

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No 17.

तैत्तिरीयसंहिता
अष्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ
OF THE
KRISHNA YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATTADĪLA'SKARAMIS'RA.

Vol. IX.

(Kanda V-Prasnas 5 to 7)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA SĀ'STRI, B.A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITABATYAK K. RANGA'CHĀ'RYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MY S O R E :

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1898

EDITORIAL NOTE.

The portion comprised in this Volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvati Dhandāra of H. H. the Mahārāj's Palace, Mysore, in the Sarasvati-Mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Mutt at Kūtl.

A. M. S

विषयसूचिका.

पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

			अनु.
अग्निचयनम्	१-१०
(५-१-८) किदित्तु पशुशु विशेष, मिहविदाक्षणीयेष्टिथ	१
अग्निचयन, उख्यधारणम्	२
उगारोम, पुरुषशीपोंपधान, वामभृदिप्रोपधान च	३
रैतस्मिन्नामुपधान, स्वयमातृणोपधानानन्तररोम. समन्त्रम्,			
चिच्यमिमर्शनं च	४
द्विरण्येष्टरोपधान, स्वयमातृणोपधान, समन्त्रम्	५
अह्ना रूपाणामुपधान, छेत्रपृणोपधान च			६
एत्यपविधि, आरमण शतीष्टकोपधान, धनुर्शन, अग्न्युपस्थान			
समन्त्रम्	७
मायप्रणामादिना शिरआशुपस्थान. अहमेष्टरोपधान समन्त्रम्	८
सचिन्ताहुतिचिचाप्रयणमन्त्रा सत्राव्यणा, शतरश्रयहोमाह			
चरुनिधान समन्त्रम्, सभितप्रोक्षण समन्त्रम्			९
सर्पाहुतिगन्धर्वाहुत्वाग्निविमोराहुतयन्यमन्त्रा			१०
आग्धमेधिका पशुगणाः	११-२४

षष्ठः प्रपाठकः.

अग्निचयनम्	१-१०
कुम्भेष्टरोपधानमन्त्रा	१
कुम्भेष्टरोपधानविधि, चरुपधानविधि	२
भूनेष्टरोपधानविधि, अभिषेकविधि, सौत्रामणीविधि	३
दध्नास्तमन्त्रहोमविधिपद्ममन्त्र, चिच्यमिमर्शनविधि	४
आग्नेयाष्टान्पाल्यादिहवि पञ्चविधि.	५
काण्ड्युपानदुपमेकादिप्रशसा	६
दाक्षाकालीविकल्पः	७

अन्वारोहणविधिस्तमन्त्र, यूपकादक्षिन्या विशेषविधि, इष्ट- वासख्यादिविधि, रेतस्मिचां स्तुति, स्तुतनासदोहवान-	अनु
नादिविधिस्तमन्त्र	८
आसन्दीसादननिरूहणनिषेधादि	९
श्रुत्यादिद्वारा चयनस्तुति	१०
आश्वमेधिका. पशुगणाः	११-२३

सप्तमः प्रपाठकः.

अग्निचयनम्	१-११
अग्निमर्शनविधि, हिरण्यपात्रदान समन्त्र, हिरण्यपात्रावेक्षणा- श्लोकप्रापणादि च	१
ऋषभप्रात्रापत्याज्यानीष्टकौषधान उख्योपसमिन्धन च समन्त्रम्	२
वर्षिष्ण्युपधान समन्त्रक, वसोर्धाराहोमस्तमन्त्र	३
अदाभ्यहोमादिविधि, राष्ट्रभृदिष्टकाविधिस्तमन्त्र	४
उख्याग्न्यनुगमनप्रायश्चित्त समन्त्रक, पञ्चवितिस्तुति	५
व्रतविशेषविधि, हिरण्येष्टकौषधान समन्त्रक, होमविशेषविधि स्तमन्त्र, मैत्रावरुणामिक्षाविधि, अग्निस्तुतिश्च	६
समिष्टयजुर्होममन्त्रा	७
स्वयचित्तिजपसप्तमन्त्र कूर्मापधाने च समन्त्रम् चयनप्रशसा च	८
अग्निमहण समन्त्रकं हिरण्येष्टकौषधान, चयनप्रशसा च	९
पशुशिरसा विधि	१०
आश्वमेधिककाण्डम्	११-२६
अश्वानुहोमविधि	११-२१
हृदयानुमन्त्रणादिमन्त्रा	२४-२६

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

पञ्चमकाण्डः.

पञ्चमः प्रश्नः.

यदेकैः स॒स्थापयति यज्ञस्य स-
न्तत्या अविच्छेदायैन्द्राः पशवो ये

'यत् । एकैः । स॒स्थापयतीति सं-स्थापय-
ति । यज्ञस्य । सन्तत्या इति सं-तत्यै । अविच्छे-
दायेत्यवि-च्छेदाय । ऐन्द्राः । पशवः । ये । मृष्क-

अतः परमत्रिकाण्डमेव अत्रार्चयेत् । एवं चतुर्थकाण्ड आ-
म्रातानां मन्त्राणां परिसमाप्त्या इदानीं अग्निप्रयोगविहितान्
कांश्चिद्धर्मविशेषान्वक्तुं द्वितीयं काण्डमारभ्यते । तत्र यदुक्तं
'अग्निभ्यः पशूनालभते'* इत्यारभ्य 'प्रानापत्येन संस्थाप-
यति'* इत्यन्तेन पक्षद्वयमग्निभ्यः पशूनालभ्य तान् पर्यग्निरुतानु-
त्तृज्य प्रानापत्येन संस्थापयेत् सर्वेषां संस्थापयेदिति, तत्र वि-

मुष्करा यद्वेन्द्रास्तन्तोऽग्निभ्य आ-
लभ्यन्ते देवताभ्यस्समदं दधात्या-
ग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कु-
र्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभस्ते-

राः । यत् । ऐन्द्राः । सन्तः । अग्निभ्य इत्याग्नि-
भ्यः । आलभ्यन्त इत्या-लभ्यन्ते । देवताभ्यः ।
समदमिति स-मदम् । दधाति । अग्नेयीः । त्रि-
ष्टुभः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्याः ।
कुर्यात् । यत् । अग्नेयीः । तेन । अग्नेयाः । यत् ।
त्रिष्टुभः । तेन । ऐन्द्राः । समृद्ध्या इति सं-ऋ-

शेषविक्षया प्रथम पक्षोऽनूद्यते—यदेनेत्यादि ॥ यत्प्राजाप-
त्येनेनेन पशुना सस्थापयति यत्तस्य सन्तत्ये साकल्येन निवृत्त्यर्थं
भवति । तच्चाविच्छेदार्थं मध्ये विच्छेदो मामूदिति । पर्याग्नि-
टताना उत्सर्गात् विच्छेदस्त्यात् प्राजापत्येन सस्थापनया तत्प
रिदियत इति । अथ द्वितीये पक्षे विशेषमाह—ऐन्द्रा तत्प
ते पशव ये मुष्करा मुष्कवन्त अनुत्पातितवृषणा 'अपमृपि
मुष्कमपो र' इत्यादीना र । ऐन्द्रामन्तो ये अग्निभ्य आग्भ्य
न्ते सहाप्यन्ते च ते सर्वे देवताभ्य समदं कलह दधानि उत्पा
दयन्ति । इन्द्रस्याग्नेयादीना च समान माद्यन्त्यस्यामिति मद
त्कलह । त्रिष्टु, 'नमानम्य छन्दसि' इति सभाष ॥

अग्नेयीरित्यादि ॥ गतम् ॥

नैन्द्रास्समृद्ध्यै न देवताभ्यस्समर्द्धं
 दधाति वायवे नियुत्वते तूपरमा लं-
 भते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एव आ लं-
 भ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायुः ॥१॥ वातिं
 तद्रियङ् अग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वै-

द्ध्यै । न । देवताभ्यः । समर्द्धमिति स—मर्द्धम् ।
 दधाति । वायवे । नियुत्वत इति नि—युत्वते । तू-
 परम् । एति । लभते । तेजः । अग्नेः । वायुः ।
 तेजसे । एवः । एति । लभ्यते । तस्मात् । यद्रि-
 यङ् । वायुः ॥ १ ॥ वातिं । तद्रियङ् । अग्निः ।
 दहति । स्वम् । एव । तत् । तेजः । अन्विति ।

^३अगुना तृतीयमपि पक्ष समर्थयति—वायवे नियुत्वत इति ॥
 सर्वेषामेतेषां स्थाने एक एव वायव्य पशुस्तूपर आलभ्यते ।
 तूपर. शृङ्गहीनः । तेन इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । वायुना
 अभिधायमानो अग्निस्तेजस्वीभवति । तस्माद्यद्रियङ् यदिगभिमुखो
 वाति वायुः अग्निरपि तद्रियङ् तदिगभिमुखो दहति गच्छतीति
 यावन् । यदश्नति तदश्नतीति ऋत्विगादिना किन्, 'विष्यदे-
 वयोश्च' इत्यद्रचादेशः । अग्निसाक्रियोरन्तोदात्तत्वनिपातः कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थम्, 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् । आत्मन-
 स्तेनेहितुत्वमनुगच्छति वायुः ॥

ति यन्न नियुत्वन्ते स्यादुन्माद्येद्य-
जमानो नियुत्वन्ते भवति यजमान-
स्यानुन्मादाय वायुमतीं श्वेतवती
याज्यानुवाक्ये भवतस्सतेजस्त्वायं
हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र इत्याधार-

एति । 'यत् । न । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते ।
स्यात् । उदिति । माद्येत् । यजमानः । नियुत्वन्त
इति नि-युत्वन्ते । भवति । यजमानस्य । अनु-
न्मादायेत्यनुन्-मादाय । वायुमती इति वायु-म-
ती । श्वेतवती इति श्वेत-वती । याज्यानुवाक्ये
इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । सतेजस्त्वाये-
ति सतेजः-त्वायं । 'हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-ग-
र्भः । समिति । अवर्तत । अग्रे । इति । आधार-
मित्या-धारम् । एति । धारयति । प्रजापतिरिति

'यदिति ॥ केवलवायव्यत्वे यजमान उन्माद्यत् ॥

'वायुमतीति ॥ 'पीवोन्नान्'* इत्येवमाद्ये नियुत्वत्यौ श्वेत-
वत्यौ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सतेजस्त्वायेति ।
स्वतोस्य तेनस्त्वात् ॥

'हिरण्यगर्भ इति ॥ त्वुच्चैव विधीयते । प्रजापतेरिति । एव
हि प्रजापतेरनुरूपत्वं भवतीति ।

मा घांरयति प्रजापतिर्वै हिरण्यग-
 र्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि वा
 एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते
 यच्छ्रुणस्तत् ॥२॥ पुरुषाणां रू-
 पं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्त-
 द्वां यदव्या इव शफास्तदवीनां य-

प्रजा-पतिः । वै । हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-गर्भः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अनुरूपत्वायेत्यनुरूप-
 त्वाय । सर्वाणि । वै । एषः । रूपाणि । पशू-
 नाम् । प्रति । एति । लभ्यते । यत् । श्मश्रुणः ।
 तत् ॥ २ ॥ पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपरः ।
 तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्तित्यन्यतः-
 दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः ।
 तत् । अवीनाम् । यत् । अजः । तत् । अजा-

सर्वाणीति ॥ पशूनां सर्वाणि रूपाणि प्रत्येप य आल-
 भ्यते प्राणापत्याप्रातमेवेत्यर्थः । कथमित्वाह—यदित्यादि । श्म-
 श्रुणत्वात् पुरुषाणां रूपं प्रत्यालभते । तूपरत्वादश्वानाम् । अ-
 न्यतोदन्तत् गवाम् । 'छन्दसि च' इति दद्वावः । अकितु-
 ल्यशफत्वात् अवीनाम् । अजत्वात् अजानां सर्वेषाम् ॥

दृजस्तदृजानीं वायुवै पशूनां प्रियं
 धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि
 संजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते वा-
 यव्यः कार्याः प्राजापत्याः इत्या-
 हुर्वद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतेरियाद्यत्प्रा-
 जापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥ इयाद्य-

नाम् । वायुः । वै । पशूनाम् । प्रियम् । धाम ।
 यत् । वायव्यः । भवति । एतम् । एव । एनम् ।
 अभीति । संजानाना इति सं-जानानाः । पशवः ।
 उपेति । तिष्ठन्ते । वायव्यः । कार्याः । प्राजाप-
 त्याः इति प्राजा-पत्याः । इति । आहुः । यत् ।
 वायव्यम् । कुर्यात् । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।
 इयात् । यत् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।
 कुर्यात् । वायोः ॥ ३ ॥ इयात् । यत् । वायव्यः ।

वायुर्वा इति ॥ वृष्ट्याद्विद्वारेणोत्पत्तिहेतुत्वात् पशूना प्रिय
 स्थानम् । तस्माद्वायव्यत्वे एवमेकप्रियस्थानात्मक वायुमेवाभिसंज्ञा-
 नाना प्रत्यभिधानन्त पशव एवैन पशव उपतिष्ठन्ते अतश्च
 सर्वेषु प्रत्याश्रावमितीद पशोस्तुति ॥

वायव्यार्थे प्राजापत्यस्य पशुपुरोडासस्य विधानार्थं पशोवि-
 चार । 'विचार्यमाणानाम्' इति पुत्र । यदित्यादि ॥ इयान्
 अपगच्छेत् सम्बन्धोस्य न स्यात् तत्र पशोर्वायव्यत्वात् पशुपुरोडा-

द्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति
 यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति ते-
 न प्रजापतेनैति यद्द्वादशकपालस्तेन
 वैश्वानराग्रैत्याग्नावैष्णवमेकादशक-
 पालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्नि-
 स्रवां देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव
 यज्ञं चारंभतेऽग्निरवमो देवतानां वि-

पशुः । भवति । तेन । वायोः । न । एति । यत् ।
 प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । पुरोडाशः । भव-
 ति । तेन । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । न । एति ।
 यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । तेन ।
 वैश्वानरात् । न । एति । ¹⁰आग्नावैष्णवमित्याग्ना-
 वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
 निरिति । वपति । दीक्षिष्यमाणः । अग्निः । स-
 र्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताः । च ।
 एव । यज्ञम् । च । एति । रभते । अग्निः । अवमः । दे-

शस्य च प्राजापत्यत्वात् दोषद्वय परिहृतम् । इदं चापरमुच्यते
 तस्य पशुपुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वात् वैश्वानराज्ञापगमः ॥

¹⁰शास्त्रान्तरे यद्वैश्वानरस्य पुरोडाश तदप्येतेनोपसद्वृत्तिमिति द-
 शयति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ दीक्षणीयायां 'तस्मा एतमाग्नि-
 ष्वानं' इति मन्त्रतो विहितस्यानुवादोऽयं विशेषविधानार्थम् । अ-

ष्णुः परमो यदाग्रावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥ ए-
वोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रु-
न्धे पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मि-
न्लोक आर्ध्वश्चरुणाऽस्मिन् यः का-
मयेतामुष्मिन्लोक ऋध्रुयामिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक

वतानाम् । विष्णुः । परमः । यत् । आग्रावैष्ण-
वमित्योग्रा-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकाद-
श-कपालम् । निर्वपतीति निः-वपति । देवताः ।
॥ ४ ॥ एव । उभयतः । परिगृह्येति परि-गृह्यं ।
यजमानः । अवेति । रुन्धे । ^१पुरोडाशेन । वै ।
देवाः । अमुष्मिन् । लोके । आर्ध्वश्च । चरुणा ।
अस्मिन् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । लोके ।
ऋध्रुयाम् । इति । सः । पुरोडाशम् । कुर्वीत । अ-
भिस्सर्ग इत्यादि । सर्वदेवतात्वेन अत्रैस्सति, यज्ञत्वेन विष्णो ।
अयम पश्चिम । परम उत्कृष्ट. । यज्ञमुना देवाना सीमानोवेतो
आभ्या देवानुभयत परिगृह्य अवरुन्धे तन्ने यजमान एतान्
एतत्साध्य वा ऋम् ॥

^१पुरोडाशेनेति ॥ विशेषविधि । अमुष्मिन् लोके ऋद्धिकाम-
स्य पुरोडाश । अस्मिन्लोके ऋद्धिकामस्य चरु । गनमन्यन् ॥

ऋध्नोति यदृष्टार्कपालस्तेनाग्नेयो य-
 त्रिकपालस्तेन वैष्णवस्समृद्धयै यः
 कामयेतास्मिन्लोक ऋध्न्यामिति स
 चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-
 स्तस्मात् ॥५॥ चरुः कार्योस्मिन्नेव
 लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवतीयं वा
 अर्दिति रस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अ-

मुष्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति । यत् । अष्टार्कपा-
 ल इत्यष्टा—कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । त्रिक-
 पाल इति त्रि—कपालः । तेन । वैष्णवः । समृद्ध्या
 इति सं—ऋद्धयै । यः । कामयेत । अस्मिन् । लो-
 के । ऋध्न्याम् । इति । सः । चरुम् । कुर्वीत । अग्नेः ।
 घृतम् । विष्णोः । तण्डुलाः । तस्मात् ॥ ५ ॥ चरुः ।
 कार्यः । अस्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति ।
^{१२}आदित्यः । भवति । इयम् । वै । अर्दितिः । अ-
 स्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति ।
 अस्याम् । एव । अधीति । यज्ञम् । तनुते ।

^{१२}आदित्य इति ॥ क आन(१) । अथो अपि च अस्यां पृथिव्या
 अधियज्ञ तनुते आदित्य सर्वा पृथिवी देवी यजमानमिति ॥

स्यामेवाधि यज्ञं तनुते यो वै संव-
त्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा
सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदा-
र्त्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुर-
स्तात्रिवेत्संवत्सरो वा अग्निवैश्वान-
नरो यथा संवत्सरमाप्नुा ॥६॥ काल
आगते विजायत एवमेव संवत्स-

१५यः। वै। संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उख्यम् । अभृ-
त्वा । अग्निम् । चिनुते । यथा । सामि । गर्भः ।
अवपद्यत इत्यव-पद्यते । तादृक् । एव । तत् ।
आर्त्तिम् । एति । ऋच्छेत् । वैश्वानरम् । द्वादश-
कपालमिति द्वादश-कपालम् । पुरस्तात् । निरि-
ति । वपेत् । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अ-
ग्निः । वैश्वानरः । यथा । संवत्सरमिति सं-वत्स-
रम् । आप्नुा ॥ ६ ॥ काले । आगत इत्या-गते ।
विजायत इति वि-जायते । एवम् । एव । संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम् । आप्नुा । काले । आगत

१५यो वा इत्यादि ॥ सवत्सरमुख्यस्याभरणे वैश्वानराग्निविधि ।
सामीति । गर्भमारस्यैकादशापगमे आर्त्तिमाच्छेदिति । यजमान
वैश्वानरस्य सवत्सरत्वात् । सवत्सरकार्यलाभ । तत्र काले न
यजनात् यजमानस्य आसंभाव ॥

रमासु काल आगतिऽग्निं चिनुते
 नार्तिमार्छत्येषा वा अग्नेः प्रियात्-
 नूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्यं तनुवमव
 रुन्वे त्रीण्येतानि हवीःपि भवन्ति
 त्रयं इमे लोका एषां लोकानां रो-
 हाय ॥ ७ ॥

इत्या-गते । अग्निम् । चिनुते । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । ¹⁴एषा । वै । अग्नेः । प्रिया ।
 तनूः । यत् । वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य ।
 तनुवम् । अवेति । रुन्वे । ¹⁵त्रीणि । एतानि ।
 हवीःपि । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । ए-
 पाम् । लोकानाम् । रोहाय ॥ ७ ॥

यद्रियंद् वायुश्शमंश्रुणस्तद्वायोर्निर्वपति
 देवतास्तस्मादासुऽष्टान्निःशच्च ॥१॥

¹⁴एषेति ॥ गतम् ॥

¹⁵श्रीणीति ॥ वैश्वानरान्तानि नित्यानीति मन्यन्ते । विक-
 ल्पवचन विकृत्यर्थं स्यादिति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे प्रथमोऽनुवाकः .

प्रजापतिः प्रजासृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रावि-
 श्चाभ्यः पुनस्संभवितुं नाशक्रो-
 थसोत्रवीहृध्रवदित्स यो मेऽतः पुन-
 स्संचिनवदिति तं देवास्समचिन्व-
 न्ततो वै त आर्ध्वन् यत्समचिन्व-
 न्तचित्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वा-

¹प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-
 जाः । सृष्ट्वा । प्रेणा । अनु । प्रेति । अविशत् ।
 ताम्यः । पुनः । सम्भवितुमिति सं-भवितुम् । न ।
 अशक्रोत् । सः । अत्रवीत् । ऋध्रवत् । इत् । सः
 यः । मा । इतः । पुनः । संचिनवदिति सं-चिन-
 वत् । इति । तम् । देवाः । समिति । अचिन्वन् ।
 ततः । वै । ते । आर्ध्वन् । यत् । समचिन्वन्निति
 सं-अचिन्वन् । तत् । चित्यस्य । चित्यत्वमिति
 चित्य-त्वम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् ।

¹प्रजापतिरित्यादि ॥ विशेषस्तुतिः । प्रेणा मृष्टा अनुप्रा-
 विशन् । छन्दसो मकारस्य छेपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृती-
 याया उदात्तत्वम् । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः । प्रजा-
 पतिरेव हि वैश्वानरमावं प्रतिपन्नः ता अनुप्रविष्टः ताम्यः पु-
 नः प्रजाम्यः पुनः सम्भवितुमुत्पत्तुं नाशक्रोद् । विभक्तात्मेवा-

न॒ग्निं चि॒नुत ऋ॒ध्नोत्ये॒व कस्मै॒ कम्-
 ग्नि॒र्धी॒यत् इत्या॑हुरग्नि॒वान् ॥ ८ ॥
 अ॒स॒ानी॒ति वा अ॒ग्नि॒र्धी॒यतेऽग्नि॒वाने॒व
 भ॒वति॒ कस्मै॒ कम्ग्नि॒र्धी॒यत् इत्या॑हु-
 र्दे॒वा मां वेद॑न्निति॒ वा अ॒ग्नि॒र्धी॒यते
 वि॒दुरे॑नं दे॒वाः कस्मै॒ कम्ग्नि॒र्धी॒यत्

चि॒नुते । ऋ॒ध्नोति॑ । ए॒व । 'कस्मै' । कम् । अ॒ग्निः ।
 ची॒यते॑ । इति॑ । आ॒हुः । अ॒ग्नि॒वानित्य॑ग्नि-वान् ॥
 ८ ॥ अ॒स॒ानि । इति॑ । वै । अ॒ग्निः । ची॒यते॑ । अ॒-
 ग्नि॒वानित्य॑ग्नि-वान् । ए॒व । भ॒वति॑ । कस्मै । कम् ।
 अ॒ग्निः । ची॒यते॑ । इति॑ । आ॒हुः । दे॒वाः । मा ।
 वेद॑न् । इति॑ । वै । अ॒ग्निः । ची॒यते॑ । वि॒दुः । ए-
 न॒म् । दे॒वाः । कस्मै । कम् । अ॒ग्निः । ची॒यते॑ । इति॑ । आ-

स्थित । अथ तादृशस्तोत्रवात् ऋध्नयादेव स प्रजामु मा
 विभक्त्यात्मानमवस्थितमादाय पुनस्तच्चिन्वत् सङ्गतमेकत्र चिनुया
 दिति । उभयत्रापि लेख्याडागम । अथ देवाश्च तथा कृत्वा
 गता तस्मात्संहतचयनात् चित्तत्वं अग्रे । 'चित्याग्निचित्ये च'
 इति निपात्यते । तस्मादेव विदित्वा चिन्वान ऋध्नोत्येव ॥

कस्मा इत्यादि ॥ ब्रह्मवादिन आहु । षमिति निपात
 लुप्तचतुर्थी क । कमेवां व्यत्ययेन कर्मणि विच् । कमे कामाया-

इत्याहुर्गृह्यंसानीति वा अग्निश्चीयते
 गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः पशुमानंसानीति वा अ-
 ग्निः ॥ १ ॥ चीयते पशुमानेव भव-
 ति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुस्त-
 स मा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चत्रयः प्रत्यञ्च आ-

हुः । गृही । असानि । इति । वै । अग्निः । चीय-
 ते । गृही । एव । भवति । कस्मै । कम । अग्निः ।
 चीयते । इति । आहुः । पशुमानिति पशु-मान् ।
 असानि । इति । वै । अग्निः ॥ १ ॥ चीयते । प-
 शुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । कस्मै ।
 कम । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । सस । मा ।
 पुरुषाः । उपेति । जीवान् । इति । वै । अग्निः ।
 चीयते । त्रयः । प्राञ्चः । त्रयः । प्रत्यञ्चः । आत्मा ।

मिश्चीयत इत्यर्थः । अग्निवानिति । जाठरेण तद्धान् । मूग्नि
 मतुप् । 'छन्दसीर.' इति मत्वम् । 'हस्वनुङ्गाम्' इति
 मतुप उदात्तत्वम् ॥

ससेति ॥ सस पुरुषा मा उपजीवन्तीनि हेत्वाद्वागमः । प्राञ्च'
 त्रयः पिनादयोऽनीताः त्रयः प्रत्यञ्च. पुत्रादयो भविष्यन्तः । आ-

त्मा संज्ञम एतावन्त एवैनमुष्मि-
 न्लोक उपं जीवन्ति प्रजापतिरग्नि-
 मचिकीपत् तं पृथिव्यब्रवीन्न मय्य-
 ग्नि चेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽ-
 त्तिदह्यमाना वि धविष्ये ॥ १० ॥
 स पापीयान्भविष्यसीति सोब्रवी-
 तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा

संज्ञमः । एतावन्तः । एव । एनम् । अमुष्मिन् ।
 लोके । उपेति । जीवन्ति । 'प्रजापतिरिति प्रजा-
 पतिः । अग्निम् । अचिकीपत् । तम् । पृथिवी । अ-
 ब्रवीत् । न । मयि । अग्निम् । चेप्यसे । अतीति ।
 मा । धक्ष्यति । सा । त्वा । अत्तिदह्यमानेत्यति-द-
 ह्यमाना । वीति । धविष्ये ॥ १० ॥ सः । पापीयान् ।
 भविष्यसि । इति । सः । अब्रवीत् । तथा । वै । अ-
 हम् । करिष्यामि । यथा । त्वा । न । अत्तिधक्ष्यती-

त्मा प्रकृष्टपाण्यादिक शरीरम् । ओषचारिकमस्य पुरुषत्वम् । व
 कारश्च भवन्ति—विरूप पुरुष इति । एतावन्त इति । सप्ता-
 प्येते णमग्निचित अमुष्मिन् लोके भोगभूमौ उपजीवन्ति उपगच्छन्ति ॥

'प्रजापतिरग्निमित्यादि ॥ 'प्रजापतिस्त्वा'* इत्यस्य स्तुति । आनि

नाति धक्ष्यतीति स इमामभ्यमृश-
 त्प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देव-
 तयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेतीमामेवेष्टकां
 कृत्वोपाधत्तानंतिदाहाय यत्प्रत्यग्निं
 चिन्वीत तदभि मृशेत्प्रजापतिस्त्वा
 सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
 सीद ॥ ११ ॥ इतीमामेवेष्टकां कृ-

त्यति-धक्ष्यति । इति । सः । इमाम् । अभीति । अ-
 मृशत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-
 तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद् ।
 इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा । उपेति ।
 अधत्त । अनंतिदाहायेत्यनंति-दाहाय । यत् । प्र-
 तीति । अग्निम् । चिन्वीत । तत् । अभीति । मृ-
 शेत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-
 तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद्
 ॥ ११ ॥ इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा ।

कीपत चेतुर्मेच्छत् । 'विभाषाक्षे' इति कुत्वम् । षथिव्यव्रवीत्
 मर्त्याग्निं न चेष्यसे अकार्यं तत्तव । अथ कारणं चाह—शुक्-
 धीमेऽष्टकां कृत्वोपाधत्त । तच्चानतिदाहायाम्भवत् ॥

११ इत्यादि ॥ यत्फलं प्रत्याग्नं चिन्वीत तत्फलं साधयितुम् ।

त्वोपं धृत्तेऽनतिदाहाय प्रजापतिरका-
मयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमप-
श्यत् संवत्सरमविभुस्ततो वै स
प्राजायत् तस्मात्संवत्सरं भार्यैः प्रैव
जायते तं वसवोऽद्भुवन् त्वर्मजनि-
ष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसु-

उपेति । धृत्ते । अनतिदाहायेत्यनति-दाहाय । 'प्र-
जापतिरिति' प्रजा-पतिः । अकामयत् । प्रेति ।
जायेय । इति । सः । एतम् । उख्यम् । अपश्यत् ।
तम् । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । अविभुः । त-
तः । वै । सः । प्रेति । अजायत् । तस्मात् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । भार्यैः । प्रेति । एव ।
जायते । तम् । वसवः । अद्भुवन् । प्रेति । त्वम् ।
अजनिष्ठाः । वयम् । प्रेति । जायामहै । इति ।

यद्वा—कर्म निर्वर्तयितुं तत्राभिन्वृशेत् इष्टकाम् । 'मुपां सुलुक्'
इति सप्तम्या लुक् । व्याख्यातो* मन्त । इमामित्यादि । गतम् ॥

प्रजापतिरकामयतेत्यादिरुख्यस्य संवत्सरविधि । तमिति ।
तं यान् प्रागजनिष्ठाः ते वयं मनायामहै तत्तस्मात् उख्यमरमभ्यं
प्रयच्छेति प्रजाकामाः वसवोऽद्भुवन् । प्रजापतिरथ उख्यं तेभ्यः

भ्यः प्रायच्छुत्तं त्रीण्यहान्यविभरुस्ते-
नं ॥ १२ ॥ त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिंशत्तं च तस्मात्त्र्यहं
भार्यैः प्रैव जायते तान्नुद्रा अन्वुवन्प्र
यूयमंजनिद्वं वयं प्र जायामहा इ-
ति तं रुद्रेभ्यः प्रायच्छुन्तं पडहा-

तम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । प्रेति । अयच्छत् ।
तम् । त्रीणि । अहानि । अविभरुः । तेन ॥ १२ ॥
त्रीणि । च । शताति । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशत्मि-
ति त्रयः-त्रिंशत्तम् । च । तस्मात् । त्र्यहमिति
त्रि-अहम् । भार्यैः । प्रेति । एव । जायते । तान् ।
रुद्राः । अन्वुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिद्वम् । व-
यम् । प्रेति । जायामहै । इति । तम् । रुद्रेभ्यः । प्रे-
ति । अयच्छत् । तम् । पट् । अहानि । अविभरुः ।

प्रायच्छत् । ते न त्रीण्यहान्यविभरुः । चैत्यवधारणे । तेन यत्
त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याः प्रजा अमृजन्तः तस्मात्त्र्यहं भार्यै
इति विध्यन्तरम् ॥

तानित्यादिः पडहविधिः । तान्वसुमुद्रा अन्वुवन् । शेषं
समानम् ॥

न्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृज-
 न्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात्पडहं
 भार्यैः प्रैव जायते तानादित्या अ-
 न्नुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयम् ॥ १३ ॥
 प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः
 प्रायच्छन्तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन
 त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंश-
 शतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यैः प्रैव

तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिंश-
 शतमिति त्रयः—त्रिंशतम् । च । तस्मात् । पडह-
 मिति पट्—अहम् । भार्यैः । प्रैति । एव । जायते ।
 तान् । आदित्याः । अनुवन् । प्रैति । यूयम् । अज-
 निद्वम् । वयम् ॥ १३ ॥ प्रैति । जायामहै । इति ।
 तम् । आदित्येभ्यः । प्रैति । अयच्छन् । तम् । द्वा-
 दश । अहानि । अविभरुः । तेन । त्रीणि । च । श-
 तानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशतमिति त्रयः—त्रिंश-
 शतम् । च । तस्मात् । द्वादशाहमिति द्वादश—अ-

तानादित्या इत्यादिः द्वादशाहविधिः । तान् रुद्रानादित्या
 अनुवन् । समानमन्यत् ॥

जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तो-
खा ५ सहस्रतुमीं य एवमुख्य ५ सा-
हस्रं वेदं प्र सहस्रं पशूनांप्रोति ॥ १४

हम् । भार्यः । प्रेतिं । एव । जायते । १ तेन । वै ।
ते । सहस्रम् । असृजन्तु । उखाम् । सहस्रतुमी-
मिति सहस्र-तुमीम् । यः । एवम् । उख्यम् ।
साहस्रम् । वेदं । प्रेतिं । सहस्रम् । पशून् । आ-
प्रोति ॥ १४ ॥

अग्निवान्पशूमानंसानीति वा अग्निर्धाविष्ये
मृशेत्पशूनांतिस्त्वा सादयतु तर्पादेवत-
याऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद तेन तानादि-
त्या अनुवन्म यूयमजनिद्वं वृषं
चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

१ तेन वा इत्यादि ॥ तेनोक्ष्येनाग्निना वस्वादयः सहस्रं मजा
अमृजन्त एकोनाः । उखा तु तत्सहस्रतमी तत्सहस्रपूर्णां असृजन्त ।
य एवमित्यादि विदुषस्तुतिः । साहस्रं सहस्रयोगस्य निमित्तम् ।
'शतमानविंशतिक' इत्यण् । एव विद्वानपि 'सहस्रं पशूना-
ंप्रोति किं पुनः कर्तेति क्रियास्तुतिरेव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वितीयोमुवाकः.

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा प-
च्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा
वा एषैतरर्हि यातयास्त्री सा न पुनः
प्रयुज्येत्याहुर्ग्रे. युक्ष्वा हि ये तवं
युक्ष्वा हि देवहूतमा ५ इत्युखायां

'यजुषा । वै । एषा । क्रियते । यजुषा । प-
च्यते । यजुषा । वीति । मुच्यते । यत् । उखा ।
सा । वै । एषा । एतरर्हि । यातयास्त्रीति यात-
यास्त्री । सा । न । पुनः । प्रयुज्येति प्र-युज्यां ।
इति । आहुः । अग्रे । युक्ष्व । हि । ये । तवं ।
युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति ।
उखायाम् । जुहोति । तेन । एव । एनाम् । पुनः ।
प्रेति । युक्ते । तेन । अयातयास्त्रीत्ययात-यास्त्री ।

'यजुषा वा इत्यादि ॥ उखानाम मन्त्रेण 'धि पाजमा'* इत्या-
दिना क्रियते । 'धिषणास्त्वा '† इत्यादिना पच्यते । 'मित्र '‡ इत्या-
दिना विमुच्यते । सेयमेतर्हि इदानी उपधानकाले यातयास्त्री नि-
र्गतस्या पुनर्मन्त्रोपयोगात् । 'अत्र उपधालोपिन ' इति ङीप् ।
न सा पुनरपि प्रयोज्या पुनरपि तां न प्रयोजुमर्हति । अया-
तयास्त्री चेवं भवति ॥

जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युक्ते तेना-
 यातयान्नी यो वा अग्निं योग आ-
 गते युनक्ति युक्ते युञ्जानेष्वग्ने ॥ १५ ॥
 युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहू-
 तमा इत्याहैप वा अग्रेयोगस्तेनै-
 वैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ब्रह्म वा-
 दिना वदन्ति न्यङ्ग्निश्चेत्तव्या ३

यः । वै । अग्निम् । योगे । आगतु इत्या-गते ।
 युनक्ति । युक्ते । युञ्जानेषु । अग्ने ॥ १५ ॥ युक्ष्व ।
 हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति
 देव-हूतमान् । इति । आह । एपः । वै । अग्नेः ।
 योगः । तेन । एव । एनम् । युनक्ति । युक्ते ।
 युञ्जानेषु । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः ।
 वदन्ति । न्यङ् । अग्निः । चेत्तव्या ३ः । उत्ताना ३

यो वा इत्यादयो अग्नियोगकाले आगते युनक्ति स युञ्जानेषु
 आत्मान युक्ते योक्तृत्वपदेश लभते । वशेभिप्रायमात्मनेपदम् ।
 एते ऋचो अग्नियोगसद्वे । अस्मिन्काले अश्ववन् अग्निं युनक्ति
 युञ्जानेषु चात्मान युक्ते ॥

अथ उत्तानपुरपशीर्षोपधानार्थं ब्रह्मचारिभिविचार प्रस्तोति—
 ब्रह्मवादिन इति ॥ ब्रह्मवादिनो विचार वदन्ति, किं अधोमुखो-

उत्ताना३ इति वयसां वा एष प्र-
 तिमयां चीयते यदाग्रिर्यन्नयश्चं चि-
 नुयात्पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयु-
 येदुत्तानं न पतितुं शक्यादसुव-
 र्ग्योस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् ॥ १६ ॥

इत्युत्-ताना३ः । इति । वयसाम् । वै । एषः ।
 प्रतिमयेति प्रति-मयां । चीयते । यत् । अग्निः ।
 यत् । न्यश्चम् । चिनुयात् । पृष्टितः । एनम् ।
 आहुतय इत्या-हुतयः । ऋच्छेयुः । यत् । उत्ता-
 नमित्युत्-तानम् । न । पतितुम् । शक्यात् ।
 असुवर्ग्य इत्यसुवः-र्ग्यः । अस्य । स्यात् । प्रा-
 चीनम् । उत्तानमित्युत्-तानम् ॥ १६ ॥ पुरुषशी-

प्रिश्रेतव्य ? उत ऊर्ध्वमुत्त ? इति । ' विचार्यमाणानाम् ' इति
 पुत् । पक्षद्वयमिति । वयसामित्यादि । अयमाग्नि पक्षिणा
 प्रतिमया प्रतिच्छन्देन चीयते, नेष्टमासङ्घातमात्रम् । विच्छत्यर्थं
 बहुवचनम् । तत्र तत्तत्प्रतिमाप्रात अग्निगय चिनुयात् षष्टित
 षष्टिनय एनमाहुतय प्राप्स्यु । यदुत्तानमिति । चिनुयादित्येव ।
 चयनप्रातिहृत्यात् पतितु न शक्यात् । ततश्चाय यनमानस्य
 असुवर्ग्यस्यात् । ' गोद्वचन ' इति यन् ॥

'समाधत्ते—प्राचीनमित्यादि ॥ पुरुषशीर्षमात्र प्राचीनमुत्तान-

पुरुषशीरुपमुषं दधाति मुखत एवै-
 न्माहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते
 सुवर्ग्योस्य भवति सौर्या जुहोति
 चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जुहोति
 द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति

रूपमिति पुरुष-शीरुपम् । उपेति । दधाति । सु-
 खतः । एव । एनम् । आहुतय इत्या-हुतयः ।
 ऋच्छन्ति । न । उत्तानमित्युत्-तानम् । चिनुते ।
 सुवर्ग्यं इति सुवः-र्ग्यः । अस्य भवति । 'सौर्या ।
 जुहोति । चक्षुः । एव । अस्मिन् । प्रति । द-
 धाति । 'द्विः । जुहोति । द्वे इति । हि । चक्षुषी इ-

मृपदधाति । मुपत एवाहुतय प्राप्नुवन्ति । अपि तु नोत्तानं
 चिनुते न्यक्षमेव च चिनुयात् । तेनाय स्वर्यो भवति ॥

सौर्येति ॥ 'चित्र देवाना' * इति । ऋचा तस्मिन्पुरुषशिरसि
 जुहोति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दीप उदात्तत्वे 'उदात्तयण.'
 इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

'द्विरिति ॥ द्वित्वाच्चक्षुष । समान्येति । एकैवैवर्चा द्वयो-
 श्चक्षुषो जुहोति । 'केवलमामरु' इति दीप, पूर्ववत्तृतीयाया
 उदात्तत्वम् । समानं एवमेव हि चक्षुरिन्द्रिय अधिष्ठानभेदात्

समानं हि चक्षुस्समृद्धयै देवासु-
 रास्संयत्ता आसन्ते वामं वसु सं-
 न्यदधत् तद्देवा वामभृताऽवृजत् त-
 द्दामभृतां वामभृत्त्वं यद्दामभृतमुप-
 दधाति वाममेव तथा वसु यजमा-

ति । समान्या । जुहोति । समानम् । हि । चक्षुः ।
 समृद्धया इति सं-ऋद्धयै । देवासुरा इति देव-
 असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
 वामम् । वसुं । सम् । नीति । अदधत् । तत् । देवाः ।
 वामभृतेति वाम-भृता । अवृजत् । तत् । वामभृत्
 इति वाम-भृतः । वामभृत्त्वमिति वामभृत्-त्वम् ।
 यत् । वामभृत्त्वमिति वाम-भृतम् । उपदधातीत्यु-
 प-दधाति । वामम् । एव । तथा । वसुं । यज-

भिवमिष लक्ष्यते । समृद्धय इति । अनुरूपत्वाय भवति ।
 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'देवासुरा इत्यादि ॥ असुरा वाम वननीय चयनरस
 न्यदधत् गूढं हचित्संभूय स्थापितवन्त । देवास्तु तद्वामभृताम्रचा
 इष्टक्या अवृजत् आददत् । तर् वाम वसु त्रियतेऽनयेति
 वामभृत् । परणे क्तिप्, 'ह्यग्रहोर्भे.' इति भत्वम् ॥

नो भ्रातृव्यस्य वृद्धे हिरण्यमूर्ध्नी
 भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं
 ज्योतिर्पैवास्य ज्योतिर्वामं वृद्धे द्वि-
 यजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ १७ ॥

मानः । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । 'हिरण्यमूर्ध्नीति हि-
 रण्य-मूर्ध्नी । भवति । ज्योतिः । वै । हिरण्यम् ।
 ज्योतिः । वामम् । ज्योतिपा । एव । अस्य । ज्यो-
 तिः । वामम् । वृद्धे । द्वियजुरिति द्वि-यजुः । भु-
 वति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ १७ ॥

युञ्जानेष्वग्ने प्राचीनमुत्तानं वामभृतं चतुर्विं
 शतिश्च ॥ ३ ॥

'हिरण्यमूर्ध्नीति ॥ हिरण्य मूर्ध्नि उपरिभागे यस्या । पूर्ववत् द्वीप ।
 ज्योतिरिति । हिरण्य द्योतनशील वाम वसु । तस्मात्तादृशेन तादृश वसु
 भ्रातृव्यस्याददते । द्वियजुरिति । ह्यम्या मन्त्राम्या 'यास्ते
 अग्ने सूर्ये रुच' * 'या वो देवा सूर्ये रुच' * इत्येताभ्यायजुष्कृता-
 वधनुष्कृति वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रतिष्ठित्या
 इति । द्वित्वलाभादन्ते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे तृतीयोनुवाक .

आपो वरुणस्य पत्नय आसन्ता
 अग्निर्भ्यध्यायत्तास्तमभवत्तस्य रे-
 तः पराऽपत्तद्वियमभवद्यद्वितीयं पु-
 राऽपत्तदसावभवद्वियं वै विराडसौ
 स्वराड्यद्विराजावुपदधातीमे एवोपं

‘आपः । वरुणस्य । पत्नयः । आसन् । ताः ।
 अग्निः । अभीति । अध्यायत् । ताः । समिति ।
 अभवत् । तस्य । रेतः । परेति । अपत्तत् । तत् ।
 इयम् । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । परापत्तदिति
 परा—अपत्तत् । तत् । असौ । अभवत् । इयम् ।
 वै । विराडिति वि—राट् । असौ । स्वराडिति स्व-
 राट् । यत् । विराजाविति वि—राजौ । उपदधाती-
 त्युप—दधाति । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ।

‘उक्ताः ‘विराट् ज्योतिरधारयत्’* इत्याद्यास्तिस्त्र इष्टकाः । आपो
 वरुणस्येत्यादिभिः विराट्स्वराजोस्तुतिः । अभ्यध्यायत् अका-
 मयत् समभवत् मिथुनभावेन अमुक्त् । तस्येत्यादि । गतम् ।
 चावापृथिवीत्वेन विराट्स्वराजोरिष्टकयोस्तुतिः । तस्माद्विराजोप-
 धानेन द्यावापृथिव्यावेव उपहिते । इमे इति । इयञ्चासौ च
 इमे । ‘त्यदादीनां यत्परम्’ इति इदमशेषः ॥

घत्ते यद्वा अत्सौ रेतस्सिञ्चति तद-
स्यां प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता
ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधो भवन्ति
ता अग्निरेत्ति य एवं वेद् प्रैव जा-
यतेऽन्नादो भवति यो रेतस्स्वी स्या-
त्प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप-
दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतस्सि-

यत् । वै । अत्सौ । रेतः । सिञ्चति । तत् । अ-
स्याम् । प्रतीति । तिष्ठति । तत् । प्रति । जायते ।
ताः । ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधः । भवन्ति । ताः ।
अग्निः । अत्ति । यः । एवम् । वेद् । प्रति । ए-
व । जायते । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति । यः ।
रेतस्स्वी । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्य । चित्याम् ।
उभे इति । उपेति । दध्यात् । इमे इति । एव ।
अस्मै । समीची इति । रेतः । सिञ्चतः । यः ।

^१यद्वा इत्यादि ॥ तत् उदकं तत्पृथिव्यां प्रतिष्ठितं ओषध्यादिमावेन
जायते ता अग्नेरदनीया भवन्तीति विराडुपघनेन अग्निरेव उपधार्य
इति । य एवमिति । विदुषा विदित्वा वा कर्तव्यमिति ॥

^२रेतस्स्वीति ॥ प्रजननसमर्थः । प्रजायत इत्येके । प्रमूत्रेता
इवेत्यन्ये । प्रथमायामित्यादि । गतम् । समीची इति । संगते

श्रुतो यस्सिक्तेरेतास्स्यात्प्रथमायां त-
स्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमाया-
मन्याश्चेत एवास्य सिक्तमाभ्या-
मुभयतः परि गृह्णाति संवत्सरं न
कम् ॥ ११ ॥ चन प्रत्यवरोहेन्न ही-
मे कं चन प्रत्यवरोहेतस्तदेनयोर्व्रतं

सिक्तेरेता इति सिक्त-रेताः । स्यात् । प्रथमा-
यांम् । तस्य । चित्यांम् । अन्याम् । उपेति । द-
ध्यात् । उत्तमायामित्युत्-तमायांम् । अन्याम् ।
रेतः । एव । अस्य । सिक्तम् । आभ्याम् । उभयतः ।
परीति । गृह्णाति । 'संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
न । कम् ॥ ११ ॥ चन । प्रत्यवरोहेदिति प्रति-
अवरोहेत् । न । हि । इमे इति । कम् । चन ।
प्रत्यवरोहेत इति प्रति-अवरोहेतः । तत् । एन-

द्यावापृथिव्यो सम्यग्वा रेतसेचयत । 'वा छन्दसि' इति पूर्व
सर्णदीर्घम् । सिक्तेरेता इति । बहुप्रजा स्वविरो वा । आभ्या
मिति । द्यावापृथिवीभ्या उभयत स्वसिक्त रेत प्रजारूप परिगृह्णाति ॥

सवत्सरमित्यादि ॥ न किञ्चिदपि प्रत्युत्तिष्ठेत् एते उपवाय ।
हेतुमाह—न हीति । द्यावापृथिव्यो न किञ्चिदपि प्रत्युद्गच्छत ।

यो वा अपंशीर्पाणमग्निं चिनुतेऽ-
पंशीर्पाऽमुष्मिन्लोके भवति य-
स्तशीर्पाणं चिनुते सशीर्पाऽमु-
ष्मिन्लोके भवति चित्तिं जुहोमि
मनसा घृतेन यथा देवा इहागम-
न्वीतिहोत्रा ऋतावृधस्समुद्रस्य व-

योः । व्रतम् । १यः । वै । अपंशीर्पाणमित्यपं-
शीर्पाणम् । अग्निम् । चिनुते । अपंशीर्पाणमित्यपं-
शीर्पा । अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । स-
शीर्पाणमिति स-शीर्पाणम् । चिनुते । सशीर्-
पाणमिति स-शीर्पा । अमुष्मिन् । लोके । भवति ।
१चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । दे-
वाः । इह । आगमन्वित्या-गमन् । वीतिहोत्रा इति
वीति-होत्राः । ऋतावृध इत्यृत-वृधः । समुद्रस्य ।

तत्सख्यनयोर्व्रतं नियत चेष्टितम् । तस्मात्तयोरुपधात्राऽपि तद्वृत्तेन
युक्तं भवितुमिति भावः ॥

१यो वा इत्यादि H स्वयमातृष्णामुपधाय तदवकाशे होमविधिः ।
'शोपेन्चन्दसि' इति शिरसश्शर्पिन्भावः ॥

१चित्तिं जुहोमि' इत्यादिना होमोमेशिशरःप्राधान्यात् । म-
न्तार्यस्तु—इयञ्चातिगती पञ्चपदा । चित्तिं जुहोमि आदेदे वशी-

युनस्य पत्मञ्जुहोमि विश्वकर्मणे
 विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविरिति स्वयमा-
 तृण्णामुपधाय जुहोति ॥२०॥ ए-
 तद्वा अग्नेशिरस्सशीर्पाणमेवाग्नि
 चिनुते सशीर्पाऽमुष्मिन्लोके भव-

वयुनस्य । पत्मन् । जुहोमि । विश्वकर्मण इति वि-
 श्व-कर्मणे । विश्वा । अहा । अमर्त्यम् । हविः ।
 इति । स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् ।
 उपधायेत्युप-धाय । जुहोति ॥ २० ॥ एतत् । वै ।
 अग्नेः । शिरः । सशीर्पाणामिति स-शीर्पाणम् ।

करोमि देवानां तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मननीयेन मनोहरेणानेन घृतेन
 यथा देवा वशीकृतचित्ताः इहास्मिन् आगमन् आगच्छेयुः
 तदनुरूपम् । छान्दसो लुक् । देवा विशेप्यन्ते—धीतिहोत्राः
 वेतिर्गतिर्कर्मा होतव्यं होत्रं हविः कमनीयहविषः ऋतस्य यज्ञस्य
 वर्धयितारः । अन्येषामपि दृश्यते । किमर्थं समुद्रस्य उदक-
 स्य वयुनस्य कमनीयस्य पत्मन् पतननिमित्तं वृष्टयर्थं जुहोमि ।
 निमित्तात् सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । यद्वा—समुद्र-
 मन्तरिक्षं, इह तु समुद्रशब्देन स्वयमातृणोच्यते 'अन्तरिक्षं वै
 स्वयमातृण्णा' * इति । तस्याः पतनार्थं स्थैर्यार्थं जुहोमि; यथा
 मशकार्थो धूम इति मशकार्थत्वं धूमस्य नोपपद्यत इति तन्नि-
 वृत्तौ मशकशब्दः; एवमत्रापि तन्निवृत्तौ पत्मशब्दः । वि-

ति य एवं वेद सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं चीयते यदग्निस्तस्य यदयं-
थापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुव-
र्ग्याग्निश्चितिमुपधायाभि मृशेच्चिति-

एव । अग्निम् । चिनुते । सञ्जीरुपेति स-ञ्जीरुपा ।
अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । एवम् । वेदं ।
'सुवर्गायेति' सुवः-गायं । वै । एषः । लोकार्यं ।
चीयते । यत् । अग्निः । तस्यं । यत् । अयथापूर्व-
मित्ययथा-पूर्वम् । क्रियते । असुवर्ग्यमित्यसुवः-
ग्यम् । अस्य । तत् । सुवर्ग्यं इति सुवः-ग्यः ।
अग्निः । चितिम् । उपधायेत्युप-धायं । अभीति ।

श्वर्मणे विश्वस्य कर्त्रे देवाय विश्वाहा विश्वान्यहानि अमस्य
मविनाशशालामिदं हविर्गुह्येमीति । 'शेच्छन्दसि' इति लोपः ॥

'सुवर्गायेत्यादिश्चित्यभिर्मर्शनविधिः । अयथापूर्वं अयथाविधि
यथाहर्षैर्मेनं उत* तथा यत्क्रियते अग्ने तत् असुवर्ग्यं अस्वर्गनिमित्तं
स्यात् यजमानस्य । अग्निश्चायमस्य स्वर्गं इष्यते, तदयं चीयमान
त्वात् । तस्याश्चिति 'चिति' इति त्रिष्टुभा चितिमुपधायानन्तरं
अभिष्टुशेचितिनल्लितिरित्याख्या । अर्थस्तु—चितिमर्चितं प्रतीति अप-
तीति चास्याकं विचिनवन् विचिनुयात् स्वग्नितास्वदित्ति निरूप्य स्वयमेव
परिहरत्विति भावः । पूर्वश्लोकाद्भागम् । यस्मादयं विद्वान् ज्ञातु समर्थ
वीदानि वृजिनानि च । कानि तानि—विरुदानि कर्माणि वृजिनानि

मचि॑त्तिं चिन॒वृद्धि॑ वि॒द्वान्पृ॑ष्ठेवं वी॒ता
 वृ॒जि॒ना च॒ मर्ता॑न्त्रा॒ये च॑ नस्स्वप॒-
 त्यायं॑ दे॒व दि॒तिं च॒ रास्वा॑दि॒तिमु॒रु-
 प्येति॑ यथापूर्वमे॒वैना॑मु॒प ध॑त्ते प्राञ्च॒-
 मेनं॑ चिनुते सु॒व॒र्ग्यो॑स्य भवति ॥२१॥

मृ॒शेत् । चि॑त्तिम् । अचि॑त्तिम् । चि॒न॒वृ॒त्तु । वी॑तिं ।
 वि॒द्वान् । पृ॒ष्ठा । इ॒व । वी॑ता । वृ॒जि॒ना । च॒ ।
 मर्ता॑न् । रा॒ये । च॒ । नः॒ । स्व॒प॒त्यायेति॑ सु-
 अ॒प॒त्यायं॑ । दे॒व । दि॒तिम् । च॒ । रास्व॑ । अ॒दि॒तिम् ।
 उ॒रु॒प्य । इति॑ । य॒था॒पूर्व॑मिति॑ यथा-पूर्वम् । ए॒व ।
 ए॒नाम् । उपे॑ति । ध॒त्ते । प्राञ्च॑म् । ए॒नम् । चि॒नु॒ते ।
 सु॒व॒र्ग्यं इति॑ सु॒वः-र्ग्यः । अ॒स्य । भ॒वति॑ ॥२१॥
 ओप॑धयः कं जु॑होति स्व॒प॒त्याया॑ष्टादश च ॥१॥

च । उभयत्र 'छन्दसि' इति लोप । किञ्च—मर्ता मरणधर्मश्च अस्मान्
 भाव्यमानप्रमादान्विद्वान् क्षमाकारणमिदम् । किमिव पृष्ठा पृष्ठानि
 उपलक्षणत्वात् स्वाङ्गानि च सर्वाणि अपकर्माणि प्रत्यक्ष वेदितु समर्थ
 इति । स त्व हे देव न अस्माक राये धनवत्त्वाय स्वपत्याय शो-
 भनापत्यत्वाय दिति रास्व यदेय तदेहि । ददाते कर्मणि किम्
 छान्दसमिच्चम् । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदि॑ति अखण्डन च
 उरु॒प्य रक्ष कुरु॒प्येति॑ यावन् । उरु॒प्यति॑ कण्ठादि । 'द्यतिस्यति'
 इत्यादिना द्योतेरिच्चम् । प्राञ्चमिति । प्राञ्चमभि चिनुते स्वर्ग्यो भवति ॥

इति पक्षमे पञ्चमे चतुर्थोनुवाक .

विश्वकर्मा दिशां पतिस्स नः पशू-
 न्पातु सोस्मान्पातु तस्मै नमः प्र-
 जापती रुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशां पति-
 स्स नः पशून्पातु सोस्मान्पातु त-
 स्मै नम एता वै देवता एतेषां प-
 शूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यः पशुशीरुपाण्युपदधाति

'विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । दिशाम् । पतिः ।
 सः । नः । पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु ।
 तस्मै । नमः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । रुद्रः ।
 वरुणः । अग्निः । दिशाम् । पतिः । सः । नः ।
 पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु । तस्मै ।
 नमः । एताः । वै । देवताः । एतेषाम् । पशू-
 नाम् । अधिपतय इत्यधि-पतयः । ताभ्यः । वै ।
 एषः । एति । वृश्च्यते । यः । पशुशीरुपाणीति

^१पशुशीरुपाण्यु क्रमेण हिरण्येष्टकोपधानमन्त्रा.—विश्वकर्मा दिशां पतिरित्यादयः । विश्वकर्मा वायुरादित्यो वा दिशां पतिः सोस्माकं पशून्पातु अस्माश्च पातु तस्मै नमः । एवं प्रजापत्यादि-चतुर्विधं दिशां पतिरित्यनुपज्यते ॥

^२एता वा इत्यादि ॥ एतेषां ब्राह्मणम् । एता विश्वकर्मादयो

हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्यं एव
 देवताभ्यो नमस्करोति ब्रह्मवादिनः
 ॥ २२ ॥ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान्पशून्प्र
 दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं त-
 त उच्छिष्टं प्रतीति यद्दिरण्येष्टका
 उपदधान्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव

पशु-शीरूपाणि । उपदधातीत्युप-दधाति । हिर-
 ण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति ।
 एताभ्यः । एव । देवताभ्यः । नमः । करोति ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः ॥ २२ ॥ वदन्ति ।
 अग्नौ । ग्राम्यान् । पशून् । प्रेति । दधाति । शु-
 चा । आरण्यान् । अर्पयति । किम् । तत । उदि-
 ति । शिःप्रति । इति । यत् । हिरण्येष्टका इति
 हिरण्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । अमृ-
 तम् । वै । हिरण्यम् । अमृतेन । एव । ग्राम्ये-

देवा एतेषा पशूना अधिपतय एषा शिरास्युपस्थितानि । ताभ्य
 इत्यादि । गतम् ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ग्राम्या पशवोऽग्नौ निधीयन्ते दहन्ते
 आरण्यादशोकेन योज्यन्ते । यथोक्त—'ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आ-
 रण्यान् पशून् शुचमनूत्मृजति' * इति । तदिदानी (दत्तेन) ग्राम्यार

ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति
 नैनान् हिनस्ति प्राणो वै प्रथमा
 स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपान-
 नस्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमाः स्व-
 यमातृण्णामुपधार्य प्राणेनैव प्राण-
 ५ समर्धयति व्यन्यात् ॥ २३ ॥
 द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानः

भ्यः । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । भेषजम् । करो-
 ति । न । एनान् । हिनस्ति । प्राण इति प्र-अ-
 नः । वै । प्रथमा । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृ-
 ण्णा । व्यान इति वि-अनः । द्वितीया । अपान
 इत्यप-अनः । तृतीया । अनु । प्रेति । अन्यात् ।
 प्रथमाम् । स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् ।
 उपधायेत्युप-धार्य । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । समिति । अर्धयति । वी-
 ति । अन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयाम् । उपधायेत्यु-
 प-धार्य । व्यानेनेति वि-अनेन । एव । व्यानमि-

प्येभ्यः किमुच्छिपति किं पशुनां शेषयति पशुशिरसामुपधाने । हन्त
 सर्वमपि पशुनां विनाशितं भवतीति । यदित्यादि समाधानं गतम् ॥

प्राणो वा इत्यादिना स्वयमातृण्णानां प्राणादित्वेन स्तुतिः ।

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयांमुपधायांपा-
नेनेवापानश्च समर्धयत्यथो प्राणैरे-
वेनश्च समिन्धे भूर्भुवस्सुवुरिति स्व-
यमातृण्णा उप दधातीमे वै लोका-
स्स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै
व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत

तिं वि-अनम् । समितिं । अर्धयति । अपेति ।
अन्यात् । तृतीयां । उपधायेत्युप-धार्य । अपा-
नेनेत्यप-अनेन । एव । अपानमित्यप-अनम् ।
समितिं । अर्धयति । अथो इति । प्राणैरिति प्र-
अनेः । एव । एनम् । समितिं । इन्धे । भूः । भु-
वं । सुवं । इति । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-
आतृण्णाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः ।
स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । एताभिः ।
खलु । वै । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । प्र-
जापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत ।

प्राणादय इत्युक्ताः अनुप्राण्यदिविधिः । अथो इति । यज-
मानं च प्राणैस्समृद्धं करोति ॥

भूरित्यादि ॥ लोकत्रयात्मिका व्याहृतयः स्वयमातृण्णा च य-
थोक्ता । किञ्चेनाभिव्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत इत्यादि । गतम् ॥

यदेताभिर्व्याहृतीभिस्स्वयमातृण्णा
 उपदधातीमानेव लोकानुपधायेषु ॥
 २४ ॥ लोकेष्वधि प्र जायते प्राणा-
 र्य व्यानार्यापानार्य वाचे त्वा चक्षु-
 पे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
 सीद्दामिना वै देवास्सुवर्गं लोकम-

यत् । एताभिः । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः ।
 स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । इमान् । एव । लोकान् । उपधा-
 येत्युप-धायं । एषु ॥ २४ ॥ लोकेषु । अधि । प्रे-
 ति । जायते । प्राणायेति प्र-अनार्यं । व्यानायेति
 वि-अनार्यं । अपानायेत्यप-अनार्यं । वाचे । त्वा ।
 चक्षुषे । त्वा । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रु-
 वा । सीद् । 'अमिना । वै । देवाः । सुवर्गमिति

प्राणायेत्यादिस्तथादेवतस्य विशेषो गतः ॥

'अग्निनेत्यादि ॥ अग्निगांसन् गन्तुमिच्छन् । एते 'सनि
 च' इति गमिरादेश', 'अङ्गनगमा सनि' इति दीर्घत्वम् ।
 तेन स्वयमातृण्णारोहेण । एता इति । प्राणाय व्यानाय वाच
 इति प्राणादिषु प्रत्येकत्वाच्चक्षुषे त्वेत्यादेः अनुपङ्ग । तेन सर्व-
 श्चक्षुषेत्त्वेन दिक्षूपरितचतुस्स्वयमातृण्णेन सर्वास्त्रि दिक्षु 'चक्षुषे त्वा'

जिगाऽसन्तेन पतितुं नाशकुवन्त
 एताश्चतस्रस्वयमातृण्णा अपश्य-
 न्ता दिक्षुपादधत् तेन सर्वतश्चक्षुपा
 सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रस्वय-
 मातृण्णा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षु-
 पैव तद्गिना यजमानस्सुवर्गं लो-
 कमेति ॥ २५ ॥

सुवः-गम् । लोकम् । अजिगाऽसन् । तेन । प-
 तितुम् । न । अशकुवन् । ते । एताः । चतस्रः ।
 स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । अपश्यन् ।
 ताः । दिक्षु । उपेति । अदधत् । तेन । सर्वतश्चक्षु-
 पेति सर्वतः-चक्षुपा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । आयन् । यत् । चतस्रः । स्वयमातृण्णा
 इति स्वयं-आतृण्णाः । दिक्षु । उपदधातीत्युप-
 दधाति । सर्वतश्चक्षुपेति सर्वतः-चक्षुपा । एव ।
 तत् । अग्निना । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । एति ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च ॥५॥

इत्यादिचक्षुष्मन्तसाहितेन एतेन चक्षुषे लेत्यादे सर्वाणुपपन्नता दर्शयति ॥

*यदित्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पद्यम् .

अग्र आ याहि वीतय इत्याहाह-
 त्वैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हू-
 त्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निस्समिन्ध्यत
 इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि
 जह्ननदित्याह समिद्ध एवास्मिन्नि-
 न्द्रियं दधात्यग्नेस्स्तोमं मनामह

'अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । आह ।
 अहंत । एव । एनम् । अग्निम् । दूतम् । वृणीम-
 हे । इति । आह । हूत्वा । एव । एनम् । वृणीते ।
 अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । इति । आ-
 ह । समिति । इन्धे । एव । एनम् । अग्निः । वृत्रा-
 णि । जह्नन्तु । इति । आह । समिद्ध इति सं-
 इहे । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । अग्नेः ।

'अग्र आ याहीत्यादिर्विमक्तीना विधि । पञ्चस्वहस्तु पञ्च नि
 तय । तत्रान्वह चितेर्विभागार्था एता ऋच । तत्र 'अग्र आयाहि' *
 इत्यनया प्रथमेऽह्नि प्रथमाया रितौ चयसोदेनमग्निमाह्वयते आह-
 यति । छान्दसो तुह, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यह् । ततो
 हूत्वा आह्वय द्वितीयाया चितौ अग्निं दूत वृणीते अग्निमात्म-
 सात्करोति । ततस्तृतीयाया 'अग्निनाऽग्निरमिन्ध्यते' † इति एनमग्निं
 समिन्धे दीपयति ततश्चतुर्थ्यां 'अग्निर्वृत्राणि' ‡ इति समिन्धेऽग्नौ इन्द्रि-

इत्याह मनुते एवैनमेतानि वा अ-
ह्नां रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमेवै-
नं चिनुतेऽवाह्नां रूपाणि रुन्धे ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्या-
तयास्त्रीरन्या इष्टंका अयातयास्त्री

स्तोमम् । मनामहे । इति । आह । मनुते । एव ।
एनम् । एतानि । वै । अह्नाम् । रूपाणि ॥ २६ ॥
अन्वहमित्यनु-अहम् । एव । एनम् । चिनुते । अ-
वेति । अह्नाम् । रूपाणि । रुन्धे । ब्रह्मवादिन इति
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । या-
तयास्त्रीरिति यात-यास्त्रीः । अन्याः । इष्टंकाः । अ-
यातयास्त्रीत्ययात-यास्त्री । लोकंपृणेति लोकं-पृ-

यं वीर्यं दधाति । ततः पञ्चम्यामग्नेस्तोम मनामहे इति एतं
महावीर्यं मनुते जानाति स्तोतुं धारयितुं वा ॥

एतानि वा इत्यादि ॥ अहस्सम्बन्धीनि चित्तिरूपाणि चित्तिवै-
लक्षण्यरूपानि । अन्वहमिति । अन्वहमेताभिश्चयनादह्नां रूपा-
ण्यरुन्धे िशिष्टां शरीरावस्थां लभते यजमान ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अत्र यत्र यातयाम्यो गतरसाः अन्या
इष्टना अपस्यादयः सद्युपरिता न पुनरुपधीयन्ते लोकपृणा तु अया-
तयास्त्री यतः पुनःपुनरुपधीयते तदेतद्वैचित्र्यं कस्मात्कारणादिति
ब्रह्मवादिन, प्रश्नं वदन्ति । 'अन उपघालोपिनः' इति षीप् ॥

लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि वारुहस्पत्ये-
ति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृह-
स्पतिश्चायातयामानोऽनुचरवती भ-
वत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्या-
त्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्त्स्मा-

णा । इति । 'ऐन्द्राग्नीत्यैन्द्र-अग्नी । हि । वारुहस्प-
त्या । इति । ब्रूयात् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । च ।
हि । देवानाम् । बृहस्पतिः । च । अयातयामान इ-
त्ययात-यामानः । 'अनुचरवतीत्यनुचर-वती । भ-
वति । अजामित्वायेत्यजामि-त्वायु । अनुष्टुभेत्य-
नु-स्तुभा । अन्विति । चरति । आत्मा । वै । लो-
कंपृणोति लोक-पृणा । प्राण इति प्र-अनः । अ-

'ऐन्द्राग्नी इत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नी वारुहस्पत्या च लोकपृणा ।
इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्च देवाना मध्ये अयातयामान तस्मादयातयाग्नी
लोकपृणोति तेभ्य उत्तर ब्रूयात् ॥

अनुचरवतीति ॥ सूददोहसा तद्वती भवति । अजामित्वा-
येति । एकाकिनो हि पुन पुन प्रवृत्तो जामित्वमालम्ब्य स्यात् । अ-
नुष्टुभेति । अनुचरो विशेष्यते । 'ता अस्य सूददोहस * इत्येतया
अनुष्टुभा पश्चादुच्चार्यमाणया लोकपृणामनु रतेते अन्वयुस्फवीयमानाप् ।

त्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता
 अस्य सूददोहसः ॥ २७ ॥ इत्याह
 तस्मात्परुपिपरुपि रसस्सोमः श्री-
 णन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नय-
 मेवावं रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोन्नम-

नुष्टुवित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । प्राण इति प्र-अनः ।
 सर्वाणि । अङ्गानि । अन्विति । चरति । ताः । अ-
 स्य । सूददोहस इति सूद-दोहसः ॥ २७ ॥ इति ।
 आह । तस्मात् । परुपिपरुपीति परुपि-परुपि । र-
 सः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । इति । आह ।
 अन्नम् । वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अर्कः ।
 वै । अग्निः । अर्कः । अन्नम् । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे ।

आत्मा वा इत्यादि । आत्मस्थानीया लोकपृणा प्राणस्थानीया
 अनुष्टुक् यस्मादनुचरति तस्मात्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनुचरति ॥

ता अस्पेति ॥ मन्त्रावयवाना स्तुति । परुपिपरुपीति । पर्व-
 णिपर्वणि सोमस्य रसो दुह्यते 'सूददोहस' * इति लिङ्गात् ॥

अन्न वा इति ॥ शुक्लत्वात् अन्नाख्या वा तत्र साधनत्वात्
 सूददोहस उच्यन्ते । अर्को वा इति । अर्चनीयत्वादग्निरर्कः ।
 अर्चनत्वादन्नम् ॥

त्रमेवाव रन्ध्रे जन्मन्देवानां विश-
स्त्रिप्त्वा रोचने दिव इत्याहेमान्वा-
स्मै लोकाज्ज्योतिष्मतः करोति यो
वा इष्टकातां प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव
तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्वध्रुवा

°जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिपु । एति । रोचने ।
दिवः । इति । आह । इमान् । एव । अस्मै । लो-
कान् । ज्योतिष्मतः । करोति । °यः । वै । इष्टका-
नाम् । प्रतिष्ठाभिति प्रति-स्थाम् । वेद । प्रतीति ।
एव । तिष्ठति । न्यां । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रु-
वा । सीद् । इति । आह । एपा । वै । इष्टकानाम् ।

°इमानेवेति ॥ 'त्रिप्या रोचने'* इति लिङ्गात् । अनुचरवतीलोक-
घणयो इतरेभ्यो विशेष्यनादेतद्विपर्ययव सृष्टदोहा । यो वा
इष्टकानामिति सामान्यवचनात्तद्देवत सर्वविपर्ययमिति वेदितव्यम् ॥

°यो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतेनोपहिता इष्टकाः प्रतिष्ठिता
भवन्ति । एवेति । प्रतिष्ठापेक्षया लिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पद्येऽनुशासः ॥

सीदित्याहैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य
 एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ २८ ॥
 सुवर्गाय वा एष लोकार्यं चीयते
 यदग्निर्वज्रं एकादशिनी यद्भावेका-
 दशिनीं मिनुयाद्वज्रैणं सुवर्गा-
 लोकादन्तर्दध्याद्यत्र मिनुयात्स्वरु-

प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । यः । एवम् । वेदं । प्रतीति ।
 एव । तिष्ठति ॥ २८ ॥

रूपाणि सूददोहसुस्तया पोडंश च ॥ ६ ॥

'सुवर्गायेति सुवः-गार्यं । वै । एषः । लोका-
 र्यं । चीयते । यत् । अग्निः । वज्रः । एकादशि-
 नीं । यत् । अग्नौ । एकादशिनीम् । मिनुयात् ।
 वज्रैण । एनम् । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लो-
 कात् । अन्तः । दध्यात् । यत् । न । मिनुयात् ।

'सुवर्गायेत्यादि ॥ वज्रस्थानीया एकादशिनी एकादशानां यूप-
 ना सहति । एकादशक्यवा अस्थेति 'शशतोडिनि' इति
 डिनिप्रत्यय । यदग्नौ ताम्मिनुयात् प्रक्षिपेत् । हुमिञ् प्रक्षेपणे ।
 वज्रैर्गान्तर्धायकेन यजमानमग्निं वा सुवर्गादन्तर्दध्यात् स्वर्गादन्त-
 र्हितं दुर्यात् । तथा गिनया सर्गोन्तर्हितस्स्यात् । अथ यदि
 न मिनुयात् स्वरुमद्विर्गुपैः पशुसाधनेः निवर्तमानैः पशुन्व्यर्धयेत्

भिः पशून्वर्धयेदेकयूपं मिनोति
 नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति
 न स्वरुभिः पशून्वर्धयति वि वा
 एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धयते योऽग्निं
 चिन्वन्नधि कामत्यैन्द्रिया ॥ २९ ॥

स्वरुभिरिति स्वरु-भिः । पशून् । वीति । अर्ध-
 येत् । एकयूपमित्येक-यूपम् । मिनोति । न । ए-
 नम् । वज्रेण । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लोकात् ।
 अन्तर्दधातीत्यन्तः-दधाति । न । स्वरुभिरिति
 स्वरु-भिः । पशून् । वीति । अर्धयति । वीति ।
 वै । एषः । इन्द्रियेण । वीर्येण । ऋध्यते । यः ।
 अग्निम् । चिन्वन् । अधिकामतीत्यधि-कामति ।

अवयवश कुर्यात् । स्वरुशब्दान्मत्वर्धाधो लुप्यते । स्वर्णादेव
 वाऽग्राणि तेषामपि पशुमाभनत्वात् । तस्मादेकयूप मिनोति एको
 यूप एकयूप त मित्वा तत्रैकादशिनानालभेत । तेन दोषद्वयाभा
 य, एकयूपस्याभावादेकादशिन्यभावाच्च ॥

‘वि वा एष इत्यादि ॥ इन्द्रियेण वीर्येण व्यूह्यते व
 चिन्वन् रेतो शता । चयनेन हेतुना योऽग्निमारोहति । ऐन्द्रच
 वन्ति । ‘इन्द्र विश्वा अधीवृषन्’* इत्यनया । ‘उदात्तयण’

ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपं दध्या-
नेन्द्रियेण वीर्येण वर्धयते रुद्रो वा
एप यदग्निस्तस्य तिस्रश्शरव्याः
प्रतीचीं तिरश्चनूचीं ताम्भ्यो वा ए-

ऐन्द्रिया ॥ २९ ॥ ऋचा । आक्रमणमित्या-क्रम-
णम् । प्रतीति । इष्टकाम् । उपेति । दध्यात् । न ।
इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । रुद्रः । वै ।
एपः । यत् । अग्निः । तस्य । तिस्रः । शरव्याः ।
प्रतीचीं । तिरश्चीं । अनूचीं । ताम्भ्यः । वै । एपः ।

इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । क्रमणं प्रतीति आक्रम्यते येन
मार्गेण तं प्रति तेन लक्षितां पश्चादुत्तरतो वा इष्टकामुपदध्यात् ;
नेन्द्रियादिना व्युद्घते ॥

रुद्रो वा इत्यादि ॥ रुद्रस्य तिस्र शरव्या शरस्थानीया
हेतयः सन्ति लक्ष्ये मोक्तव्याः । तत्र कानित्मनीची प्रतिमुख-
मामत्य देवाय सन्निधत्ते । काचित्तिरश्ची तिर्यगामत्यात्मानं दर्श-
यति । कानिदनुची पृष्ठतः रुनानुगमना देवमनुमेवते । ताम्भ्य
इति । ताम्भ्यश्शरव्याभ्यः एप आशुश्चयते छिद्यते तासां रक्ष्यो
न भवति कः योमि चिनुते । हेतुरयमाशुश्चनस्य चयननिरो-
धमसहमाना एवमभिभवेगुरिति । तस्मादग्निं चित्वा तिमृधन्वं ति-
स्रभिरिषुभिर्युक्तं धनुरयाचितमेव लक्षणाय विशिष्टाय दद्यात् ।
'वा संज्ञायाम्' इति धनुषी नडादेशः, 'अनसन्तात्रपुंसकात्'

प आ वृश्चयते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं
चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणा-
यं दद्यात्ताभ्यं एव नमस्करोत्यथो
ताभ्यं एवात्मानं निष्क्रीणीति यत्ते
रुद्र पुरः ॥ ३० ॥ धनुस्तद्वातो अनुं

एति । वृश्चयते । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् ।
चित्वा । तिसृधन्वमिति तिसृ-धन्वम् । अयाचि-
तम् । ब्राह्मणायं । दद्यात् । ताभ्यः । एव । नमः ।
करोति । अथो इति । ताभ्यः । एव । आत्मानम् ।
निरिति । क्रीणीति । यत् । ते । रुद्र । पुरः ॥ ३० ॥
धनुः । तत् । वातः । अन्विति । वातु । ते । त-

इत्यन् समासान्त । तेन प्रसादनहेतु नमस्कार एव ताभ्यं
कृतो भवति । एव शत्रुभ्यो अभिभावितृभ्यो निष्क्रीणीति रस
णीय एव तासा भवति ॥

उत्तरे श्रोण्यन्ते तिष्ठन् सञ्चितमग्निमुपतिष्ठते, अनुपरिक्राम त-
यत्ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र! अत्रवात्मन् यत्ते पुरं पूर्वस्था दिशि
धनुं तत्तदीयं धनुं वातोऽनुवातु अनुसृष्टं वर्तमानोऽन्यत्र नयतु
यथाऽस्मात् वायेते । तदात इत्युपमानपदं तदनुर्वातयन् शीघ्रगति
तमेवानुवातु अनुगच्छतु माऽत्र स्थितिं अस्मान् वाक्छिति । नर्म-
णस्सप्रदानत्वाच्चतुर्थ्येर्णं पठ्यी । हे रुद्र! तस्मै ते धनुषे गुण्यमेव

वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण
 नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनु-
 स्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र
 परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
 पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते त-
 स्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि
 यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३१ ॥ वा-
 तो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुव-

स्मै । ते । रुद्र । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । नमः ।
 करोमि । यत् । ते । रुद्र । दक्षिणा । धनुः । तत् ।
 वातं । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । प-
 रिवत्सरेणेति परि-वत्सरेण । नमः । करोमि ।
 यत् । ते । रुद्र । पश्चात् । धनुः । तत् । वातः । अ-
 न्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदावत्सरेण ।
 नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । उत्तरादित्युत्-
 त्तरात् । धनुः । तत् ॥ ३१ ॥ वातः । अन्विति । वातु ।
 ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदुवत्सरेणेतीदु-वत्सरेण । नमः ।

या अपनीतधनुो सवत्सरेण नमस्करोमि आसवत्सरमाविन त
 नमस्कार करोमि । एवमितरेऽपि व्याख्येया । प्रथमादिपथ
 मान्ताना समाना सवत्सरादय आख्या ॥

धत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि
 धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते
 रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि रुद्रो वा
 एष यदग्निस्त यथा व्याघ्रः क्रुद्ध-
 स्तिष्ठत्येवं वा एष एतरहि संचित-
 म्तेरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं श-

करोमि । यत् । ते । रुद्र । उपरि । धनुः । तत् ।
 वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र ।
 वत्सरेण । नमः । करोमि । रुद्रः । वै । एषः ।
 यत् । अग्निः । सः । यथा । व्याघ्रः । क्रुद्धः । ति-
 ष्ठति । एवम् । वै । एषः । एतरहि । संचितमिति
 सं-चितम् । एतैः । उपेति । तिष्ठते । नमस्कारै-
 रिति नमः-कारैः । एव । एनम् । गमयति ।

रुद्रो वा एष यदित्यादि ॥ एषा मन्त्राणां ब्राह्मणं मन्त्रगतं
 द्रुपदव्याख्यानायाग्रे रुद्रत्वेन स्तुतिः । यथा व्याघ्रं कुतश्चित्का-
 रणात् क्रुद्धं प्रसादनीयस्तिष्ठति सोयमग्निरपि एष क्रुद्ध इव
 नमस्कारादिभिः प्रसादनीय एतरहि अस्मिन्नादे भवति । 'इदं
 मोहितं' 'एतेतो रथो' इति एतादेशः । तस्मात्संचितं स-
 माप्तचित्तमग्निमेतं 'यत्ते रुद्र' इत्यादिभिरुपतिष्ठते । नमस्कारै-
 रेनं शमयत्येव ॥

मयति यैऽग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः
 प्रविष्टाः पृथिवीमनुं । तेषां त्वमस्यु-
 त्तमः प्रणो जीवातवे सुव । आपं
 त्वाऽग्ने मनसाऽऽपं त्वाऽग्ने तपसाऽऽपं
 त्वाऽग्ने दीक्षयाऽऽपं त्वाऽग्ने उपसद्भि-
 रापं त्वाऽग्ने सुत्ययाऽऽपं त्वाऽग्ने द-
 क्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथेनापं त्वा-

ये।अग्नयः॥३२॥ पुरीष्याः । प्रविष्टा इति प्र-वि-
 ष्टाः । पृथिवीम् । अनुं । तेषाम् । त्वम् । अस्ति ।
 उत्तमइत्युत्-तमः । प्रेति । नः । जीवातवे ।
 सुव । आपम् । त्वा । अग्ने । मनसा । आपम् ।
 त्वा । अग्ने । तपसा । आपम् । त्वा । अग्ने ।
 दीक्षया । आपम् । त्वा । अग्ने । उपसद्भि-
 र्पुपसत्-भिः । आपम् । त्वा । अग्ने । सुत्यया ।

येऽग्नय पुरीष्या इत्यादिभि भयास्यन्नाग्निमुपतिष्ठते यजमान । येऽ-
 ग्नय इत्यनुष्टुप् ॥ अन्यानि यजूषि । पुरीष्या पुरीषार्हा पुरी-
 षवन्त पृथिवीमनुमपिष्टा तेषा मध्ये उत्तमस्त्वमसि । उत्तमश-
 ब्द उज्जादिरन्तोदात्त । तस्मादस्मान् जीवातवे जीवनाय प्रमु-
 व प्रेरय अनुजानीहि वा । त्वामहमाप आसवानस्मि मनसा
 श्रद्धया तपसा एकस्तनवतादिना दीक्षया मौञ्ज्यादिलक्षणाया उप-

अग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याह्रैषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैन-
माप्नोति ॥ ३३ ॥

आपंम् । त्वा । अग्ने । दक्षिणाभिः । आपंम् । त्वा ।
अग्ने । अवभृथेनेत्यव-भृथेनं । आपंम् । त्वा । अ-
ग्ने । वशया । आपंम् । त्वा । अग्ने । 'स्वगाकारे-
णोति-स्वगा-कारेण । इति । आह । एषा । वै ।
अग्नेः । आप्तिः । तया । एव । एनम् । आप्नो-
ति ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्तदग्रयं आहाष्टौ च ॥७॥

सदादियागतः वशया अनुवन्ध्यायागेन स्वगाकारेण यज्ञस्य यथा-
स्वभागकल्पनया । किं बहुना एवं सर्वोत्तमाऽपि त्वामेवाहं प्रापं
त्वमपि मध्येव भवितुमर्हसीति ॥

इत्याह्रैषाप्तीनां ब्राह्मणम् ॥ एते मन्त्राः आप्तिसंज्ञाः अग्ने-
राप्तिहेतवः । आप्त्यपेक्षं स्त्रीत्वमेकत्वं च । अनयोपतिष्ठते इति
सामर्थ्यात् गम्यते । तयाऽग्निं आप्नोतीत्येवोपस्थाता ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तमः.

गायत्रेणं पुरस्तादुपं तिष्ठते प्राण-
मेवास्मिन्दधाति वृहद्रथन्तराभ्यां प-
क्षावोजं एवास्मिन्दधात्यृतुस्था य-
ज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति ति-
ष्ठति पृष्ठैरुपं तिष्ठते तेजो वै पृष्ठा-

'गायत्रेणं । पुरस्तात् । उपेति । तिष्ठते । प्रा-
णमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।
वृहद्रथन्तराभ्यामिति वृहत्-रथन्तराभ्याम् । प-
क्षौ । ओजः । एव । अस्मिन् । दधाति । ऋतु-
स्थायज्ञायज्ञियेन । पुच्छंम् । ऋतुषु । एव । प्रती-
ति । तिष्ठति । 'पृष्ठैः । उपेति । तिष्ठते । तेजः ।
वै । पृष्ठानि । तेजः । एव । अस्मिन् । दधाति ।

¹गायत्रेणेत्यादि ॥ गायत्रेण साम्ना पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि
शिर उपतिष्ठते । वृहद्रथन्तराभ्या पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । ऋतु-
स्था यज्ञायज्ञीयं नाम साम यज्ञायज्ञीयमिति छन्दोगा । 'वस-
न्तम्'* इत्यादियोनिकम् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्युं-
गपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्युत्पत्तिकत्वादनवग्रह ॥

²पृष्ठैरिति ॥ सर्वैः पृष्ठसागभि ॥

नि तेजं एवास्मिन्दधाति प्रजाप-
तिरग्निमसृजत् सोस्मात्सृष्टः परा-
डैत्तं वारवन्तीयेनावारयत् तद्वारव-
न्तीयस्य वारवन्तीयत्वञ् श्यैतेन श्ये-
ती अकुरुत् तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम्
॥ ३४ ॥ यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वा-

^३प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृजत् ।
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराड् । ऐत् । तम् । वा-
रवन्तीयेनेति वार-वन्तीयेन । अवारयत् । तत् ।
वारवन्तीयस्येति वार-वन्तीयस्य । वारवन्तीय-
त्वमिति वारवन्तीय-त्वम् । श्यैतेन । श्येती ।
अकुरुत् । तत् । श्यैतस्य । श्यैतत्वमिति श्यैत-
त्वम् ॥ ३४ ॥ यत् । वारवन्तीयेनेति वार-वन्ती-

^३प्रजापतिरित्यादि ॥ पराड् अपुनरावृत्त एवागच्छत् । तं वार-
वन्तीयेन साम्ना अवारयत् न्यवर्तयत् परागमनात् । तस्माद्वा-
रणहेतुत्वाद्धारवन्तीयम्, 'अश्वं नत्वा वारयन्तं'* इति लिङ्गात् ।
श्यैतेन साम्ना 'अभिप्रवससुराधसं' इत्येतद्योनिना अग्निं श्येती
अकुरुत् आत्मगामिनमकरोत्, वशीकृतवानिति यावत् । श्यायने-
र्गतिवर्माणः श्येतः अमृततद्भावे च्चिः । ईषा अक्षादित्वाद्यणदेशा-
भावः । तस्मात् श्यानहेतुत्वात् श्यैतम् ॥

*यदित्यादि ॥ कर्तुः फलम् । प्रजापतेर्हृदयेन साम्ना इमाः

रयंत एवैनं श्यैतेन श्येती कुरुते
 प्रजापतेरुहृदयेनापिपक्षं प्रत्युप ति-
 ष्ठते प्रेमाणंमेवास्य गच्छति प्रा-
 च्या त्वा दिशा सादयामि गायत्रे-
 ण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेशी-
 ष्णाऽग्नेशिर उप दधामि दक्षिणया
 त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्द-

येन । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । वारयते । एव ।
 एनम् । श्यैतेन । श्येती । कुरुते । प्रजापतेरुहृदये-
 न । अपिपक्षमित्यपि-पक्षम् । प्रति । उपेति ।
 तिष्ठते । प्रेमाणम् । एव । अस्य । गच्छति । प्रा-
 च्या । त्वा । दिशा । सादयामि । गायत्रेण । छ-
 न्दसा । अग्निना । देवतया । अग्नेः । शीष्णा ।
 अग्नेः । शिरः । उपेति । दधामि । दक्षिणया ।
 त्वा । दिशा । सादयामि । त्रैष्टुभेन । छन्दसा ।

प्रजा 'प्रजापतेरुहृदय' इत्येतत्प्रभवेन अपिपक्ष अविहतपक्ष दक्षिणपूर्व
 ऽ कोण उत्तरपूर्व ऽ प्रत्येऽनुपतिष्ठते । प्रजापते हृदयामिव प्रजापते
 हृदय समारूपेण । छन्दस पठन्ना अलुक् । पूर्ववत् पूर्वोत्तरपदयो
 र्युगपत्प्रकृतित्वात् । पूर्ववदनवग्रह । प्रियत्वमग्नेर्गच्छति ॥

अतिषेष्टका — प्राच्या त्वेत्याद्या ॥ आत्मापेक्ष पुच्छिङ्गमेकवचन च ॥

अग्ने उदधे या त इपुंर्युवा नाम त
यां नो मृडु तस्यारते नमस्तस्या-
स्त उप जीवन्तो भूयास्माग्ने दुध्र ग

चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् । लो-
के । भवति । यः । एवम् । वेदं ॥ ३६ ॥

श्यैतत्त्वं प्रतीज्यां त्वा द्विशा सांढ्यामि य-
स्सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

‘अग्ने । उदध इत्युद-धे । या । ते । इपुः । यु-
वा । नाम । तयां । नः । मृडु । तस्याः । ते । न-
म । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म ।

पञ्चस्वपि चित्तिषु सञ्चिताहुतिमन्त्रा *—अग्ने उदध इत्या
द्या ॥ हे अग्ने उदधे सपुत्रवदपरिच्छेद्या या ते तव सन्धिनी
इषु इच्छा युवा नाम हविषा देवेभिरश्रियतीति प्रसिद्धा तयाऽरमान् नृष्य
मुख्य । तस्यास्ताम्बन्धिने महानुभावाय तुभ्य नम । तस्यास्ताम्ब
न्धिन त्वासुपजीवन्तो वय भूयास्म भूतिमन्तस्त्यामेति । वर्मणि व्य
त्ययेन षष्ठौ । एव दुग्नाटिष्वपि योऽम्प । तत्र सर्वेष्वपि ‘अग्ने’
इत्यादावनुपङ्ग, ‘या त इषु’ इत्यादेरन्ते । ‘नामन्तिने समानाधि-
करणे’ इति सामान्यवचनस्य ‘अग्ने’ इयामन्त्रास्य विद्यमानत्व
निषेधात् दुग्नादीनि विशेषवचनानि विन्यस्यन्ते । दुध्रो दुध्र ।

ह्य किञ्शिल वन्य या त इपुर्युवा
 नाम तया नो मृड तस्यास्ते नम-
 स्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म प-
 श्च वा एतेऽग्रयो यच्चितय उदधिरेव
 नाम प्रथमो दुग्धः ॥३७॥ द्वितीयो ग-
 ह्यस्तृतीयः किञ्शिलश्चतुर्थो वन्यः
 पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुंतीर्न जुहुयादध्व-

अग्ने । दुग्ध । गह्य । किञ्शिल । वन्य । या । ते ।
 इपुः । युवा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः ।
 ते । नमः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः ।
 भूयास्म । पश्च । वै । एते । अग्रयः । यत् । चि-
 तयः । उदधिरित्युदधिः । एव । नाम । प्रथमः ।
 दुग्धः ॥ ३७ ॥ द्वितीयः । गह्यः । तृतीयः । किञ्-
 शिलः । चतुर्थः । वन्यः । पञ्चमः । तेभ्यः । यत् ।

खलि गुणाभावः, षपोदरादि । गह्य सर्वैर्गृहीतव्य । गाह्यैर्यकप्रत्ययः
 छान्दसः, हरात्वं च । किञ्शिल दुर्निरूपशील । षपोदरादिः ।
 वन्य । सर्वैर्भक्षनीय । छान्दसो यत् ॥

१ पश्च वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् अग्र उदध्यादिनामानः प-
 क्षामयः ॥

२ तेभ्य इत्यादि ॥ मतम् । आहुतयः सञ्चिताहुतयः 'अग्र उदधे'
 इत्याद्याः ॥

र्युं च यजमानं च प्र दहेयुर्यदेता आहु-
 ती जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति
 नार्तिमाँत्यध्वर्युर्न यजमानो वा-
 ङ्ग आसन्नसोः प्राणोऽक्षयोश्चक्षुः क-
 र्णयोश्श्रोत्रं बाहुवोर्वलं मूवोरोजो-

आहुतीरित्या-हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् ।
 च । यजमानम् । च । प्रेति । दहेयुः । यत् । ए-
 ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । भागधेये-
 नेति भाग-धेयेन । एव । एनान् । श्मयति । ना
 आर्तिम् । एति । ऋञ्छति । अध्वर्युः । न । यज-
 मानः । 'वाक् । मे । आसन्न । नसोः । प्राण इति
 प्र-अनः । अक्षयोः । चक्षुः । कर्णयोः । श्रोत्रम् ।
 बाहुवोः । वलम् । ऊरुवोः । ओजः । अरिष्टा ।

अथ चित्तराद्रवणमन्त्र — वाङ्म आसन्नित्यादि ॥ मम आसन्न
 आस्ये वाग्निन्द्रियमविकल तिष्ठतु आभाराधेययोरवियोग प्रार्थयते ।
 एव सर्वत्र । 'पद्म्' इत्यादिना आसन्माव । नसो नासिकयो ।
 'अदिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्षयोरिति । 'ईचाद्विवचने'
 इतीकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयण' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बा-
 हुवोरुत्सोरिति । 'तन्वादीना छन्दसि बहुलम्' इत्युवङ् । पूर्व-
 द्विपत्त्युदात्तत्वम् । ओजो वेग । किं बहुना—विश्वानि उक्तव्यति-

ऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥३८॥
 तनुवां मे सह नमस्ते अस्तु मा मा
 हिंसीरष वा एतस्मात्प्राणाः क्रा-
 मन्ति यौग्निं चिन्वन्नधि कामति वा-
 ङ्ङ आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणा-
 नेवात्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अ-

विश्वानि । अङ्गानि । तनूः ॥ ३८ ॥ तनुवां मे ।
 सह । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ।
 'अपेति' । वै । एतस्मात् । प्राणा इति प्र-अनाः ।
 कामन्ति । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्राम-
 तीत्यधि-कामति । वाक् । मे । आसन्न । नसोः ।
 प्राण इति प्र-अनः । इति । आह । प्राणानिति
 प्र-अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । 'यः । रुद्रः ।
 अग्नौ । यः । अप्स्वित्यप्-सु । य । ओपधीषु ।

रिक्तान्यपि ममाङ्गानि अरिष्टानि अहिंसितानि अक्षीणशक्तीनि स-
 न्तु । तनूश्च मे तनुवा तन्वकयदे हस्तपादादिभि सहैव सर्वदा
 भवतु । पूर्ववदुवद् । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी यथोक्तमेव सपादय ॥

'अप वा एतस्मादित्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । अनेन मन्त्रे-
 णाद्रवणात् आत्मति पुन प्राणान् धत्ते ॥

'गाधीषुकं चरु चरमायामिष्टकाया निदधाति यस्या शतरुद्रीय

प्सु य ओर्पधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-
 वंनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अ-
 स्त्वाहुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हवि-
 र्भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये शतरुद्रीयं
 हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा
 चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भाग-
 धेयेनैवैनं शमयति तस्य त्वे शत-

यः । रुद्रः । विश्वा । भुवंना । आविवेशेत्या-वि-
 वेशं । तस्मै । रुद्राय । नमः । अस्तु । आहुति-
 भागा इत्याहुति-भागाः । वै । अन्ये । रुद्राः । ह-
 विर्भागा इति हविः-भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये । श-
 तरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुत्वा । गावीधुकम् ।
 चरुम् । एतेन । यजुषा । चरमायाम् । इष्टका-
 याम् । नीति । दध्यात् । भागधेयेनेति भाग-धे-
 येन । एव । एनम् । शमयति । तस्य । तु । वै ।

मुहोति—यो रुद्र इत्यनुष्टुभा ॥ यो देवोऽग्न्यादिपवस्थित. ततश्च
 विश्वान्यपि भूतजातानि विवेश तस्मै नम इति ॥

आहुतिभागा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । आहुतिभागानां
 शतरुद्रीयहविर्भागाः । शतरुद्रीयानन्तरं गावीधुकं चरुनिधानं अ-

रुद्रीयं हुतमित्याहुर्यस्यैतदग्रौ क्रि-
यत् इति वसंवस्त्वा रुद्रैः पुरस्ता-
त्पान्तु पितरंस्त्वा यमराजानः पि-
तृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा वि-
श्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मा-
रुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु ॥ ४० ॥

देवास्त्वेन्द्रंज्येष्ठा वरुणराजानोऽध-

शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुतम् । इति ।
आहुः । यस्य । एतत् । अग्रौ । क्रियते । इति ।
वसंवः । त्वा । रुद्रैः । पुरस्तात् । पान्तु । पितरः ।
त्वा । यमराजान् इति यम-राजानः । पितृभिरिति
पितृ-भिः । दक्षिणतः । पान्तु । आदित्याः । त्वा ।
विश्वैः । देवैः । पश्चात् । पान्तु । द्युतानः । त्वा ।
मारुतः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः । उत्तरत इत्यु-
त्-तरतः । पातु ॥ ४० ॥ देवा । त्वा । इन्द्रंज्ये-
ष्ठा इतीन्द्रं-ज्येष्ठाः । वरुणराजान् इति वरुण-
राजानः । अधस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च । पा-
शाराधनेनाशमेव शमयति । तस्य त्वा इति । तस्यैव शतरुद्रीयं
दुः भवति तस्यैतच्चरुनिगम क्रियत इत्याह यज्ञविद् ॥

संज्ञितमग्निं आज्येन प्रोक्षति—वसवस्त्वेत्यादिभिः ॥ तामेव-
मेतैस्सह पान्तिरिति ॥

स्ताञ्चोपरिष्ठाञ्च पान्तु न वा एतेन
 पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनम्-
 तः प्राचीनं प्रोक्षति यत्संचितमा-
 ज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्य-
 स्तेन प्रोक्षितः ॥ ४१ ॥

न्तु । न । वै । एतेन । पूतः । न । मेध्यः । न ।
 प्रोक्षित इति प्र-उक्षितः । यत् । एनम् । अतः ।
 प्राचीनम् । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । यत् । संचित-
 मिति सं-चितम् । आज्येन । प्रोक्षतीति प्र-उक्ष-
 ति । तेन । पूतः । तेन । मेध्यः । तेन । प्रोक्षित
 इति प्र-उक्षितः ॥ ४१ ॥

दुग्धस्तनूर् हविर्भागाः पातु द्वात्रिंशच्च ॥ १ ॥

न वा एतेनेत्यादि ॥ अथैव द्वात्रिंशच्च—नायमग्निरेतेन प्रोक्षणेन
 पूतो नैव पूत नैव मेध्य. मेधाहः । किं बहुना प्रोक्षित एव न
 भवति । द्वितीयस्तुत्यर्थं प्रथमस्य निन्दा । केनेत्याह—अतः अ-
 समाचरनिधानात् प्राचीनं पूर्वं यदेन प्रोक्षति 'सहस्रस्य प्रमा
 असि' * इति हिरण्यशल्कैः तद्वृत्तसममेवैतद्दृष्ट्या भवति । तस्मा-
 द्यत्सञ्चितमिदानीं चरनिधानानन्तरं आज्येन प्रोक्षति यत्सवस्त्वादिभि
 एतेर्मन्त्रैः । तेनैव पूतत्वादिमाव इति चरनिधानस्यैव स्तुतिः ;
 आज्यप्रोक्षणस्यैव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे नवमोनुवाक .

सुमीची नामासि प्राची दिक्तस्या-
स्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्वा-
धिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ
नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योज्ज्विनी
नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इ-

'सुमीचीं । नामं । असि । प्राचीं । दिक् । त-
स्याः । ते । अग्निः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अ-
सितः । रक्षिता । यः । च । अधिपतिरित्यधि-
पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् । नमः । तौ ।
नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च ।
नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् । जम्भे । दधामि । ओ-
ज्ज्विनी । नामं । असि । दक्षिणा । दिक् । त-
स्याः । ते । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । पृ-

'सर्पादृतीः जुहोति—समीची नामासीत्याद्या ॥ अनुपरिक्रामम् ।
समीची नाम त्वमसि सम्यग्गमना प्राची दिक् । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः
अमितो नाम नृष्णः सर्पा रक्षिता । तस्यास्तव योधिपतिः अग्निः यश्च
गोप्ता ताभ्या अधिपतिरक्षितृभ्यां नमः । तौ न अस्माकं मृड-
यता सुलयताम् । ते वयं य द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं वां
जम्भे युरवोरास्थे दधामि भक्षयितुम् । ओज्ज्विनी नाम त्वमसि

न्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि
 प्रतीची दिक्तस्यास्ते ॥ ४२ ॥ सो-
 मोऽधिपतिस्स्वजोऽवस्थावा नामा-
 स्युदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिप-
 तिस्तिरश्चराजिरधिपत्नी नामासि वृ-
 हती दिक्तस्यास्ते बृहस्पतिरधिप-

दाकुः । प्राची । नाम । अस्ति । प्रतीची । दिक् ।
 तस्याः । ते ॥ ४२ ॥ सोमः । अधिपतिरित्यधि-प-
 तिः । स्वज इति स्व-जः । अवस्थावेत्यव-स्थावा ।
 नाम । अस्ति । उदीची । दिक् । तस्याः । ते ।
 वरुणः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । तिरश्चराजि-
 रिति तिरश्च-राजिः । अधिपत्नीत्यधि-पत्नी । ना-
 म । अस्ति । बृहती । दिक् । तस्याः । ते । बृह-
 स्पतिः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । श्वित्रः । वृशि-

वक्षिणा दिक् । तस्यास्ते तत्र इन्द्रोऽधिपतिः । पृदाकुर्नाम तर्षोऽङ्गार ।
 रसितेत्यादिकं सर्वत्रानुपज्यते । प्राची नामासि त्वम् । प्र-पृष्ठगमना प्र-
 तीची दिक् । तस्यास्ते सोमोऽधिपति रजो नाम तर्षो रतिवा ।
 स्वस्मिन् जायत इति स्वज स्वायत्तवज । रज्जनशील इत्येके ।
 अवस्थावा नामासि त्व अवस्थापयित्री उदीची दिक् । 'आतो
 मानिन्' इति वनिष्, व्यत्ययेन दीप्रेफयोरभावः, मत्वर्थीयो

तिरिश्चत्रो वशिनी नामासीयं दि-
 क्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माष-
 ग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गो-
 ष्ठा ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते
 यं द्विष्मो यश्च ॥ ४३ ॥ नो द्वेष्टि तं
 वां जम्भे दधाम्येता वै देवता अ-

नी । नाम । असि । इयं । दिक् । तस्याः । ते ।
 यमः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । कल्माषग्रीव इ-
 ति कल्माष-ग्रीवः । रक्षिता । यः । च । अधिप-
 तिरित्यधि-पतिः । यः । च । गोष्ठा । ताभ्याम् ।
 नमः । तौ । नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्वि-
 ष्मः । यः । च ॥ ४३ ॥ नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् ।
 जम्भे । दधामि । एताः । वै । देवताः । अग्निम् ।

वा वकारः । तस्यास्ते वरुणोधिपति तिरश्चराजिर्नाम सर्पो रक्षिता
 तिरश्चीनाः राजयोऽस्य सन्तीति । अधिपती नामासि त्व वृहती
 ऊर्वा दिक् । तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपति श्वितो नाम सर्पो
 रक्षिता श्वयनशील श्वितः । वशिनी नाम रश्मसि वशवतीति ।
 इयं अपरा दिक् । तस्यास्ते यमोधिपति कल्माषग्रीवो नाम सर्पो
 रक्षिता ॥

एता वा इत्यादि ॥ अनेव ब्राह्मणम् । आहुती एतास्सर्पा-
 हृती. हुत्वा एनान् शमयति ॥

त्रिं चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुती-
 र्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-
 नैवेनाञ्छमयति नार्तिमार्त्तत्यध्वर्युर्न
 यजमानो हेतयो नाम स्थ तेषां
 वः पुरो गृहा अग्निर्व इपवस्सलिलो

चितम् । रक्षन्ति । ताभ्यः । यत् । आहुतीरित्या-
 हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमा-
 नम् । च । ध्यायेयुः । यत् । एताः । आहुतीरि-
 त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेना
 एव । एनान् । शमयति । न । आर्तिम् । एति ।
 ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः । हेतयः ।
 नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पुरः । गृहाः । अग्निः ।

३अथ गन्धर्वाहुती जुहोति—हेतयो नाम स्थेत्याद्या ॥ यथा
 सर्पाहुति तथा गन्धर्वा हेतयो हन्तारो नाम शत्रूणां । तेषा
 व युष्मार्क पुर पूर्वस्या दिशि गृहा । 'पूर्वाधर' इत्यसिम्
 त्यय । अग्निर्तुल्या युष्मावमिषम् तादृर्म्यत्ताच्छब्दम् । सलिल
 इति वातनाम वातस्य नाम । येऽस्याग्नि मेरयितार । 'अनम-
 न्तान्नपुसरात्' इत्यच् समासान्त । वातनाममित्यादि सर्व
 शानुपज्यते । अन्यतरतोनुपज्ञानाना एते । उभयतोनुपज्ञानाना

निलिम्पा नाम ॥ ४४ ॥ स्थ तेषां
 वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इपव-
 स्सगरो वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः
 पश्चाद्गृहास्वप्नो व इपवो गह्वरोऽ-

वः । इपवः । सलिलः । 'निलिम्पा इति नि-लि-
 म्पाः । नाम ॥ ४४ ॥ स्थ । तेषाम् । वः । दक्षिणा ।
 गृहाः । पितरः । वः । इपवः । सगरः । 'वज्रिणः ।
 नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पश्चात् । गृहाः । स्वप्नः ।
 वः । इपवः । 'गह्वरः । अवस्थावान् इत्यव-स्थावा-
 नः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः । उत्तरादित्युत्-त-

सर्पाहतय । तेषो वो नम इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

'निलिम्पा नाम गन्धर्वास्थ नितरा लिप्ता । तेषा वो दक्षि-
 णस्या दिशि गृहा' । दक्षिणादाच् । पितर पातारो युष्माकमि-
 पव' । सगर इति वातस्य नाम ॥

'वज्रिणो नाम गन्धर्वास्थ ॥ तेषा पश्चादपरस्या दिशि गृहाः ।
 'पश्चपश्चात्' इति निपात्यते । स्वप्न स्वापनकारिणः शत्रूणां व
 इपव ॥

'गह्वर इति वातस्य नाम । अवस्थावानो नाम गन्धर्वास्थ अवस्था-
 पयितार । पूर्वगद्वनिप् । तेषामुत्तरादुत्तरस्या दिशि गृहा' । 'उत्त-
 रापरदक्षिणादातिः' । आप' व्यापनशीलाः इपवः ॥

वस्यावानो नामं स्थ तेषां व उच-
 राद्गृहा आपो व इपवस्समुद्रोऽधि-
 पतयो नामं स्थ तेषां व उपरिं गृ-
 हा वरुपं व इपवोऽवस्वान्क्रव्या ना-
 मं स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहाः
 ॥४५॥ अन्नं व इपवो निमिषो वा-
 तनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो मृड-

रात् । गृहाः । आपः । वः । इपवः । 'समुद्रः । अ-
 धिपतय इत्यधि-पतयः । नामं । स्थ । तेषाम् । वः ।
 उपरिं । गृहाः । वरुपम् । वः । इपवः । अवस्वान् ।
 'क्रव्याः । नामं । स्थ । पार्थिवाः । तेषाम् । वः । इ-
 ह । गृहाः ॥ ४५ ॥ अन्नम् । वः । इपवः । निमिष
 इति नि-मिषः । वातनाममिति वात-नामम् । ते-
 भ्यः । वः । नमः । ते । नः । मृडयत् । ते । यम् ।

'समुद्र इति वातनाम । अधिपतयो नाम गन्धर्वास्थ । तेषां व
 उपरि उर्ध्वायां दिशि गृहा । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपात्ये ।
 वर्ष वृष्यमाणा वा वृष्टिहेतवो वा इपवः । अवस्थानिति वातस्य नाम ॥

'गन्धर्वाः [क्रव्या नाम गन्धर्वाः] पार्थिवास्थ तेषां वः इह
 पृथिव्या गृहाः । 'इदमो ह' । अन्नं अन्नहेतवो गुप्तावामिषय ।
 निमिष इति वातस्य नाम ॥

यत् ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
 वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये
 देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवो-
 भयान्प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता
 आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाग्नि-
 णात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अ-
 हुताद् इति ॥४६॥ अनुपरिक्रामं जु

द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । वः । जम्भे ।
 दधामि । हुताद् इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ।
 अहुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचि-
 दित्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । दध्ना ।
 मधुमिश्रेणैति मधु-मिश्रेण । एताः । आहुतीरि-
 त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 एव । एनान् । प्रीणाति । अथो इति । खलु ।
 आहुः । इष्टकाः । वै । देवाः । अहुताद् इत्यहुत-
 अदः । इति ॥ ४६ ॥ अनुपरिक्राममित्यनु-परि-

हुतादो वा इत्यादि ॥ अनेन ब्राह्मणम् । एता गन्धर्वा
 हुती । अथो अपि न सखाह इष्टा अहुतादो देवा इति ।
 अनुपरिक्राम अनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य अपरिक्ता न किञ्चिदपि
 अपरिवृज्य ॥

होत्यपरिवर्गमेवेनान्प्रीणातीमः स्त-
नमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्रे स-
रिरस्य मध्ये । उत्सं जुपस्व म
धुमन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा वि
शस्व । यो वा अग्निं प्रयुष्य न

कामम् । जुहोति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् ।
एव । एनान् । प्रीणाति । ¹⁰इमम् । स्तनम् । ऊ-
र्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रप्यातमिति प्र-प्या-
तम् । अग्रे । सरिरस्य । मध्ये । उत्सम् । जुपस्व ।
मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्वं । समुद्रियम् ।
सदनम् । एति । विशस्व । ¹¹यः । वै । अग्निम् । प्र-

¹⁰आज्यस्य पूर्णां स्रुवमग्रेर्विमोक्तं जुहोति—इम स्तनमिति णि
पुभा ॥ इम स्तन उत्पादकत्वेन मातृस्थानीयानामासां स्तनस्या
नीय स्रुक्स्थमाज्य ऊर्जस्वन्त रसवन्त धय पिव । प्रप्यात प्र
वृद्ध हे अग्रे सरिरस्य सलिलस्य मध्ये यथा सलिलस्य मध्ये
उत्स प्रप्यायने न क्षीयते उत्स उत्सस्थानीय उत्स्यन्दन जुपस्व
सेवस्व मधुमन्त मधुररसवन्त ऊर्वं वर्धयस्व च । ऊर्वं पूरणे । य
द्वा—हे ऊर्वं मरुन् ते समुद्रिय समुद्रे भव सदन स्थान आवि
शस्व आत्मीयमेव स्थान अस्माभिविमुक्तो भजसेनि । 'समुद्रा
शब्द' ॥

¹¹यो वा अग्निमिति ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । कर्मसमाप्तवप्यवि-

विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽविमुच्य-
मानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः
परा भवति तं पराभवन्तं यजमानो-
ऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लू-
क्षः ॥ ४७ ॥ भवतीमङ् स्तनमूर्ज-
स्वन्तं घयापामित्वाज्यस्य पूर्णाम्

युज्येति प्र-युज्यं । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति ।
यथा । अश्वः । युक्तः । अविमुच्यमान इत्यवि-
मुच्यमानः । क्षुध्यन् । पराभवतीति परा-भवति ।
एवम् । अस्य । अग्निः । परेति । भवति । तम् ।
पराभवन्तमिति परा-भवन्तम् । यजमानः । अनुं ।
परेति । भवति । सः । अग्निम् । चित्वा । लूक्षः
॥ ४७ ॥ भवति । इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् ।
घय । अपाम् । इति । आज्यस्य । पूर्णाम् । सु-
चम् । जुहोति । एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति

मुक्तश्चेत् रयादौ यतोऽश्व इषास्याग्निः पराभवति नश्यति या-
गाभावात् । ततश्च यजमानोपि नश्येत् । स चित्वाऽग्निं लूक्षो
दुर्गतो भवति । तस्मादेव होमोग्नेः विमोकाय भवति । विमुक्ता-
य वाऽन्नमपि दत्तं भवति । तस्मादित्यादि । यश्चेवमिमं वृत्तान्तं वेद
यश्च न वेद लौकिकः । हितमेव सर्वेऽप्याहुः । कथं—सुहितः सुवृषो
वाजी अश्वश्च सुधार्यं आभीक्ष्येण शोभनं ददातीति । अ-

स्रुचं जुहोत्येप वा अग्नेर्विमोको वि-
मुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्मा-
दाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधाय ह
वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव
वाजी तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्री-
तः प्रीणाति वसीयान्भवति ॥४८॥

वि-मोकः । विमुच्येति वि-मुच्य । एव । अस्मै ।
अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् । आहुः ।
यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । सुधाय-
मिति सु-धायम् । ह । वै । वाजी । सुहित इति
सु-हितः । दधाति । इति । अग्निः । वाव । वा-
जी । तम् । एव । तत् । प्रीणाति । सः । एनम् ।
प्रीतः । प्रीणाति । वसीयान् । भवति ॥ ४८ ॥

प्रतीची दिक्तस्यास्ते द्विप्मो यश्च निलिम्पा नामेह
गृहा इति लूक्षो वसीयान्भवति ॥१०॥

मिश्रायमश्वस्थानीय । तमेव तेन भागेन प्रीणाति । स चैन प्रीत
प्रीणाति । ततो वसीयान् वमुपत्तरो भवति यनमान । 'दि
न्यतो लूक्' ॥

इति पञ्चमे पद्ये दशमोऽनुवाक

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे
 कृष्णो यमाय राज्ञे ऋश्यं ऋषभाय
 राज्ञे गवयश्शादूलाय राज्ञे गौरः पुं-
 रूपराजाय मूर्कटः क्षिप्रश्येनस्य व-
 र्तिका नीलङ्गोः क्रिमिस्तोमस्य रा-

इन्द्राय । राज्ञे । सूकरः । वरुणाय । राज्ञे ।
 कृष्णः । यमाय । राज्ञे । ऋश्यः । ऋषभाय ।
 राज्ञे । गवयः । शादूलाय । राज्ञे । गौरः । पुरुष-
 राजायेति पुरुष-राजाय । मूर्कटः । क्षिप्रश्येन-
 स्येति क्षिप्र-श्येनस्य । वर्तिका । नीलङ्गोः । क्रि-

अथाश्वमेधिका पशवो विधीयन्ते । वैश्वदेव काण्डम् ।
 'इन्द्राय राज्ञे सूकर' इत्यारभ्य एकाशीत्य एवादशानुवाकाप्राता
 आरण्या वेदितव्या । आद्या एकादशिनी—दुर्ग्रहास्तान् सिंहा
 दीन् चित्रपटे लिखित्वा उपाकरणादि कुर्यात् इत्येके । ग्राम्या
 णा साधारण्येऽप्यारण्या एव ग्रहीतव्या । तत्र चतुर्थ्या पञ्च-
 न्तेन च देवतासम्बन्ध प्रतिपाद्यते । इन्द्राय देवाना राज्ञे
 सूकरो वराह आलम्ब्यते । वरुणाय अपा राज्ञे कृष्ण कृ-
 ष्णमृग । यमाय धर्माणा राज्ञे ऋश्यं गृगविशेष । गुणविही-
 नवान् [विहीनो वा] । ऋषभाय गवा राज्ञे गवय गौसदृश
 सास्त्रारहित । शादूलाय आरण्याना राज्ञे गोर गोरमृग ।
 रक्त इत्येके । शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणा राज्ञे प्रधानाय म

र्जः कुलुङ्गस्सिन्धोश्शि ५ शुमारो हि-
मवतो हस्ती ॥ ४९ ॥

मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्षणो वृ-
पद् ५ शस्ते धातुस्सरस्वत्यै शारि-

मिः । सोमस्य । रार्जः । कुलुङ्गः । सिन्धोः । शि-
५ शुमारः । हिमवत इति हिम-वतः । हस्ती ॥ ४९ ॥

इन्द्राद्याष्टावि ५ शतिः ॥ ११ ॥

मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । ऊलः ।
हलीक्षणः । वृपद् ५ शः । ते । धातुः । सरस्वत्यै ।
शारिः । श्येता । पुरुपवागिति पुरुप-वाक् । सर-

कैटः वानरः । क्षिप्रश्वेनस्य क्षिप्रगतेश्शकुनराजस्य श्वेनविशे-
पस्य वर्तिका याभक[चटका]सदशी । नीलङ्गोः नीलप्र-
भस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिः गोमयपिण्डकरी ।
सोमस्य राज्ञः ओषधीनां कुलुङ्गः चित्ता*कटुकस्वनः । सिन्धोः
शिशुमारः आहः । हिमवतो हस्ती गजः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकादशोनुवाकः.

मयुः किंपुरुप इत्येके । आरण्यमयूर इत्यन्ये । स
प्राजापत्यः । ऊलदयस्त्रयो धातुः । ऊलः कुररः । कटुक इत्य-

*चित्ता.

इश्येता पुरुषवाक्सरस्वते शुक्रंश्ये-
तः पुरुषवागारण्योजो नकुलश्शका
ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥५०॥

अपां नप्त्रे जपो नाक्रो मकरः कु-
लीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो

स्वते । शुक्रः । श्येतः । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् ।
आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः ।
वाचे । क्रौञ्चः ॥ ५० ॥

मयस्त्रयोविंशतिः ॥ १२ ॥

अपाम् । नप्त्रे । जपः । नाक्रः । मकरः । कु-
लीकर्यः । ते । अकूपारस्य । वाचे । पैङ्गराज इति

न्ये । दीर्घकर्ण इत्यपरे । गच्छब्दश्रवणान्मत्स्या उचिष्ठन्ति ।
हलीक्षणः तृणसिंह इत्यन्ये । हरितचटक इत्येके । वृषदंशो
मार्जारः तत्सदृश इत्येके । दीर्घकर्णो मृगसदृश इत्यन्ये । शार्या-
दयस्सरस्वते । शुक्रादयस्सत पौष्णा । वाचे सरस्वत्या. क्रौञ्चः
सज्जरीटः दारुणरवः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वादशोनुवाकः.

अपां नप्त्रे ननुर्भाणि और्वायाम्पे जपः अवटुण्डो [जपवचुण्डो]
मकरः । जपो भाषायाम् । जप हिंसायाम् । पचाद्यन् । नाक्रा-

भगाय कृपीतक आती वाहसो दर्वि-
दा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ ५१
वलायाजगर आखुस्सृजया शय-
ण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्य-

पैङ्ग-राजः । भगाय । कृपीतकः । आती । वाहसः ।
दर्विदा । ते । वायव्याः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ।
चक्रवाकः ॥ ५१ ॥

अपामेकान्न विश् शतिः ॥ १३ ॥

वलाय । अजगरः । आखुः । सृजया । शय-
ण्डकः । ते । मैत्राः । मृत्यवे । असितः । मन्यवे ।

दयः जयः अकूपारस्य समुद्रस्य । नकः दीर्घतुण्डो ग्राहः । दीर्घ-
पुच्छो मत्स्य इत्येके । भकरः पर्यस्ततुण्डः । कुलीकयः बहुपान्म-
त्स्यविशेषः नाकावर्तो नाम । वाने पैङ्गराजः भारद्वाजः रक्ताकारः ।
समुद्रतरङ्गचारी महापक्षीत्यन्ये । नकोर इत्यपरे । भगाय कृपीतकः
समुद्रकाकः । आत्यादयस्त्रयो वायव्याः । पूर्ववत् पुंसः शेषः । आती
आतिः चापः इत्येके । वाहसः मात्रहकः नक्तनायकः (?) धूमाल्ल
इत्यन्ये । दर्विदा दर्वा श्येनात्मा जलपक्षी । हुमकुक्कुट इत्यन्ये ।
दिग्भ्यः ऋत्तफः दिक्वाङ्गिरही ॥

इति पक्षमे पक्षमे त्रयोदशोनुवाकः.

वलायानगरः प्रसिद्धः । आत्यादयस्त्रयो मैत्राः । आरुः प्रसिद्धः ।
सृजया नीलमक्षिका, शुक्रसर्प इत्येके । नीलमक्षि इत्यपरे । शयण्डकः

वै स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो
लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै
वाहसः ॥ ५२ ॥

पुरुपमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका

स्वज इति स्व-जः । कुम्भीनस इति कुम्भी-न-
सः । पुष्करसाद इति पुष्कर-सादः । लोहिताहि-
रिति लोहित-अहिः । ते । त्वाष्ट्राः । प्रतिश्रुत्काया
इति प्रति-श्रुत्कायै । वाहसः ॥ ५२ ॥

वलायाष्टादश ॥ १४ ॥

'पुरुपमृग इति पुरुप-मृग । चन्द्रमसे । गोधा ।
कालका । दार्वाघाट इति दारु-आघात । ते ।

दरुलास । मृत्यो अस्ति रुष्णासर्प । मन्यो रवन सर्पविशेष ।
स्वय जायते पललादिषु । कुम्भीनसादय त्रयस्त्वाष्ट्रा । कुम्भीनस
घोण सापशील । पुष्करसाद पुष्करसर्प इत्यन्ये । भ्रमर इत्येके ।
लोहिताहि श्वेतलोहितसर्प । प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्ये वाहस अल्प-
गाससर्प ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्दशोऽनुवाक

'पुरुपमृग पुरुपमुखो मृग चन्द्रमसे । गोधादय प्रयो वनस्पती-
नाम् । गोधा मुसलिका । महागोधा इत्येके । वाक्का लटा* । स्वा-

*मरला इति माधवीये.

दावाघाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहे कृ-
 ष्णो रात्रियै पिकः क्ष्विङ्गा नील-
 शीर्ष्णीतेऽर्यम्णे धातुः कत्कटः ॥ ५३
 सौरी वलाकर्यो मयूरंश्येनस्ते ग-
 न्धर्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां

वनस्पतीनाम् । एणी । अहे । कृष्णः । रात्रियै ।
 पिकः । क्ष्विङ्गा । नीलशीर्ष्णीति नील-शीर्ष्णी ।
 ते । अर्यम्णे । धातुः । कत्कटः ॥ ५३ ॥

पुरुषसृगोऽष्टादश ॥ १५ ॥

सौरी । वलाका । ऋश्यः । मयूरः । श्येनः । ते ।
 गन्धर्वाणाम् । वसूनाम् । कपिञ्जलः । रुद्राणाम् ।

दुकलतण्डिनी । दावाघाटः द्रुमकुक्कुटः । एणी सृगः अहे । कृष्णो
 सृगः रात्रियै । पिकादयः त्रयः अर्यम्णे । पिकः कोकिलः । क्ष्विङ्गा
 रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी । 'अन उपधाद्यो-
 पिनः' इति डाप् । धातुः कत्कटः चिलवासी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पक्षदशोनुवाकः.

सौरी घटाका प्रावृद्धिया । ऋश्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् । ग-
 न्धर्वा देवताः प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलः तित्तिरिगातीयः जघो
 निमात्यः* रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः । रोहिताद्याः तिलः

*वाग्दिव्यरि इति श्रामिडभाषया प्रतिपदं प्रयित्तोरो हस्यते.

तिच्चिरी रोहित्कुण्डृणार्ची गोलत्तिका
 ता अप्सरस्तामरण्याय सृमुरः ॥५४
 पृपतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः क-
 शस्तेऽनुमत्या अन्यवापोऽर्धमासा-
 नां मासां कश्यपः कथिः कुटर्द-
 र्दा-

तिच्चिरिः । रोहित् । कुण्डृणार्ची । गोलत्तिका । ताः ।
 अप्सरसांम् । अरण्याय । सृमुरः ॥ ५४ ॥

सौर्यैष्टादश ॥ १६ ॥

^१पृपतः । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । पित्वः । न्य-
 ङ्कुः । कशः । ते । अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । अन्य-
 वाप इत्यन्य-वापः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासा-

अप्सरसाम् । रोहित् ऋश्यस्त्री कुण्डृणार्ची ग्रहगोचिका* । गोल-
 त्तिका खजरीटका । पीतशुक्लेति केचित् । अरण्याय सृमुरः
 चमरः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षोडशोनुवाक .

^१पृपतः श्वेतः श्वेतविन्दुशचलाङ्को मृग । पित्वादयस्त्रयोऽनुमत्यै ।
 न्यङ्कुः हरिण । नक्ष इत्येके । कशः सूतवशा नकुल-
 जाति लोभवपुश्ररा । अन्यवाप पुष्टिक्षुद्रविशेषः । मासा कश्यपः
 कच्छपः । कस्यादयस्त्रयस्त्रितीवात्यै । कथि जलकुट्ट । हि-

त्यौहस्ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शि-
त्पुटः ॥ ५५ ॥

शका भौमी पान्तः कशा मान्थी-
लवस्ते पितृणामृतूनां जहका संव-

नाम् । मासाम् । कश्यपः । कयिः । कुटरुः । दा-
त्यौहः । ते । सिनीवाल्यै । बृहस्पतये । शित्पुटः ॥

पृपतोऽष्टादश ॥ १७ ॥

शका । भौमी । पान्तः । कशाः । मान्थीलवः ।
ते । पितृणाम् । ऋतूनाम् । जहका । संवत्सरायेति
संवत्सराय । लोपा । कपोतः । उलूकः ।

रण्याशीत्येके । कुटरुः मृगसिंहः । उलूकविशेष इत्यन्ये ।
दात्यौहः जलकुक्कुट इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । बृहस्पतये
शित्पुटः मार्जारसदृशो जातिविशेषः । घीतपूर इत्येके ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तदशोऽनुवाकः.

शका उक्ता* पान्त्रादयस्त्रयः पितृणाम् । शकुनिनिघातः
कशः गताः । मान्थीलवः महाउदभुक् । शकुनिकुट्टक इ-
त्येके । ऋतूनां जहका विलवासीः । क्रौञ्च शल्लिजातीयः ।
क्षुद्रविशेष इत्येके । संवत्सराय लोपा मृगविशेषः । लोमाविकेत्ये-

धसराय लोपां कपोत उल्लूकश्शश-
स्ते नैरुक्ताः कृकवाकुस्तावित्रः ॥
रुरु रौद्रः कृकलासश्शकुनिः पिप्प-
का ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्र-
ह्मणे शार्गस्तरक्षुः कृष्णश्श्वा चतुर-

शशः । ते । नैरुक्ता इति नैः—ऋताः । कृकवाकुः ।
सावित्रः ॥ ५६ ॥

शकाऽष्टादश ॥ १८ ॥

रुरुः । रौद्रः । कृकलासः । शकुनिः । पिप्पका ।
ते । शरव्यायै । हरिणः । मारुतः । ब्रह्मणे । शार्-
गः । तरक्षुः । कृष्णः । श्वा । चतुरक्ष इति चतुः—

के । श्मशानशकुनिरित्यन्ये । कपोतादयस्त्रयो नैकता । क-
पोतो रक्तपादः । उल्लूको दिवाभीतः । शशः मृगविशेषः ।
उदृत्य कुट्टिका कृकवाकुः अरण्यकुक्कुटः ॥

इति पञ्चमे पक्षमे अष्टादशोनुवाकः.

रुरुः मृगविशेषः । कृकलासादयः प्रथमशरव्यायै । कृकलासः
कामरूपी* । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलास्त्री शकुन्तिफा । ह-
रिणो मारुतः गतः । ब्रह्मणे शार्गः आरण्यचटकः । तरखादयः

क्षो गर्दभस्त इतरजनानामग्रये धूं-
क्षणां ॥ ५७ ॥

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः ह्रुव-
स्तैऽपामदित्यै ह्रससाचिरिन्द्राण्यै
कीरशा गृध्रशितिकक्षी वाघ्रा-

अक्षः । गर्दभः । ते । इतरजनानामितीतर-जनानाम् । अग्रये । धूंक्षणां ॥ ५७ ॥

रुरुर्विश्रुतिः ॥ १९ ॥

अलजः । आन्तरिक्षः । उद्रः । मद्गुः । ह्रुवः ।
ते । अपाम् । अदित्यै । ह्रससाचिरिति ह्रस-
साचिः । इन्द्राण्यै । कीरशां । गृध्रः । शितिकक्षी-
ति शिति-कक्षी । वाघ्राणसः । ते । दिव्याः । द्या-

त्रय इतरजनानाम् । तरक्षु व्याघ्रविशेषो गर्दभावार कृष्णवर्ण ।
चतुरस्र श्वा अक्षणोरुपरि विन्दुद्वयवान् । गर्दभ प्रसिद्ध । अग्रये
धूंक्षणा श्वेतहाकी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकोनविंशोऽनुवाक

अलज भास ॥ उद्राद्वयस्त्रयोपाम् । उद्रो जलविहाल ।
मद्गु जलवाक । ह्रुव शकटनिल । अदित्यै ह्रससाचि सर्वश्वे-
तो हस । इन्द्राण्यै कीरशा कुलागे शकुन्तिरा । गृध्रादय
स्त्रयो दिव्या । गृध्र प्रसिद्ध । शितिकक्षी पाण्डुरोदर गृध्र ।

णसस्ते दिव्या द्यावापृथिव्यां श्वा-
वित् ॥ ५८ ॥

सुपर्णः पार्जन्यो ह॒सो वृको वृष-
द॒शस्त ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे
लोपाशस्ति॒हो नकुलो व्याघ्रस्ते
महेन्द्राय॒ कामाय॒ परस्वान् ॥ ५९ ॥

वापृथिव्येति द्यावा-पृथिव्यां । श्वाविति श्व-
वित् ॥ ५८ ॥

अलजोऽष्टादश ॥ २० ॥

सुपर्ण इति सु-पर्णः । पार्जन्यः । ह॒सः ।
वृकः । वृषद॒शः । ते । ऐन्द्राः । अपाम् । उद्रः ।
अर्यम्णे । लोपाशः । स्ति॒हः । नकुलः । व्याघ्रः ।
ते । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । कामाय । पर-
स्वान् ॥ ५९ ॥

सुपर्णोऽष्टादश ॥ २१ ॥

पार्श्वणस * वङ्गणचारीक इत्येके । खड्गमृग इत्येके । द्यावा-
पृथिव्या श्वावित् । शाली सूचीरोमा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे विंशोऽनुवाक

सुपर्णं प्रसिद्धं हसादयस्त्रय ऐन्द्रा । हसो गत । वृक
लोहितश्वा । वृषदश मान्तरिसदृश । अपामुद्र उक्त । अर्यम्णे

त्रे पृषोदरस्तौर्यो वलक्षः पेतवः ॥६१
 अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गान्-
 धोरांमौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनां-
 भी वैश्वदेवौ पिशाङ्गौ तूपरौ मारुतः
 कल्माषं आग्नेयः कृष्णोजस्सारस्व-

ति-पृष्ठौ । वारहस्पत्यौ । धात्रे । पृषोदर इति पृ-
 ष-उदरः । सौर्यः । वलक्षः । पेतवः ॥ ६१ ॥

अश्वप्पोडंशा ॥ २३ ॥

अग्नये । अनीकवत् इत्यनीक-वत्ते । रोहिता-
 ञ्जिरिति रोहित-अञ्जिः । अनङ्गान् । अधोरांमावि-
 त्यधः-रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनांभी इ-
 ति रजत-नांभी । वैश्वदेवाविति वैश्व-देवौ । पि-
 शाङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः । आग्नेयः । कृ-

मुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धात्रे षुषोदरः श्वेतविन्दुमद्गरः । षु-
 षोदरादित्वाद्भीष्टरूपस्वरसिद्धिः । सौर्यो वलक्ष श्वेतः पेत उक्तः* ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोविंशोऽनुवाकः.

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गान् रोहितञ्जिङ्गः । रक्त इत्येके ।
 अधोरांमौ उक्तो* । पौष्णो रजननांभी शुक्लनांभी । वैश्वदेवो पि-
 शाङ्गो तूपरो उक्तो । मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोऽजः ।

ती मेपी वारुणः कृष्ण एकशिति-
पात्पेत्वः ॥ ६२ ॥

णः । अजः । सारस्वती । मेपी । वारुणः । कृष्णः ।
एकशितिपादित्येक-शितिपात् । पेत्वः ॥ ६२ ॥

अग्नयेऽर्नीकवत्ते द्वाविंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकैः प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजूषाऽऽपो विश्व-
कर्माऽग्नि आ याहि सुवर्गाय वज्रो गायत्रेणाग्निं उदधे
समीचीन्द्राय मयुरपां वलाय पुरुषमृगस्तैरी पृप-
तश्शका रुरुलजस्तुपर्ण आग्नेयोऽश्वोऽग्नयेऽर्नीक-
वत्ते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकैः स पार्थियानेतद्वा अग्नेर्धनु-
स्तद्देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा अपां न-
म्रेऽश्वस्तूपरो द्विपष्टिः ॥ ६२ ॥

हरि ओम्

गत । सारस्वती मेपी । गता* । वारुण कृष्ण एकशितिपात्
श्वेतैकपाद । पेत्व उक्त । ॥

इति भद्रमास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञालये
पञ्चमे काण्डे पञ्चमे प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः .

समाप्त प्रपाठकः .

हरि ओम्

अथ षष्ठप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ हिरण्यवर्णाश्शुचयः
पावका यासुं जातः कश्यपो या-
स्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे वि-
रूपास्ता न आपश्शङ्क स्योना भव-
न्तु । यासां राजा वरुणो याति

'हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । शुचयः ।
पावकाः । यासुं । जातः । कश्यपः । यासुं । इ-
न्द्रः । अग्निम् । याः । गर्भम् । दधिरे । विरूपा इ-
ति वि-रूपाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्यो-

'अत' परमशिवकण्ठमेवाग्रचोपेयम् ॥ तत्र कुम्भेष्टकोपधानम-
न्ता—हिरण्यवर्णा इत्याद्या ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् । हिरण्यवर्णाः
हितरमणाविवर्णाः. हिरण्यसदृशवर्णा वा स्वच्छन्वात् । शुचय-
श्शुद्धाः । पावकाः शोधयिष्य. । 'पावकादीनां छन्दसि' इती-
त्वाभावः । यासु जातः कश्यपः प्रजापति 'तद्दशरोताञ्ज्वमृष्य-
त । प्रजापतिर्वै दशरोता' * इति । यामु चेन्द्रो जातः मध्यमो
विद्युदात्मा, याश्चाग्निं गर्भं दधिरे धारयन्ति, यथा 'अग्ने ग-
र्भो अपाममि'† इति । ता आपः विरूपाः न. अग्नाकं
शान्तिहेतवः स्योनास्मृगहेतवश्च भवन्तु ॥

मध्ये सत्यानृते अ॒व॒पश्य॒जनानाम् ।
 म॒धुश्रु॒तश्शुच॑यो याः पा॒व॒कास्ता न
 आप॒श्शङ् स्यो॒ना भ॑वन्तु । यासां
 दे॒वा दि॒वि कृ॒ण्वन्ति॑ भ॒क्षं या अ॒न्त॒रि॒क्षे
 बहु॒धा भ॑वन्ति । याः पृ॒थि॒वीं

नाः । भ॒वन्तु॑ । १यासांम् । राजां । वरुणः । याति ।
 मध्ये । स॒त्यानृ॒ते इति॑ सत्य-अ॒नृते॑ । अ॒व॒पश्य॒-
 न्नित्यं॑व-पश्यन् । जनानाम् । म॒धुश्रु॒त इति॑ मधु-
 श्रुतः । शुच॑यः । याः । पा॒व॒काः । ताः । नः ।
 आपः । शम् । स्यो॒नाः । भ॑वन्तु । ३यासांम् । दे॒-
 वाः । दि॒वि । कृ॒ण्वन्ति॑ । भ॒क्षम् । याः । अ॒न्त॒रि॒-
 क्षे । बहु॒धेति॑ बहु-धा । भ॑वन्ति । याः । पृ॒थि॒वीम् ।

द्वितीया—यासां राजेति त्रिष्टुप् ॥ यासां मध्ये वरुणो
 राजा वरुणो वा आदित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन्
 अवहितः पश्यन् मधुश्रुतः मधुरसस्य क्षारयिष्य शुचय इत्या-
 दि । गतम् ॥

१यासां देवा इत्यादि ॥ तृतीया त्रिष्टुप् । यासामेकदेशमनृतं
 सोमं वा देवा अपि भक्षं कृण्वन्ति । यद्वा—देवा आदित्यरश्मयः
 दिवि आदित्यमण्डले या भक्षं कुर्वन्ति स्थापयन्ति । कर्मणः
 संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठौ, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युपत्ययः । या-
 श्रान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति बहुप्रकारा आर्विर्भवन्ति वर्षासु । याश्च

पयसोन्दन्ति ॥१॥ शुक्रास्ता न्आ-
पद्रशः स्योना भवन्तु । शिवेन मा
चक्षुषा पश्यतापद्रिशिवया तनुवोष
स्पृशत त्वचं मे । सर्वाँ अग्नीँ-
प्सुपदो ह्रुवे वो मयि वचोँ बलमो-

पयसा । उन्दन्ति ॥ १ ॥ शुक्राः । ताः । नः । आ-
पः । शम् । स्योनाः । भवन्तु । 'शिवेन । मा ।
चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तनुवा । उ-
पेति । स्पृशत । त्वचम् । मे । सर्वाँम् । अग्नीन् ।
अप्सुपद् इत्यप्सु-सदः । ह्रुवे । वः । मयि । व

पृथिवी पयसा स्वेनेत्यशेन [स्वेनेवाशेन] ओदनेन वा हेतुना उन्द-
न्ति क्लेदयन्ति शुक्रा निर्मग । ता न इत्यादि । गतम् ॥

'चतुर्थो—शिवेनेति त्रिष्टुप् ॥ आप इति प्रथमपाठान्त । हे
आप । शिवेन शान्तेन चक्षुषा मा पश्यत । विश्व—शिवया तनु
वा शरीरेण मे त्वचमुपरस्पृशत । तथा ह्येने अहमामादिनात्मा सर्वा-
नग्नीनप्सुपद ये अप्सु युष्मासु सारणि तान्युष्मन्मन्त्रन्निज्ज यु
ष्मदर्थं वा ह्रुवे आह्वयामि । 'दीर्घादि ममानपाठे' इत्युभयत्र
स्त्वम्, 'तत्पुरुषे हनि नहुत्सु' इति गतम्या अटुञ्ज । ययमपि
मयि वचं अन्न वद्व सामर्थ्यं ओनस्तेनश्च नियत नियमेन स्था
पयन ॥

जो नि धत्त । यद्दस्संप्रयतीरहा-
वनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम
स्थ ता वो नामानि सिन्धवः । य-
त्प्रेपिता वरुणेन ताश्शीभिर् समव-

र्चः । वलम् । ओजः । नीति । धत्त । ०यत् । अ-
दः । सम्प्रयतीरिति सं-प्रयतीः । अहौ । अनदत ।
हते । तस्मात् । एति । नद्य । नाम । स्थ । ता ।
वः । नामानि । सिन्धवः । ०यत् । प्रेपिता इति

पञ्चमी—यद्द इत्यनुष्टुप् ॥ सप्रयतीरिति प्रथमपादान्त ।
अद इति सप्तम्या अलुक् । अमुष्मिन्हा अहन्तव्ये मेने हते
ताडिते यद्यस्माद्युय सप्रयती समूयेतश्चेतश्च प्रतिपान्त्य * अन
दत शब्द कृतवत्वस्थ । ‘ अन्येषामपि दृश्यते इति सहिताया
दीर्घम् । एतेश्चतारि ‘ इणो यण वा उन्दमि इति पूर्व
समर्णक्षेपत्वम्, ‘ शतुरनुम् ’ इति नचा उदात्तत्वम् । तस्मात्का
रणादाभिमुख्येनाव्यवधानेनेव नद्यो नाम यूय स्थ नदनावद्य इत्यु
च्यधे । नडिति पादादिषु पाठात् दिव उदात्तस्वरितयो ’
इति विभक्तिस्सार्धे । हे सिन्धव स्पन्दनशीला । ‘ स्पन्दे प्र
सारण धरा ’ इत्युप्रत्यय । ता तादृशानि व युष्माक ना-
मानि अनार्यानीत्यर्थे ॥

०नामान्नराणामपि व्युत्पत्ति प्रदर्शयिष्याम इति बहुवचननि
र्देशेनोपभिस्र तत्राप इति नाम व्युत्पादयितुमाह—यदिति ॥

लगत ॥ २ ॥ तदाप्नोदिन्द्रो वो यती-
स्तस्मादापो अनु स्थन । अपका-
मः स्यन्दमाना अवीवरत वो हि-

प्र-इपिताः । वरुणेन । ताः । शीभम् । समवल्ग-
तेति सं-अवल्गत ॥ २ ॥ तत् । आप्नोत् । इन्द्रः ।
वः । यतीः । तस्मात् । आपः । अन्विति । स्थ-
न । 'अपकाममित्यप-कामम् । स्यन्दमानाः ।
अवीवरत । वः । हिकम् । इन्द्रः । वः । शक्तिभि-

पठि—इयमप्यनुष्टुप् । यद्यदा वरुणेन राज्ञा प्रेषिता आदि
त्येन रश्मिभिर्वा नीता सत्यस्ता यूय शीभ शिव शोभन स
मवल्गत सम्भूय नृत्यन्त इव शोभन नैष्टितवत्य । तदानीं व
युष्मान् यती गच्छती वित्क्षणमती मध्यमस्थाने आपोदिन्द्र ।
तस्मात्कारणात् अनु अनन्तर तत प्रभृति आप स्थन अपशब्द-
वाच्या स्थ । आपोति वर्गणि द्विप्, 'तप्तनसनधानाश्च' इति
तनपादेश ॥

'सप्तमी—अपकाममित्यनुष्टुप् ॥ अत्र वारिति नाम व्याचष्टे—
अपकाम विनेन कामत स्यन्दमाना सदा स्यन्दन कुर्मणा व
युष्मान् इन्द्र अवीवरत वृत्तान् युष्मानात्मसात्कर्तुमच्छन् । व
युष्माक शक्तिभि हेतुभि । हिवमिति पादपूर्णे, प्रसिद्धो वा ।
वस ईप्तायाम्, नुरादिरठन्त व्यत्ययेन सन्वद्वाव । वृणोति-
र्षो स्वार्थिवोण् छन्दस । देवी देवनशीला तस्मात्कारणात्

कम् । इन्द्रो वृशक्तिभिर्देवीस्तस्मा-
द्वाणाम् वो हितम् । एको देवो अ-
प्यतिष्ठस्यन्दमाना यथावशम् । उ-
दानिपुर्महीरिति तस्माद्दुदकमुच्यते ।

रिति शक्ति-भिः । देवीः । तस्मात् । वाः । ना-
मं । वः । हितम् । ^१एकः । देवः । अपीति । अति
ष्ठत् । स्यन्दमानाः । यथावशमिति यथा-वशम् ।
उदिति । आनिपुः । महीः । इति । तस्मात् । उद-
कम् । उच्यते । ^२आपः । भद्राः । घृतम् । इत् ।

वारिति नाम व युष्माक हित निहित, सर्वस्म वा हितम् ।
वर्णव्यत्ययेन णत्वम् ॥

^१अष्टमी—एव इत्यनुष्टुप् ॥ अत्रोदक व्युत्पादयति—एको देव
इन्द्र अप्यतिष्ठत् स्वामित्सेनाप्यतिष्ठत् । अध्ययं अपिशब्द ।
यथावश यथेष्ट इतश्चेतश्च स्यन्दमाना आप । यद्वा—स्य
न्दमानास्तस्रर्वास्त्रवन्तीरप यथावशमप्यतिष्ठत् मध्यमे स्थाने आत्मनि
आत्मनो वश नीतवान् । तेन देववहुमानेन आप उदानिपु
उच्छ्रमितवत्य महीरिति महत्यो जाता वयमेतेनेति । ‘वा छ
-दासि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मात्कारणाद्दुदकमित्यथा नाम
निरुच्यते उदानाद्दुदकमिति । उत्पूर्वादीनेतरौणादिक कप्रत्यय,
नकारलोपश्च ॥

^२नवमी—आपो भद्रा इति त्रिष्टुप् ॥ आपो भद्रा मन्दीया-

आपो भद्रा घृतमिवाप आसुरग्नी-
पोमौ विभ्रन्याप इत्ताः । तीव्रो रसो
मधुपृचाम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम आ मा
प्राणेनेन सह वर्चसा गन् । आदि-

आपः । आसुः । अग्नीपोमावित्यग्नी-सोमौ । वि-
भ्रति । आपः । इत् । ताः । तीव्रः । रसः । मधु-
पृचामिति मधु-पृचाम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम इत्यरं-
गमः । एति । मा । प्राणेनेति प्र-अनेन । सह ।
वर्चसा । गन् । ¹⁰आत् । इत् । पश्यामि । उत । वा ।

आप एव घृतमाज्यमासु भवन्ति तृणादिनिष्पादनेन गवा धारक-
त्वात् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुक्त्वात् असेल्लेटि न भू-
भाव । विश्व—ता एव आप अग्नीपोमौ विभ्रति धारयन्ति
खुत्तादिह [अत्तादिना] विद्युन्निष्पत्त्याऽग्निं रश्मिवृद्ध्या सोमम् । 'ईद-
ग्ने' इतीत्वम्, 'अग्नेस्तुत् स्तोमसोमा' इति पत्वम्, 'देवता-
द्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिन्स्वरत्वम् । तादृशीनामपा
मधुपृचा मधुस्वाद्युना रसेन सष्टक्ताना तीव्र. उकृतौ रस अर-
ङ्गम पर्याप्तगमन कदाचिदप्यग्नीणेन प्राणेन चक्षुरादिना वर्चसा
बलेन च सह मा आगन् आगच्छन्तु, तद्धेतुत्वात्प्राणाविस्थिते ।
गमे छान्दसे लुडि च्छेलेक् । 'मो नो धातो' इति नत्वम् ॥

¹⁰दशमो—आदिति त्रिष्टुप् ॥ प्राणेन सहागन् इत्युक्तम् ।
तदिदानीं समर्पयते—आदित् अनन्तरमेवाह पश्यामि । उत अपि

त्पश्याम्युत वां शृणोम्या मा घोषो
 गच्छति वाङ् आसाम् । मन्ये भे-
 जानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा
 अतृपं यदा वः । आपो हि ष्ठा मं
 योभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे

शृणोमि । एति । मा । घोषः । गच्छति । वाक् ।
 नः । आसाम् । मन्ये । भेजानः । अमृतस्य ।
 तर्हि । हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । अतृ-
 पम् । यदा । वः । "आपः । हि । स्थ । मयोभुव
 इति मयः-भुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।

वा शृणोमि । घोषश्च मामागच्छति । अम्माक वाग्रूप आसा
 शुष्माकमागमनेन रसेन वा । किं बहुना—तर्हि तदानीं अमृतस्य
 भेजान अमृतमेव भजन् अह मन्ये तर्कयामि । पूर्ववत्कर्मणस्मिन्
 दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्ये । यदा—यदाहि हे हिरण्यवर्णा । व शु-
 ष्माक अतृप शुष्मत्पानेन मुहितोभवम् । तृष तृष तृषो. लो-
 दिक । मुहितार्थयोगे पठ्ये ॥

"आपो रिषादयस्तिष्ठ ' वि पाचमा '* इत्यत्र व्यञ्ज ।
 आप व्यापितास्तथ मयोभुव सुखस्य मवचेत्य त दूय न
 अस्मान् ऊर्जे रसाय दधातन स्यात्पत्त ऊर्जे व मन्त्य न
 महे महते रणाय रमणीयाय चरमे श्वादन चेते श्वात् ॥

रणा॒य चक्ष॑से । यो वंशि॒वत॑मो
रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒शती॑-
रि॒व मा॒तरः॑ । तस्मा॒ अरं॑ गमाम
वो यस्य॒ क्षया॑य जिन्वथ । आपो
ज॒नय॑था च नः । दि॒वि श्रय॑स्व-
न्तरि॑क्षे यतस्व पृथि॒व्या सं भव॑ व्र-

म॒हे । रणा॑य । चक्ष॑से । ¹²यः । वः । शि॒वत॑म॒ इ-
ति॑ शि॒व-त॒मः । रसः॑ । तस्य॑ । भा॒जय॑त । इ॒ह ।
नः॑ । उ॒शतीः॑ । इ॒व । मा॒तरः॑ । ¹³तस्मै॑ । अरं॑म् ।
ग॒मा॒म् । वः । यस्य॑ । क्षया॑य । जिन्वथ । आपः॑ ।
ज॒नय॑थ । च । नः॑ । ¹⁴दि॒वि । श्रय॑स्व । अ॒न्तरि॑-
क्षे । य॒तस्व॑ । पृथि॒व्या । समि॑ति । भ॒व । ब्रह्म॑व-

¹²यो वः युष्माकं शिवतमो रसः तं अस्मान् भानयत इह कर्मणि । तस्य वा एकदेशमस्मान् प्रापयत उशतीः कामयमाना मातर इति द्वितीया ॥

¹³तस्मै युष्माकं रमाय पर्याप्तं गमाम तं गम्यास्म । यस्य रस-
स्य क्षयाय निवासभूतं पुरुषं जिन्वथ प्रीणयथ । किञ्च—अस्मान्
हे आपः । जनयथ जातान्कुरुत युष्मद्रसवन्तो हि जाता भवन्तीति
तृतीया ॥

¹⁴वार्हस्पत्ये उपदिशति—दिवि श्रयस्वेति यजुषा ॥ दिवि द्युलोके
श्रयस्व धारकत्वेनास्व । अन्तरिक्षे च यतस्व धारकत्वेन व्याप्ति-

ह्रवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा ॥४॥

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूर्यं
यदेते ग्रहास्सवोऽग्निर्वरुणसवो रा-

र्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति
ब्रह्म-वर्चसाय । त्वा ॥ ४ ॥

उन्दन्ति समर्वलगत मधुपृचां मातरौ
द्वाविंशतिश्च ॥१॥

'अपाम् । ग्रहान् । गृह्णाति । एतत् । वाव ।
राजसूर्यमिति राज-सूर्यम् । यत् । एते । ग्रहाः ।
सवः । अग्निः । वरुणसव इति वरुण-सवः । रा-

यस्य । पृथिव्या च सह सम्भव एकीभव । एव त्रीनपि लोकान्धारय
ब्रह्मवर्चसमेव त्वमसि । तदेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्वा त्वा ब्रह्मव-
र्चसाय उपदधामीति शेष ॥

इति पञ्चमे पद्ये प्रथमोनुदाह .

'अथात्ता ब्राह्मण—अपा ग्रहान् गृह्णातीति विधि ॥ गृह्णन्ते
इति महा कुम्भाश्च कुम्भ्यश्च कुम्भेष्टका उच्यन्ते । 'ग्रहवृट-
निश्चिगमश्च' इत्यप् । अपा सम्बन्धिन्य कुम्भस्था आपोषा
ग्रहा ग्रहसस्तवान् गृह्णाति चोदिता एता उपदधातीति यावत् ।
वक्ष्यति च 'यस्यैता उपधीयन्ते'* इति । यद्वा—आपो गृह्णन्ते

जसूर्यमग्निस्वश्चित्यस्ताभ्यामेव सू-
यतेऽर्थो उभावेव लोकावभि जयति
यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्निचि-
त् आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृ-

जसूयमिति राज-सूर्यम् । अग्निस्व इत्यग्नि-स्व-
वः । चित्यः । ताभ्याम् । एव । सूयते । अथो इ-
ति । उभौ । एव । लोकौ । अभीति । जयति ।
यः । च । राजसूर्येनेति राज-सूर्येन । ईजानस्य ।
यः । च । अग्निचित् इत्यग्नि-चितः । आपः । भू-

आमु ता अपा ग्रहा कुम्भेष्टका उच्यन्ते । एतद्भावेति । त-
त्सादृश्यात्ताच्छब्दम् । सवोग्निरिति । सवो यज्ञविशेष येनेश्वरो
भवति अग्निचित्या स्वयं स्व एवाग्निरिति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् । उक्त
कुम्भेष्टकानां राजसूयत्वम् । इदानीं तयोरेव विशेषमाह—वरुण-
सव वरुणयज्ञो राजसूय अग्निसवश्चित्योग्निरिति तत्प्रधानत्वात्
याम्या तावीश्वरावभूताम् । 'चित्याऽग्निचित्ये च' इति निपात्यते ।
चित्यव्यश्चित्य । ताभ्यामिति । अग्नीवरुणायामनुज्ञायते । यद्वा—
ईश्वर स्तूयते । पु प्रसवैश्वर्ययो, कर्मणि यत् । अपर आह—
ताभ्यामग्निसववरुणसवाभ्यां स्तूयते स्तोत्रीयते ताभ्यामुभयाम्या अने
नेष्ट भवतीति तद्देवेश्वरो भवतीत्यर्थ । अपो इत्यादि । गतम् ।
अग्नि चित्वात् 'अपो च' इति भूने द्विप् ॥

आपो भवन्तीति इष्टकास्वरूपविधि ॥ अत्र च 'अमृत वा

व्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति ध्रा-
तृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
ध्रातृव्यो भवत्यमृतम् ॥ ५ ॥ वा
आपस्तस्माद्द्विरवतान्तमभिपिञ्च-
न्ति नार्तिमाच्छति सर्वमायुरेति य-
स्यैता उपधीयन्ते य उं चैना एवं

वन्ति । आपः । वै । अग्नेः । ध्रातृव्याः । यत् ।
अपः । अग्नेः । अधस्तात् । उपदधातीत्युप-दधा-
ति । ध्रातृव्याभिभूत्या इति ध्रातृव्य-अभिभूत्यै ।
भवति । आत्मना । परेति । अस्य । ध्रातृव्यः ।
भवति । अमृतम् ॥ ५ ॥ वै । आपः । तस्मात् । अद्विर-
त्यत्-भिः । अवतान्तमित्यव-तान्तम् । अभीति ।
सिञ्चन्ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सर्वम् । आ-
युः । एति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते ।

आप * इत्यादिस्तुतिर्भविष्यति । प्रागेवाधस्तात्त्व विदधाति—
आपो वा इत्यादि । यस्मादापोग्नेरशत्रव तस्मादग्नेरधस्तादेना उप
दधाति ध्रातृव्याभिभवाय भवति । तत स्वय भूतिमान् सम्पद्यते,
ध्रातृव्यश्च विनष्टो भवति ॥

अमृत वा इत्यादिरपा स्तुति ॥ अवतान्त मूर्धित अद्विरभि-
पिञ्चन्ति । सर्वमायुरेत्युपधाता आसा, यश्चेव वेदिता ॥

वेदान्नं वा आपः पशव् आपोऽन्नं
 पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद् द्वा-
 दश भवन्ति द्वादश मासास्संवत्स-
 रस्संवत्सरेणैवास्मै ॥ ६ ॥ अन्नम-
 वं रुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा

य० । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । 'अन्नम् । वै ।
 आपः । पशवः । आपः । अन्नम् । पशवः । अ-
 न्नाद इत्यन्न-अद० । पशुमानिति पशु-मान् । भ-
 वति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीय-
 न्तै । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । द्वाद-
 श । भवन्ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति
 सं-वत्सर । संवत्सरेणिति सं-वत्सरेण । एव ।
 अस्मै ॥ ६ ॥ अन्नम् । अवेति । रुन्धे । 'पात्रा-

अत्र वा इत्यादि स्तुत्यन्तरमपाम् ॥ अन्नपशुसाधनात्वात्ताच्छ
 व्यमपाम् । इदानीं पशस्तत्रत्व पशूनामाह—अत्र पशव इति ।
 अन्नस्यापि हेतव पशव इति तेषामपि हेतव आप इति तासामुप
 धाता वेदिता च अन्नाद पशुमाश्च भवति ॥

द्वादशेति ॥ सह्याविधिर्गते * ॥

पात्राणीति ॥ जलाधाररूपाणि । आद्वादशादिति । द्वादशमभि

अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध
 आ द्वादशात्पुरुपादन्नमत्त्यथो पात्रात्र
 छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उं चै-
 ना एवं वेदं कुम्भाश्च कुम्भीश्चमि-
 थूनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र
 प्रजयां पशुभिरिति पशुनैर्जायते यस्यै-
 ता उपधीयन्ते य उं ॥ ७ ॥ चैना

णि । भवन्ति । पात्रे । वै । अन्नम् । अद्यते । स-
 योनीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
 एति । द्वादशात् । पुरुपात् । अन्नम् । अन्ति । अथो
 डति । पात्रात् । न । छिद्यते । यस्य । एताः । उपधीय-
 न्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेदं ।
 कुम्भाः । च । कुम्भीः । च । मिथूनानि । भवन्ति ।
 मिथुनस्य । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । प्रेति । प्रजयेति
 प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । मिथुनैः । जायते ।
 यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ ।

व्याप्य अन्नस्य अन्ता भवति । अपि च पानत्वात् छिद्यते उप-
 धाता वेदिता च । विश्वजनादित्वात्तुगभाव ॥

पात्राणि विशेष्यन्ते—कुम्भाश्चेत्यादि ॥ गतम् ॥

वति कल्पतेऽस्मै द्वन्द्वमन्या उपं द-
धाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्नं वा
इष्टका एतत्खलु वै साक्षादन्नं यदेष
चरुर्यदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥
१ ॥ एवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्य-
त उपं दधाति मध्यत एवास्मा अ-

स्मै । ¹¹द्वन्द्वमिति द्वं-द्वम् । अन्याः । उपेति । द-
धाति । चतस्रः । मध्ये । धृत्यै । ¹²अन्नम् । वै ।
इष्टकाः । एतत् । खलु । वै । साक्षादिति स-अ-
क्षात् । अन्नम् । यत् । एपः । चरुः । यत् । एतम् ।
चरुम् । उपदधातीत्युप-दधाति । साक्षादिति स-
अक्षात् ॥ १ ॥ एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति ।
रुन्धे । ¹³मध्यतः । उपेति । दधाति । मध्यतः ।

¹¹द्वन्द्वमित्यादि ॥ यज्ञपात्रप्रयोगे 'द्वन्द्वम्' इति निपात्यते ।
अन्या आहुतय प्राच्यादिषु मध्ये तु चतस्रः । तथा दृष्ट धार-
णाय भवति समर्थम् ॥

¹²अन्नं वा इति ॥ चरुविधिः । तस्माधनत्वान् तान्छब्दम् ।
अपामित्यष्टकानां न मुख्यं, चरुस्तु साक्षादेव अव्यवधानेनाद्धाना-
मिति । यदेतमित्यादि । गतम् ॥

¹³मध्यत इति ॥ सर्वासामिष्टकानां मध्यत उदरे जन दधा-
ति तस्मान्मध्यत इति । मध्यमे वयसि मूषिष्ठ अग्रमद्यते ॥

नै दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते
 वारहस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवा-
 नां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव
 रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय
 त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
 यस्यैप उपधीयते य उ चैनमेवं वेद ॥

एव । अस्मै । अन्नम् । दधाति । तस्मात् । मध्य-
 तः । अन्नम् । अद्यते । "वारहस्पत्यः । भवति ।
 ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव ।
 अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म-व-
 र्चसाय । त्वा । इति । आह । तेजस्वी । ब्रह्मवर्च-
 सीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति । यस्य । एपः । उ-
 पधीयत इत्युप-धीयते । यः । उ । च । एनम् ।
 एवम् । वेद ॥ १० ॥

अमृतमस्मै जायते यस्यैता उपधीयन्ते य
 उ पर्जन्यं उपदधाति साक्षात्सप्तर्च-
 त्वारिश्शच्च ॥ २ ॥

^{११}वारहस्पत्य इत्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पष्ठे द्वितीयोनुवाक

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्यु-
जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत्
एवैनमवं यजते तस्मादग्निचिदसर्व-
मायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टा-

'भूतेष्टका इति' भूत-इष्टकाः । उपेति । दधा-
ति । अत्रात्रेत्यत्र-अत्र । वै । मृत्युः । जायते ।
यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । मृत्युः । जायते । त-
तः । एव । एनम् । अवेति । यजते । तस्मात् ।
अग्निचिदित्यग्नि-चित् । सर्वम् । आयुः । एति ।
सर्वे । हि । अस्य । मृत्यवः । अवेष्टा इत्यव-इष्टाः ।
तस्मात् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् । न । अभिचरि-

'भूतेष्टका इत्यादि ॥ भूतानि पृथिव्यादीनि तत्सम्बन्धिन्व
इष्टका. भूतेष्टका 'पृथिव्ये स्वाहा'* इत्येवं मन्त्राकारः । अ-
त्रात्रेति । सर्वत्र पृथिव्या एकदेशे मृत्युर्जायते यत्रयत्र जायते
तस्मादेनं मृत्युमवयगते निवारयति भूतेष्टकामि । उभ-
यत्रापि 'अनुदात्तश्च' इति द्वितीयोऽनुदात्तः । तस्मादित्यत्रैव हेतु-
माह—सर्वे हि मृत्यवोऽवेष्टा. निरावृत्ता । तत्सर्वमायुः पुरुषा-
युषं जीवति । 'गतिरनन्तर.' इति गते मृत्तिस्वरत्नम् । त-
स्यादिति । एवं निरस्तमृत्युत्वादग्निचित् नाभिचरितव्यं न मार-
यितव्यः । कृत्यापि तवैप्रत्यय । 'तवैचान्तश्च गुणपत्' इति
गते मृत्तिस्वरत्नम्, प्रत्ययस्य चान्तोदात्तत्वम् । यद्यभिचरेदेनं

स्तस्मादग्निचिन्नाभिचरित्वै प्रत्यगे-
 नमभिचारस्तृणुते सूयते वा एप
 योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि ह-
 वीऽपि भवन्त्येतावन्तो वै देवानाः
 सवास्त एव ॥ ११ ॥ अस्मै सवा-

तवा इत्यभि-चरित्वै । प्रत्यक् । एनम् । अभिचा-
 र इत्यभि-चारः । स्तृणुते । सूयते । वै । एपः ।
 यः । अग्निम् । चिनुते । देवसुवामिति देव-सुवाम् ।
 एतानि । हवीऽपि । भवन्ति । एतावन्तः । वै । दे-
 वानाम् । सवाः । ते । एव ॥ ११ ॥ अस्मै । सवान् ।

अभिचरितारेभ्यः अभिचार प्रत्यक् स्तृणुते प्रतिमुखमागत्य मार-
 यति ॥

सूयते वा इत्यादि ॥ अग्निं चिन्वानो हि अग्निना सूयते
 ईश्वरं क्रियते । कर्मणि यत् । देवसुवामिति । देवानां सुक्ते
 ईशते इति देवसुत इति वक्तव्ये 'उगवादीनाम्' इति सुक्ते-
 स्तुमपवाद ओकार । ते च 'अग्रये गृहपतये'* इत्यान्नाता.
 अभ्यादयोऽष्टौ देवाः । तेषामेतानि हवीपि भवन्ति 'अग्रये गृह-
 पतये पुरोडाशमष्टाकपालं'* इत्यादीनि । तान्यत्र कर्तव्यानीति ग-
 ष्यते । एतावन्त इति । एतावन्त्येव देवतानामैश्वर्यसाधनानि या-
 न्यग्न्यादीनि हवीपि । सुक्ते करणे अर् । 'सवनवो छन्दासि'
 इत्यन्तोऽत्तत्त्वम् । तस्मात्ते सवा स्वस्वामिनोऽभ्यादय अस्मै यज-

न्र यच्छन्ति त एन५ सुवन्ते स-
 वोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयं ब्रह्मसव-
 श्रित्यो देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
 इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा

प्रेति । यच्छन्ति । ते । एनम् । सुवन्ते । सवः । अ-
 ग्निः । वरुणसव इति वरुण-सवः । राजसूयमिति
 राज-सूयम् । ब्रह्मसव इति ब्रह्म-सवः । चित्यः ।
 देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
 आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । ए-
 नम् । ब्रह्मणा । देवताभिः । अभीति । सिञ्चति ।
 अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अभीति । सिञ्चति ।
 'अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अवरुद्ध्या इत्य-

मानाय सवान् ऐश्वर्याणि प्रयच्छन्ति । त एवाग्न्यादय एन सुवन्ते
 अनुजानन्ति ऐश्वर्याय प्रेरयन्तीत्यर्थ । पू प्रेरणे ॥

सवोऽग्निरित्यादिरभिषेकविधि ॥ ऐश्वर्यहेतुरयमग्नि तत्र वरुणं
 श्वर्यहेतु राजसूय, ब्रह्मेश्वर्यहेतुश्चित्योऽग्नि । तस्मात् 'देवस्य त्वा'*
 इत्यभिषेके ब्रह्मेश्वर्यलाभ इति । राजसूयग्रहण तत्तुल्यता चित्य
 स्यामे प्रदर्शयितुम् ॥

*अन्नस्यान्नस्येति ॥ सर्वोपधेनाभिषिञ्चति । विभक्तिव्यत्यय ।
 सर्वान्नाभिषेक सर्वान्नलाभाय भवति ॥

देवताभिर्भिषिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-
 पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धथै पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रती-
 चीनमन्नमद्यते शीरूपतोऽभिषिञ्चति
 शीरूपतो ह्यन्नमद्यत आ मुखादन्व-
 वंस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखत एवा-
 स्मा अन्नाद्यं दधात्यग्नेस्त्वा साम्रा-
 ज्येनाभिषिञ्चामीत्याहैप वा अग्नेस्स-

वं—रुद्धथै । पुरस्तात् । प्रत्यश्चम् । अभीति । सिञ्चति ।
 पुरस्तात् । हि । प्रतीचीनम् । अन्नम् । अद्यते । शी-
 रूपतः । अभीति । सिञ्चति । शीरूपतः । हि । अ-
 न्नम् । अद्यते । एति । मुखात् । अन्ववंस्रावयती-
 त्यनु—अवस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखतः । एव । अ-
 स्मै । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । दधाति । अग्नेः ।
 त्वा । साम्राज्येनेति सां—राज्येन । अभीति । सि-

^१पुरस्तादित्यादि । गतम् ॥

^२शीरूपत इति ॥ शिरस्त आरम्य आमुखादविच्छिन्नमन्ववस्राव-
 यति अस्य मुरो अन्नाद्यं स्थापितं भवति । 'आद्यादिभ्यस्तासि' ॥

^३अग्नेस्त्वेत्यादि ॥ मन्त्रावयवस्तुति । अग्ने सवः अग्नेरेश्वर्यं ब्र-
 ह्मणेवोदितेन ब्रह्मेश्वर्यलाभः । गतमन्यत् ॥

वस्तेनैवैनमभिपिञ्चति वृहस्पतेस्त्वा
 साम्राज्येनाभिपिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभिपिञ्च-
 तीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामी-
 त्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधात्ये-
 तत् ॥ १३ ॥ वै राजसूर्यस्य रूपं य
 एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लो-

श्चामि । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।
 सर्वः । तेन । एव । एनम् । अभीति । सि-
 ञ्चति । वृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां-रा-
 ज्येन । अभीति । सिञ्चामि । इति । आह । ब्रह्म ।
 वै । देवानाम् । वृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । ए-
 नम् । अभीति । सिञ्चति । इन्द्रस्य । त्वा । सा-
 म्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिञ्चामि ।
 इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । उप-
 रिष्ठात् । दधाति । एतत् ॥ १३ ॥ वै । राजसूर्य-
 स्येति राज-सूर्यस्य । रूपम् । यः । एवम् । वि-
 द्वान् । अग्निम् । चिनुते । उभौ । एव । लोकौ ।

^१एतद्वा इति ॥ राजसूर्यस्य स्वरूपमभिपेकाख्यं एतदग्नौ क्रि-

कावृभि जयति यश्च राजसूयेनेजा-
नस्य यश्चाग्निचित इन्द्रस्य सुपुवा-
णस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत्त-
द्देवास्सौत्रामण्या समभरन्सूयते
वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं
संभृत्यात्मन्धत्ते ॥ १४ ॥

अभीति । जयति । यः । च । राजसूयेनेति राज-
सूयेन । ईजानस्य । यः । च । अग्निचित इत्यग्नि-
चितः । इन्द्रस्य । सुपुवाणस्य । दशधेति दश-
धा । इन्द्रियम् । वीर्यम् । परेति । अपतत् । तत् ।
देवाः । सौत्रामण्या । समिति । अरन् । सूयते ।
वै । एषः । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् ।
चित्वा । सौत्रामण्या । यजेत । इन्द्रियम् । एव ।
वीर्यम् । सम्भृत्येति सं-भृत्यं । आत्मन् । धत्ते ॥ १४ ॥
त एवान्ववम्रावयत्येतदृष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

यते । तस्मादेवं विदित्वाऽग्निं चिन्वान उभौ लोकावभिनयति ।
राजसूययानिनोऽग्निचितश्च ॥

इन्द्रस्येत्यादि ॥ सौत्रामण्या विधिः । सुपुवाणस्य लब्धेश्वर्यस्य
इन्द्रस्य दशधा विशीर्णमिन्द्रियं च पराऽपतत् । तन्मा पराऽपतदि-

सजूरब्दोऽयावभिस्सजूरूपा अरुणी-
भिस्सजूरूसूर्य एतंशेन सजोपावश्विना

'सजूरिति' स-जूः । अब्दः । अयावभिरित्य
याव-भिः । सजूरिति' स-जूः । उपाः । अरुणी-
भिः । सजूरिति' स-जूः । सूर्यः । एतंशेन । स-

त्वग्निचयनानन्तर सौत्रामण्या यजेत तत्तद्विन्द्रिय वीर्यं च समृत्त्या
विशीर्णरूपं कृत्वा आत्मनि स्थापयति । 'सुपा सुदुक्' इति
सप्तम्या लृप्, 'नडिसनुब्दो' इति नलोपाभाव ॥

इति पञ्चमे पठे तृतीयोऽनुवाक

'दग्धस्तम्भे स्त्रुवाहुतीरभिनुहोति—सजूरब्द इत्यादिभिः ॥ वाग्ध-
स्थापरिसमाप्तत्वात् घृतेन स्वाहेति सर्वानुपज्यते । सर्वा एकपदा
त्रिष्टुभ । अन्त्याऽधिकाक्षरा । केचिद्दूतेनेत्यस्मादनुपङ्गाद्याश्रतस्तो गाय-
त्रीराहु । सजूस्यमानप्रीतिरब्द सवत्सर । केन अयावभि मा-
त्ते ते हि सवत्सरान् यान्ति । तादृशो ह्यब्द प्रमाना समृद्धौ
भवति । 'सवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा' इति ब्राह्मणम् ।
याते 'आतो मनिन्' इति वनिष् । ब्राह्मणे त्वोणादिको वप्रत्यय ।
जुषे क्विप् 'ससजुषोरु' इति रुत्वम् । 'समानस्य उन्दसि'
इति सभाव, 'परादिश्उन्दसि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सजू-
रब्दो यावभिर्घया भवति तदनु रूपं घृतेन स्वाहुत्त करोति दग्ध-
स्तम्भमभिनुहोति । एतेन शिष्ट व्याख्यातम् । उपा प्रसिद्धा
अरुण्यो गाव ता हि तत्र मोदन्ते । सा च तादृशी प्रमाना भूतये

द२सोभिस्सुजूरग्निर्वैश्वानर इडां-
भिर्घृतेन स्वाहा संवत्सरो वा अब्दो
मासा अयावा उपा अरुणीस्सूर्य
एतश इमे अश्विनां संवत्सरोऽग्निर्वै-
श्वानरः पशव इडां पशवो घृत२ संव-

जोपाविति स-जोपौ । अश्विना । द२सोभिरिति
द२सः-भिः । सुजूरिति स-जूः । अग्निः । वैश्वा-
नरः । इडांभिः । घृतेन । स्वाहा । संवत्सर इति
सं-वत्सरः । वै । अब्दः । मासाः । अयावाः ।
उपाः । अरुणीः । सूर्यः । एतशः । इमे इति । अ-
श्विना । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वै-
श्वानरः । पशवः । इडां । पशवः । घृतम् । संव-

भवति । एतशेन श्वेतेन सनुस्सूर्य प्रमाना पुष्ट्यै भवति ।
अश्विनौ छायापृथिव्यो व्यापकेनादित्येन तद्वत्यो । ' इमे अश्विना '
इति च ब्राह्मणम् । अश्वित्वेन स्तुते पुष्टिद्वता । तौ सजोपसौ
दसोभि आश्रयार्थं र्गभिर्नन्तुभि सजोपा वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरात्मा
इडांभि पशुभिस्तनू ॥

^२अनेव ब्राह्मणं—संवत्सरो वा इत्यादि ॥ पदद्वय व्याचष्टे—
संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा इति । उपा अरुणी सूर्य
एतश इति । स्वरूपमात्रोपादानेन निगदसिद्ध एवेत इति दर्श-

त्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्स-
रेणैवास्मै पशून्प्र जनयति दर्भस्त-
म्बे जुहोति यत् ॥ १५ ॥ वा अस्या
अमृतं यद्वीर्यं तद्दर्भास्तस्मिञ्जुहोति
प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जु-
ह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्वा-

त्सरमिति सं-वत्सरम् । पशवः । अनुं । प्रेति ।
जायन्ते । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अ-
स्मै । पशून् । प्रेति । जनयति । ^३दर्भस्तम्ब इति
दर्भ-स्तम्बे । जुहोति । यत् ॥१५॥ वै । अस्याः ।
अमृतम् । यत् । वीर्यम् । तत् । दर्भाः । तस्मिन् ।
जुहोति । प्रेति । एव । जायते । अन्नाद इत्यन्न-
अदः । भवति । यस्य । एवम् । जुह्वति । एताः ।

यति । इमे इति । इय चासौ च इमे द्यावापृथिव्यौ । 'त्यदावीना
यत्परम्' इतीदमदशेष । सवत्सरोन्निरित्यादि । गतम् । पशवो
घृणमिति । तद्धेतुत्वात् सवत्सरमनुप्रगायन्ते पशव । लक्षणेऽनो
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सवत्सरेणेति । सवत्सरत्वाद्देवानरस्य अग्ने ॥

^३दर्भस्तम्ब इति ॥ एतेर्मेन्ते । यद्वा इत्यादि । गतम् । अपृत
अमरणहेतु ॥

'एता वा इति ॥ अन्नादयो देवता अग्नेरपि पूर्वभागभाज

गास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः
 पुरस्तात्प्रति दधात्यनन्धो भवति य
 एवं वेदापो वा इदमग्ने सलिलमा-
 सीत्स प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातो
 भूतोऽलेलायत्सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठां

वै । देवताः । अग्नेः । पुरस्ताद्वागा इति पुरस्ता-
 त्-भागाः । ताः । एव । प्रीणाति । अथो इति ।
 चक्षुः । एव । अग्नेः । पुरस्तात् । प्रतीति । दधा-
 ति । अनन्धः । भवति । यः । एवम् । वेद । आ-
 पः । वै । इदम् । अग्ने । सलिलम् । आसीत् ।
 सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पुष्करपर्ण इ-
 ति पुष्कर-पर्णे । वातः । भूतः । अलेलायत् ।
 सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । न । अ-

ता प्रीणयत्यनेन होमेन । अपि च पुरस्ताद्दोमेनाग्ने चक्षु
 प्रतिदधाति । एव वेदिताऽप्यनन्धो भवति, किं पुन कर्ता ॥

“आपो वा इत्यादि ॥ चित्यत्वेन अधिव्यास्तुति । इद
 विश्व अग्ने आदौ सलिलमात्रमासीत् प्रत्यस्तामितसमस्तविकार स-
 र्वमादो सलिलमेवासीत् । यदिदमन्विकार सर्वं आदौ सलिलमेवा-
 सीत् । तदानीं प्रजापति पुष्करपर्णे पद्मपत्रे तत्प्रभवे वातो
 भूत् वात इव भूत्वा अलेलायात् । लीयतेर्यद्गुमन्तात् रुडि व्यत्य-

नाविन्दत् स एतदपां कुलार्यमप-
श्यत्तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदियमभव-
त्ततो वै स प्रन्यतिष्ठत्यां पुरस्तादुपा-
दंधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची दिग्यां
दक्षिणत उपादंधात्स दक्षिणः प-
क्षोऽभवत्सा दक्षिणा दिग्यां पश्चाद्-

विन्दत् । सः । एतत् । अपाम् । कुलार्यम् । अ-
पश्यत् । तस्मिन् । अग्निम् । अचिनुत् । तत् ।
इयम् । अभवत् । ततः । वै । सः । प्रतीति । अ-
तिष्ठत् । याम् । पुरस्तात् । उपादंधादित्युप-अदं-
धात् । तत् । शिरः । अभवत् । सा । प्राची ।
दिक् । याम् । दक्षिणतः । उपादंधादित्युप-अदं-
धात् । सः । दक्षिणः । पक्षः । अभवत् । सा । द-
क्षिणा । दिक् । याम् । पश्चात् । उपादंधादित्युप-
अदंधात् । तत् । पुच्छम् । अभवत् । सा । प्रती-

येन शप्, वृद्धिश्च । लेलेतिना कण्ठादि । तदानीं प्रतिष्ठामास्थि-
ता नाविन्दत नालभत पुष्परपणस्य लोलत्वात्मानश्च वातभूत-
त्वान् । स तदानीमेव अपा कुलार्य शेषामित्यपश्यन् फेन-
मित्यमपत । तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदिय एयिषी जाता । प्रजापति-
श्च तत्र प्रतिष्ठितोऽभवत् । तत्र यामिष्टना पूर्वस्या दिश्युपादधात्

पादधात्तत्पुच्छंमभवत्सा प्रतीची दि-
 ग्यामुत्तरत् उपादधात् ॥ १७ ॥ स
 उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्वा-
 मुपरिष्ठादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा
 दिगियं वा अग्निः पञ्चेष्टकस्तस्मा-
 दस्यां खनन्त्यभीष्टकां तृन्दन्त्यभि
 शर्करां सर्वा वा इयं वयोभ्यो

चीं । दिक् । याम् । उत्तरत् इत्युत्-तरत् । उ-
 पादधादित्युप-अदधात् ॥ १७ ॥ सः । उत्तर इ-
 त्युत्-तरः । पक्षः । अभवत् । सा । उदीची । दि-
 क् । याम् । उपरिष्ठात् । उपादधादित्युप-अदधात् ।
 तत् । पृष्ठम् । अभवत् । सा । ऊर्ध्वा । दिक् ।
 'इयम् । वै । अग्निः । पञ्चेष्टक इति पञ्च-इष्टकः ।
 तस्मात् । यत् । अस्याम् । खनन्ति । अभीति ।

तदस्याग्नेदिशरोभवत् प्रथमोऽल्पव्रत्वात् । तत प्रभृति सा प्राची
 दिग्वासीत् । या दक्षिणत इत्यादि । गतम् ॥

'इयं वा इति ॥ इयं पृथिवी पञ्चेष्टकोग्नि तस्मादस्या य-
 स्खनन्ति तदिष्टकामभिकन्दन्ति पूं प्रजापतिनोपहितामच्छिद्र यन्ति ।
 उ तृदिर् हिमानादस्यो , रोषादिक । अभिशर्करामिति । तृन्द-
 न्त्येव ॥

नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वया-
 ३सि नक्तं नाध्यासते य एवं वि-
 द्वाग्निं चिनुते प्रत्येव ॥ १८ ॥ ति-
 ष्ट्यभि दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्रा-
 ह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्व-

इष्टकाम् । तृन्दन्ति । अभीति । शर्कराम् । सर्वा । वै ।
 इयम् । वयोभ्य इति वयः-भ्यः । नक्तम् । दृशे ।
 दीप्यते । तस्मात् । इमाम् । वया३सि । नक्तम् ।
 न । अधीति । आसते । यः । एवम् । विद्वान् ।
 अग्निम् । चिनुते । प्रतीति । एव ॥ १८ ॥ तिष्ठ-
 ति । अभीति । दिशः । जयति । आग्नेयः । वै ।
 ब्राह्मणः । तस्मात् । ब्राह्मणाय । सर्वासु । दिक्षु ।

इदानीं पृथिव्या अग्नित्वं लोकवृत्तान्तेन विप्रतिपन्नान् प्रति
 समर्पयते—सर्वा वा इति ॥ सर्वेषु पृथिवी रात्रौ पश्चिम्यो
 दीप्यते प्रकाशते दृशे द्रष्टु यथा सर्वां पृथिवी वयासि पश्य-
 न्ति । तस्मादिमां रात्रौ नाध्यासते वयांसि वृक्षादावेव शरते
 भयात् । तस्मादेव ज्ञात्वा चिन्वान् प्रतितिष्ठत्येव, दिशश्चाभि
 जयति ॥

आग्नेयो वा इत्यादि ॥ उक्तं 'इयं वा अग्निः'* इति ।
 यस्मादेवं तस्मादाग्नेयस्य अग्निना सहोत्पन्नत्वात् नित्यमग्निना

धुं॒क॒ः स्वामे॒व तद्वि॒शं॒मन्वे॒त्य॒पां वा
अ॒ग्निः कु॒लायं॑ तस्मा॒दापोऽग्निः॑ हारुं-
कास्स्वामे॒व तद्योनिं॑ प्र वि॒शन्ति॑ ॥११॥

अधुं॒कम् । स्वाम् । ए॒व । तत् । दि॒शं॒म् । अन्वि-
ति । ए॒त्ति । अ॒पाम् । वै । अ॒ग्निः । कु॒लायं॑म् ।
तस्मा॑त् । आ॒पः । अ॒ग्निम् । हा॒रुंकाः । स्वाम् ।
ए॒व । तत् । योनिं॑म् । प्रेतिं । वि॒शन्ति॑ ॥११॥

यदं॒लेला॒यत्स उ॑त्तर॒त् उ॒पाद॑घादे॒व द्वात्रिं॑-
श॒च्च ॥ ४ ॥

सम्बन्धोऽस्य ब्राह्मणस्य । 'सर्वत्राग्निप्रलिम्ब्याम्' इति वक् ।
सर्वां॑ दिशु गमनमर्धुक ऋद्धिशीलमश्रित्वात् सर्वां॑मा दिशाम् ।
तदेवाह—स्वामेव आत्मभूतामेव दिशमत्येति अनु गच्छति । स्वा-
धिक उक्तम् ॥

अपा वा इत्यादि ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेण समर्थयने । य-
स्मादपामग्निः कुलायं निवासस्थान उक्तेन न्यायेन पृथिव्या अ-
श्रित्वात् तादर्थ्याद्वा अपा 'अग्निराप' * इति ततो निर्गतत्वात् ।
तस्मादापोऽग्निं हारुकाः अग्निं हुत्वा तमनुप्रविशन्ती पश्याम ओ-
ष्ण्योपलम्भात् पृथिवीं चानुप्रविशन्ती. पश्याम । पूर्ववदुक्तम्,
'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेध । तत स्वामेव योनिं
निवासं कारणं वा अनुप्रविशन्ति । तस्मादुपपन्नमस्याश्रित्वमिति ॥

इति पद्यमकाण्डे षष्ठप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः..

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये संव-
त्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वेन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशक-
पालं वारहस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रि-
कपालं तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
यजेत यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा

संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उख्यम् । भूत्वा ।
द्वितीये । संवत्सर इति सं-वत्सरे । आग्नेयम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । द्वादशकपालमिति द्वा-
दश-कपालम् । वारहस्पत्यम् । चरुम् । वैष्ण-
वम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् । तृतीये ।
संवत्सर इति सं-वत्सरे । अभिजितेत्याभि-जि-
ता । यजेत् । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपा-

संवत्सरमित्यादिस्ताव चिनेऽग्नौ गृणविधारविधि * । तत्रैवो-
त्थम्य सवत्सरभरणम् । द्वितीये सवत्सरे आग्नेयाग्निर्नाप । तृ-
तीये अभिजिता अग्निष्टोमेन यजेत् ॥

यदित्यादिरेषामष्टाकपालादीना क्रमेण स्तुति । दानार धार-
यति । छन्दसो लिट् । गाग्रीउन्द शधारेत्वेन ॥

गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातस्सवनं प्रा-
 तस्सवनमेव तेन दाधार गायत्रीं
 छन्दो यदेकादशकपालो भवत्ये-
 कादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यं-
 न्दिन^३ सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं
 तेन दाधार त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥ छन्दो
 यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं

लः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री ।
 आग्नेयम् । गायत्रम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः—
 सवनम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः—सवनम् । एव ।
 तेन । दाधार । गायत्रीम् । छन्दः । यत् । एकाद-
 शकपाल इत्येकादश—कपालः । भवति । एकाद-
 शाक्षरेत्येकादश—अक्षरा । त्रिष्टुक् । ऐन्द्रम् । त्रै-
 ष्टुभम् । माध्यंदिनम् । सवनम् । माध्यंदिनम् ।
 एव । सवनम् । तेन । दाधार । त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥
 छन्दः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । भ-
 वति । द्वादशाक्षरेति द्वादश—अक्षरा । जगती । वै-
 श्वदेवमिति वैश्व—देवम् । जागतम् । तृतीयसवन-

^३यदेकादशकपाल इत्यादि ॥ व्याख्यातमेतेन ॥

पशुभिस्तां मात्रामाम्नोति यां तेऽ-
गच्छन् य एवं विद्वानेतमग्निं चिं
नुते ॥ २२ ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत् स क्षुरपवि-

सहस्रं-सहस्रम् । पुत्रान् । अविन्दन्त । प्रथते ।
प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । ताम् ।
मात्राम् । आम्नोति । याम् । ते । अगच्छन् । यः ।
एवम् । विद्वान् । एतम् । अग्निम् । चिनुते ॥२२॥

दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च ॥५॥

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-
नुत् । सः । क्षुरपविरिति क्षुर-पविः । भूत्वा ।

प्रथत इत्यादिबिदुपस्तुति । मात्रा पुत्रपरिमाणम् । एव
विदित्वा चिन्वान परादय इव सहस्रपुत्रो भवतीत्यर्थ । अत्र
परादयस्सज्ञा, आङ्गारादय अपत्यप्रत्ययान्ता ॥

इति पञ्चमे पठे पञ्चमोऽनुवाकः

प्रजापतिरित्यादि नित्य एव गुणविशेषविधि ॥ क्षुरपवि क्षुर-
वन्निशिता धारा यस्य स क्षुरपवि । तादृशो भूत्वा चिनोमिर-
तिष्टत् दुरूपगम आसीत् । त तादृश देवा भीतास्सन्तो नोपायन्

भूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा विभ्यंतो नोपा-
यन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा-
पायन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै
छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्णीं उपानहानुषं मुञ्चते

अतिष्ठत् । तम् । देवाः । विभ्यंतः । न । उपेति ।
आयन् । ते । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । आत्मा-
नम् । छादयित्वा । उपेति । आयन् । तत् । छ-
न्दसाम् । छन्दस्त्वमिति छन्दः-त्वम् । ब्रह्म । वै ।
छन्दांसि । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् । कृ-
ष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । काष्णीं इति ।
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । छन्दोभिरिति छन्दः-
भिः । एव । आत्मानम् । छादयित्वा । अग्निम् ।

नोपगन्तुं शक्ता अभवत् । 'अम्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
त इत्यादि । गतम् । छन्दोभिर्मन्त्रे । तस्माच्छादनहेतुत्वात् छन्द-
स्त्वम् । छादयतेर्ग्यत्ययेन नुम्भाव ॥

ब्रह्म वा इत्यादि हेतुः ॥ ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ब्रह्मण इति ।
तत्र एव हेतौ ॥

'काष्णीं' इति विधिः ॥ कृष्णमृगविकारभूत । 'प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्गदीर्घत्वम् ।
छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

जमाप्नोति द्वादश रात्रीदीक्षितस्स्या-
द्द्वादश मासास्तं वत्सरस्तं वत्सरो वि-
राडिराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीदी-
क्षितस्स्यात्त्रयोदश ॥ २७ ॥ मासा-
स्तं वत्सरस्तं वत्सरो विराडिराज-

शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । वि-
राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । द्वादश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । सं-
वत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्स-
रः । विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-रा-
जम् । आप्नोति । त्रयोदशेति त्रयः-दश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । त्रयोदशेतित्रयः-दश ॥
२७ ॥ मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-
त्सर इति सं-वत्सरः । विराडिति वि-राट् । वि-

द्वादशेति मौराः मामा ॥ द्वौ च दश च द्वादश । 'सङ्गुण'
इति पूर्वपठप्रवृत्तिस्वरत्वम् । एवं सर्वत्र ॥

त्रयोदश मासा इति ॥ अथिक्मासेन त्रयोदशचान्द्रमासाः ।
मौरचान्द्रान्तराद्यमधिकमारभते । यथोक्तम्—

अधिमासका युगे तैरधिमासेभ्योधिकस्तु ये चान्द्राः । इति ॥

माप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितस्स्या-
त्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽ-
र्धमासज्ञास्संवत्सर आप्यते संवत्स-
रो विराड्विराजमाप्नोति सप्तदश रा-
त्रीर्दीक्षितस्स्याद्वादश मासाः पञ्चर्त-

राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । पञ्चदशेति प-
ञ्च-दश । रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । पञ्चदशेति
पञ्च-दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध-मासस्य । रा-
त्रयः । अर्धमासज्ञा इत्यर्धमास-ज्ञाः । संवत्सर इति
सं-वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-राजम् ।
आप्नोति । सप्तदशेति सप्त-दश । रात्रीः । दी-
क्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । पञ्च । ऋतवः ।

पञ्चदशेति ॥ सामनस्य सामस्य । तथाऽऽहुः — 'त्रिंशदुष्ण
त्तोदग सामन' इति । अर्धमासज्ञा इति । अर्धमासेनार्धमासेन ।
'सर्वेदेवचनान्च' इति शम् ॥

पञ्चर्त इति ॥ हेमन्तशिशिरयोगेत्वात् । एष्ट हि सहानुप-
नाग 'हेमन्तशिशिरानृतना प्रीणामि' इति । सप्तसर इति ।
सप्तदशसंख्यान्वयात् ॥

जयन्त्रिषुभं छन्दो द्वादशादित्यास्ते
 दिवमाऽजयजगतीं छन्दस्ततो वै ते
 व्यावृतमगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
 द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वोत् द्वाद-
 श मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निश्चि-
 त्यस्तस्यांहोरात्राणीष्टका आत्तेष्टक-

छन्दः । द्वादश । आदित्याः । ते । दिवम् । एति ।
 अजयन् । जगतीम् । छन्दः । ततः । वै । ते ।
 व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छन् । श्रैष्ठ्यम् ।
 देवानाम् । १ तस्मात् । द्वादश । मासः । भूत्वा ।
 अग्निम् । चिन्वीत् । द्वादश । मासाः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
 ग्निः । चित्यः । तस्य । अहोरात्राणीत्यहः-रात्रा-
 णि । इष्टकाः । आत्तेष्टकमित्यात्-इष्टकम् । ए-

इति । अष्टौ मास रद्रा अविभरु । द्वादशादित्या इति । द्वा-
 दश मास आदित्या अविभरु । ततस्ते वसुस्त्रादित्या व्यावृत
 व्यावृत्तिं देवान्तरेभ्योऽगच्छन् श्रैष्ठ्यं प्रशस्तता च ॥

१ तस्मादिति विधि ॥ तस्येति संवत्सरस्य आत्मनश्चित्यस्य
 अग्ने अहोरात्रस्थानीया इष्टका । तस्मात्संवत्सरभरणेन आत्तेष्टक-

मेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्तमेव गच्छति
 श्रैष्ठ्यं समानानाम् ॥ २९ ॥
 सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते
 यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत्सुवर्गल्लोका-

नम् । चिनुते । अथो इति । व्यावृत्तमिति वि-
 आवृत्तम् । एव । गच्छति । श्रैष्ठ्यम् । समाना-
 नाम् ॥ २९ ॥

स्यात्त्वयोदश त्रिंशत्पञ्चरात्रादीक्षितस्या-
 द्वै तैऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

'सुवर्गायेति सुवः-गार्य । वै । एषः । लोकाय ।
 चीयते । यत् । अग्निः । तम् । यत् । न । अन्वा-
 रोहेदित्यनु-आरोहेत् । सुवर्गादिति सुवः-गात् ।

मेन चिनुते आसा पौष्कल्येन यद्वा इष्टका अस्येति । अथो
 इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे पद्ये सप्तमोऽनुवाकः .

'सुवर्गायेत्यादिरन्वारोहणविधिः ॥ 'पृथिवीमाऋमिष' इत्यादिना
 अन्वारोहाख्येन मन्त्रेण पृथिव्यादिऋमेण अन्वारोहणं सुवर्गा-
 वाप्तये भवति ॥

त्मनुः पापीयसी प्रजा भवति सा-
हस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्तह-
स्रसंमितो वा अयं लोक इममेव
लोकमभि जयति द्विपाहस्रं चि-
न्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विपाहस्रं
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति

मम् । चिन्वानः । सहस्रसंमित इति सहस्र-स-
न्मितः । वै । अयम् । लोकः । इमम् । एव । लोकम् ।
अभीति । जयति । द्विपाहस्रमिति द्वि-सहस्रम् ।
चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । द्विपाहस्रमिति
द्वि-सहस्रम् । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।

सहस्रसंमित इति प्रायम्यमाभ्यान् सहस्रेण तुल्यम् । उपमान
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यथा सहस्रेण मय्यङ्गित्वेन प्रशस्ततर
इत्यर्थे । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'द्विपाहस्रमिति ॥ द्वे सहस्रे परिमाणमस्य प्राप्तम् 'सख्या-
पूर्वपदाना तदन्तग्रहणमटुकि' इति शतमानादिना अण्, 'अ
व्यर्भपूर्वाङ्गिणो' इति प्राप्तस्य ङी 'विभाषा त्रयोपणसहस्रा-
भ्याम्' इति अकार, 'सख्यायास्मयत्परमव्यस्य ङ' इति उत्तर-
पदवृद्धि, मुष्मादित्वान् पत्वम् 'द्विगो षमाणे' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । द्विपाहस्रं वा अन्तरिक्षमिति । मय्यमत्वेन द्विपाह

त्रिपाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वा-
नः ॥ ३१ ॥ त्रिपाहस्रो वा असौ
लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति ना-
भिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वान-

एव । अभीति । जयति । 'त्रिपाहस्रमिति त्रि-
साहस्रम् । चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः ॥ ३१ ॥
त्रिपाहस्र इति त्रि-साहस्रः । वै । असौ । लोकः ।
अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । जा-
नुदघ्नमिति जानु-दघ्नम् । चिन्वीत । प्रथमम् ।
चिन्वानः । गायत्रिया । एव । इमम् । लोकम् ।
अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । नाभिदघ्नमिति ना-
भि-दघ्नम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः ।
त्रिष्टुभा । एव । अन्तरिक्षम् । अभ्यारोहतीत्यभि-

स्वाश्रिसाधर्म्यान् ताच्छब्दम् । मनुष्यगेराद्वा सहस्रसम्भितात्
प्रशस्ततरत्वं श्यापयितुं द्विपाहस्रमित्युक्तम् ॥

त्रिपाहस्रमित्यादि ॥

जानुदघ्नमित्यादि ॥ 'प्रमाणे द्वयसन्' इति उक्तम् । गाय-
त्र्यादीनां प्राथम्यादिभिः जानुदघ्नयाद्यानुरूप्यम् ॥

धाति ते एव यजमानस्य रेतो
 विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय
 त्रीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः
 पौत्रः ॥ ३३ ॥ यद्दे रेतस्त्रिचायुपद-
 ध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्द्यात्तिस्त्र उपे

धाति । ते इति । एव । यजमानस्य । रेतः । वि-
 भृतः । तस्मात् । उपेति । इयात् । रेतसः । अ-
 स्कन्दाय । "त्रीणि । वाव । रेतसि । पिता ।
 पुत्रः । पौत्रः ॥ ३३ ॥ यत् । दे इति । रेतस्त्रि-
 चायुपेति रेतः-सिचौ । उपदध्यादित्युप-दध्यात् ।
 रेतः । अस्य । वीति । छिन्द्यात् । तिस्त्रः । उपेति ।
 दधाति । रेतसः । संतत्या इति सं-तत्यै ।

अपरा योजना । ते एव रेतस्त्रिचौ यत्र वाप्युत्सृष्टं रेतो विभ्रत
 परिगृहीत, तस्मादुपेयादेव स्वयम् । एवमपि रेतसोऽस्कन्दाय अविना-
 शाय भवत्येवोपगमनमिति ॥

"त्रीणि वावेत्यादि ॥ त्रिविधे । त्रीणि रेतसि पित्रादि-
 नामानि एतेमेव रेत इत्य त्रिधा भिन्नमिति । तत्र द्वयो रेतस्त्रिचौ
 रूपधाने एवत्रिपर्यं यजमानस्य रेतो विच्छिन्द्यात् नश्येत् । तस्मा-
 त्तिस्त्र उपेया इति । रेतसोऽविच्छेदाय भवत्येव क्रियमाण-
 मिति ॥

दधाति रेतसस्संतत्या इयं वाव प्र-
थमा रेतस्सिग्वाग्वा इयं तस्मात्प-
श्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्ती-
मन्तरिक्षं द्वितीयां प्राणो वा अन्त-
रिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न
प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ त-

¹²इयम् । वाच । प्रथमा । रेतस्सिगिति रेतः—सिक् ।
वाक् । वै । इयम् । तस्मात् । पश्यन्ति । इमाम् ।
पश्यन्ति । वाचम् । वदन्तीम् । अन्तरिक्षम् । द्वि-
तीयां । प्राण इति प्र—अनः । वै । अन्तरिक्षम् ।
तस्मात् । न । अन्तरिक्षम् । पश्यन्ति । न । प्रा-
णमिति प्र—अनम् । असौ । तृतीयां । चक्षुः । वै ।
असौ । तस्मात् । पश्यन्ति । अमूम् । पश्यन्ति ।

¹³इय वावेत्यादि ॥ रेतस्सिना स्तुति । पृथिव्येव प्रथमा
रेतस्स्यात् प्राथम्यसामान्यात् । वागेऽत्र पृथिवी अधोभावसामा-
न्यात् । इदानीं पृथिव्या वाक् द्वयोस्ममानधर्मतया समर्थयते—
तस्मादिति । यस्माद्वागेव पृथिवी तस्मात्सर्वऽपि पृथिवीं पश्यन्ति
प्रत्यक्षेण गृह्णन्ति । वाचं वदन्ती उचरन्ती पश्यन्ती शृण्वन्ती
प्रत्यक्षेणैव गृह्णन्ति । अन्तरिक्षं द्वितीयेति । मध्यमत्वसामान्यात् ।
प्राणो वा इत्यादि । मध्यमभावादेव नासिक्कवृत्तित्वात् । तस्मादिति ।
प्राणान्तरिक्षयोरप्यप्रत्यक्षमिति । असौ तृतीयेति । चरमभावित्वात्

शःसिपदित्याहैतद्वा अग्रेरुक्थं ते-
 नैवैनमनु शःसति ॥ ३५ ॥
 सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां
 ध्रियते यदधस्तादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिपत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्रे । उ-
 क्थम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शःसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रंश्च वै
 सप्त च ॥ ८ ॥

'सूयते' । वै । एषः । अग्नीनाम् । यः । उखा-
 याम् । ध्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।
 प्रपादुका इति प्र-पादुकाः । स्युः । अधो इति ।

दश ऋषय तानि पदानि अनन्तर सस्युर्वेन्तु । सोमश्च दि-
 श्वपित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेपन् नयतु तानि पदानि धु-
 वाणि करोतु । बृहस्पति उत्थामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शमिपन्
 शसतु । उभयत्रापि 'सिन्वद्द रदि' इति सिप् 'ऋष्यदे' ।
 इत्यङ्गम ॥

इति पञ्चमे पठे अष्टमोऽनुवाकः

'सूयते वा एष' इत्यादि ॥ अग्नीनां मध्ये अयं सूयते उत्त-
 रधने ईश्वरो वा क्रियते तदिदं यदधस्तादयेत् गर्भाः प्रजाया

स्त्वुरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति
 तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भा-
 णां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं
 करोति गर्भो वा एष यदुख्यो यो-
 निश्शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति ।
 तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । ग-
 र्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो
 इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । गर्भः ।
 वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् ।
 यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

प्रपादुका. प्रपतनशीलास्त्यु । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्र-
 त्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधरसादनात् । तस्मात्
 आमन्दी आसन्द्या सादयति । 'सुपा सुलुह्' इति सप्तम्या
 अलुक् । प्रगृह्यत्व व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते,
 'स्याल्या भुङ्क्ष्व' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणा रक्ष-
 णाय अप्रपतनाय च तद्भवति । अथो अपि च सब यज्ञवन्त
 एवैनं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणम-
 काल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

शःसिपुदित्याहैतद्वा अग्रेरुक्थं ते-
 नैवैनमनुं शःसति ॥ ३५ ॥
 सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां
 भ्रियते यदधस्तादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिपत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्रेः । उ-
 क्थम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शःसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रंश्च वै
 सप्त च ॥ ८ ॥

'सूयते । वै । एषः । अग्नीनाम् । यः । उखा-
 याम् । भ्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।
 प्रपादुका इति प्र-पादुकाः । स्युः । अथो इति ।

दश ऋषयः तानि पदानि अनन्तरं सञ्चरन्तु । सोमश्च वि-
 श्ववित् विश्ववेदो विश्वस्य च नेता नेपद् नयतु तानि पदानि धु-
 पाणि करोतु । बृहस्पति उन्वामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शसिषन्
 शसतु । उभयत्रापि 'सिञ्जालु जेटे' इति सिप् 'लेत्राद्यैः'
 इत्यङगम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टमोऽनुवारः

'सूयते वा एष इत्यादि ॥ अग्नीनां मध्ये जयं सूयते उत्त-
 रणे ईश्वरो वा क्रियते तदिदं यदधस्तादयेत् गर्भाः प्रमाणा

स्स्युरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति
 तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भा-
 णां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवै-
 करोति गर्भो वा एष यदुख्यो यो-
 निशिक्षक्यं यच्छिक्षयादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति ।
 तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । ग-
 र्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो
 इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । गर्भः ।
 वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्षक्यम् ।
 यत् । शिक्षयात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

मपादुकाः प्रपतनशीलास्त्युः । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्र-
 त्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधस्सादनात् । तस्मात्
 आसन्दी आसन्धां सादयति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या
 अलुक् । प्रगृह्यत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते,
 'स्थाल्या भुदृक्' इति यत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्ष-
 णाय अप्रपतनाय च तद्भवति । अथो अपि च सवं यज्ञवन्तं
 एवैतं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणम-
 काल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

योनेर्गर्भं निरह्णयात्पडुद्यामश् शि-
 क्यं भवति पोढाविहितो वै ॥३६॥
 पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गा-
 न्यात्मन्नेवैनं विभक्तिं प्रजापतिर्वा
 एव यदाग्निस्तस्योखा उलूखलं च
 स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति

हेतु । योनेः । गर्भम् । निरिति । ह्न्यात् । पडु-
 द्याममिति पट्-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति ।
 पोढाविहित इति पोढा-विहितः । वै ॥ ३६ ॥ पु-
 रुषः । आत्मा । च । शिरः । च । चत्वारि । अ-
 ङ्गानि । आत्मन् । एव । एनम् । विभक्तिं । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एवः । यत् । अग्निः ।
 तस्य । उखा । च । उलूखलम् । च । स्तनौ ।
 तौ । अस्य । प्रजा इति प्र-जाः । उपेति । जी-

पडुद्यामिति ॥ निरूहणनिषेधविधि । उद्यामा पादा ।
 पोढाविहित इति पङ्क्तारो विहित । 'एव उद्यम्' इति
 पत्वप्रुत्वे । आत्मा शरीर कण्ठादयः उपरिशिर चत्वार्यङ्गानि द्वौ
 हस्तौ द्वौ पादौ पट्वान्वयादात्मन्येव धृतौ भवत्युत्प । शिक्या-
 दिनिरूहणेन । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ उखोलूखलयोरुपधानविधिर्गतः । अ-

यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ता-
भ्यामेवै यजमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं
दुहे संवत्सरो वा एव यदग्निस्तस्य
त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वै
ष्णवीः ॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरहो-
रात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं

वन्ति । यत् । उखाम् । च । उलूखलम् । च ।
उपदधातीत्युप-दधाति । ताभ्याम् । एव । यज-
मानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् । दुहे । सं-
वत्सर इति सं-वत्सरः । वै । एवः । यत् । अग्निः ।
तस्य । त्रेधाविहिता इति त्रेधा-विहिताः । इष्ट-
काः । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वैष्णवीः ॥
॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-कर्मणीः । अहो-
रात्राणीत्यहः-रात्राणि । एव । अस्य । प्राजाप-

भिमतसाधनयोर्विदुसाधनत्वात् । स्थानापेश पुष्टिङ्गत्वम्, इतरया
नपुसकस्य शेषप्रसङ्गात् ॥

सर्वसरो वा इत्यादि ॥ त्रेधाविहिता प्राजापत्या वैष्णव्य
वैश्वकर्मण्य । 'वा उन्दति' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तत्रा-
होरात्राणि प्राजापत्या इष्टका, तेषा प्राजापत्यत्वात् । तत्र उ-
प्यभरणेन ता उपहिता भवन्ति । तावत्कालोपासनमेव उपधान

त्रिभृतिं प्राजापत्या एव तदुप धत्ते
 यत्समिधं आदधाति वैष्णवा वै व-
 नस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते य-
 दिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्व-
 कर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते त-
 स्मादाह्वस्त्रिवृदग्निरिति तं या एतं

त्या इति प्राजा-पत्याः । यत् । उख्यम् । त्रिभ-
 र्ति । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । एव । तत् ।
 उपेति । धत्ते । यत् । समिध इति सं-डधः । आ-
 दधातीत्या-दधाति । वैष्णवाः । वै । वनस्पतयः ।
 वैष्णवीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । यत् । इ-
 ष्टकाभिः । अग्निम् । चिनोति । इयम् । वै । वि-
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-क-
 र्मणाः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । तस्मात् ।
 आहूः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निः । इति ।

उपचरते । समिधामोबुम्बरीणामाधानेन वैष्णव्य इष्टया उपहिता
 भवन्ति, वनस्पतीना वैष्णवत्वात् । इष्टयामि सृष्टिकारभूताभि-
 नयनेन वैश्वकर्मण्य उपहिता भवन्ति, एयिव्या विश्वकर्मेत्वान् ।
 तस्मात्त्रिवृत्त्रिवृदोभिरिति ब्रह्मवादिन आहू । 'त्रिचक्रादीनामन् '
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यजमान एव चिन्वीत् यदस्यान्य-
 श्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद-
 ग्रिमस्य वृञ्जीत् योस्याग्निं चिनुयात्तं
 दक्षिणाभी राधयेदग्रिमेव तत्स्पृणो-
 ति ॥ ३८ ॥

तम् । वै । एतम् । यजमानः । एव । चिन्वीत् । यत् ।
 अस्य । अन्यः । चिनुयात् । यत् । तम् । दक्षि-
 णाभिः । न । राधयेत् । अग्रिम् । अस्य । वृञ्जी-
 त् । यः । अस्य । अग्रिम् । चिनुयात् । तम् ।
 दक्षिणाभिः । राधयेत् । अग्रिम् । एव । तत् ।
 स्पृणोति ॥ ३८ ॥

प्रोद्गाविहितो वै वैष्णवीरन्यो विश्रुतिश्च ॥ ९ ॥

तं न एतमिति ॥ यजनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् अथ
 युक्तेव मन्त्रान् ब्रूयादिति । अन्यस्तृप्तत्वे दोषमाह—यदस्येति ।
 यदस्यश्चिनुयात् तं यदि दक्षिणाभिः प्रमृताभिः न राधयेत् न
 तोषयेत् सोस्याग्निं अग्रिफणानि वृञ्जीत् हरेत् । तस्मान्नान्यश्चिनु-
 यान् स्वयमेव चिन्वीतेति । योरेति पश्चान्तरमनुज्ञायते । त
 स्मात् स्वयं वाऽन्योवेति विरुद्धं । यद्वा त्वन्याश्चितेति तं दक्षिणाभिः
 प्रमृताभिः भृशं राधयेत् । अग्रिमव तेन स्पृणोति प्रीणयति ।
 सृष्टं प्रीतिं । अल्पदक्षिणात्वे चेतुरेव फलं स्यात् ॥

इति पञ्चमे पद्ये नवमोऽनुवाकः

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिस्संवत्सरं
 वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्री-
 ष्मेण दक्षिणं पक्षं वरुषाभिः पुच्छं
 शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यं ब्र-
 ह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
 क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-
 नुत । ऋतुभिरित्युत-भिः । संवत्सरमिति सं-
 वत्सरम् । वसन्तेन । एव । अस्य । पूर्वार्धमिति
 पूर्व-अर्धम् । अचिनुत । ग्रीष्मेण । दक्षिणम् ।
 पक्षम् । वरुषाभिः । पुच्छम् । शरदा । उत्तरमि-
 त्युत्-तरम् । पक्षम् । हेमन्तेन । मध्यम् । ब्रह्म-
 णा । वै । अस्य । तत् । पूर्वार्धमिति पूर्व-अर्धम् ।
 अचिनुत । क्षत्रेण । दक्षिणम् । पक्षम् । पशुभि-

प्रजापतिरग्निमचिनुतेत्यादि ॥ संवत्सरमिति । सप्तशप्रधानं यथा
 संवत्सरमृतुभि रष्टवनेवमग्निमपि ऋतुभि वसन्त्यादिभि अचि-
 नुत । तत्प्रकारमाह—वसन्तेनेवेत्यादिना । तद्वत्समृद्धिप्रदत्वव्या-
 पनाय स्तुतिरियम् ॥

इदानीं वसन्तादीना सर्वाधिष्ठापनत्वं क्वापयितु द्वितीया स्तु-
 ति—ब्रह्मणा वा अत्येत्यादि ॥ वसन्तादिमधानत्वान् ब्राह्मणा-

विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं य एवं
 विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चि-
 नुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥३९॥ रु-
 न्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिदयानमत्यन्न
 रोचत इयं वाव प्रथमा चित्तिरोप-

रिति पशु-भिः । पुच्छम् । विशा । उत्तरमित्युत्-
 तरम् । पक्षम् । आशया । मध्यम् । यः । एवम् ।
 विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । ऋतुभिरेवित्युत्-भिः ।
 एव । एनम् । चिनुते । अथो इति । एतत् । एव ।
 सर्वम् । अवेति ॥ ३९ ॥ रुन्धे । शृण्वन्ति । ए-
 नम् । अग्निम् । चिदयानम् । अर्चि । अन्नम् । रो-
 चते । इयम् । वाव । प्रथमा । चित्तिः । ओपेधयः ।

रीना द्वाहाणादिभिरेव अग्निश्चितो भवतात प्रतिपादयति । आशा
 रिश, बुद्धिर्षा तत्समावा गृह्यन्ते । एव रिश ता गयेन शतु
 भिरेव रिना भवति । अपि न एवमा वागणादिमवस्त्नी
 विधीयतेति । गतरशृण ल्या गि रिश । अग्निश्चितेनेन
 मरानुभवेरेरि स न पयते भवति । पयिनदि क्यते भवति,
 यथा जामो दग्गेर गारमेनेति, तत्राह—जामस्यधियः अस्या
 तिशयात् । रिश भजाभ्यो रोचते तेजस्येव भवति सर्वदा ।
 समागमये पदात्परत्कारिताभा ॥

इयं गवेत्यादि ॥ पृथि पादिरूपेण प्रथमादीना चित्तीना

धयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वि-
 तीया वयारसि पुरीषमसौ तृतीया
 नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षि-
 णा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा
 पुरीषं यत्त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं
 दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरियात्त-
 स्मात्पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव स-

वनस्पतयः । पुरीषम् । अन्तरिक्षम् । द्वितीया ।
 वयारसि । पुरीषम् । असौ । तृतीया । नक्षत्राणि ।
 पुरीषम् । यज्ञः । चतुर्थी । दक्षिणा । पुरीषम् ।
 यजमानः । पञ्चमी । प्रजेति प्र-जा । पुरीषम् ।
 यत् । त्रिचितीकमिति त्रि-चितीकम् । चिन्वीत ।
 यज्ञम् । दक्षिणाम् । आत्मानम् । प्रजामिति प्र-
 जाम् । अन्तः । इयात् । तस्मात् । पञ्चचितीकम्
 इति पञ्च-चितीकम् । चेतव्यः । एतत् । एव ।

निति ओषधिमनस्पत्यादिरूपेण च पुरीषाणाम् । यस्मादेव तस्मात्
 यदिति । त्रिचितीकं चिन्वीत चतुर्थपञ्चमचित्यभावे तन्नमित्त यज्ञ
 दक्षिणामात्मानं मना चान्तरियात् विनाशयेत् । तस्मात्पञ्चचितीक-
 श्चेतव्य इति । 'चित्ते कपि' इति दीर्घम् । पञ्चचित्तरत्ये
 एतत् सर्वोपध्यादिकं यज्ञादियं च स्पृणोति प्रीणयति रक्षतीत्यर्थः ॥

वर्द्धं स्पृणोति यत्तिस्रश्चित्तयः॥४०॥
 त्रिवृद्धयग्रियद्दे द्विपाद्यजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै पञ्च चित्तयो भवन्ति पाङ्क्तः
 पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च
 चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीपैरभ्यु-
 हति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै
 पुरुषो यावानेव पुरुषस्तद् स्पृणो-

सर्वम् । स्पृणोति । यत् । तिस्रः । चित्तयः॥४०॥
 त्रिवृद्धिति त्रि-वृत् । हि । अग्रिः । यत् । द्वे इति ।
 द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति
 प्रति-स्थित्यै । पञ्च । चित्तयः । भवन्ति । पाङ्क्तः ।
 पुरुषः । आत्मानम् । एव । स्पृणोति । पञ्च । चि-
 त्तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीपैः ।
 अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-
 शाक्षर इति दश-अक्षरः । वै । पुरुषः । यावान् ।
 एवं । पुरुषः । तम् । स्पृणोति । अथो इति । दशाक्षरे-

यत्तिस्र इति ॥ द्वित्वत्रित्वान्वयेनावयुत्य स्तुति । पद्येति ।
 समुदायस्तुति । पङ्क्तिप्रभव पाङ्क्त्यादिति । पद्यप्रभवत्वाद्वा । पङ्क्ति-
 शब्द उत्सादि ॥

पञ्च नित्य इत्यादिना दशत्व सपाद्य स्तोति । पुरीपेरभ्युहन-
 मुपरिछादनम् । दशाक्षर इति । अक्षराणा आत्मनो नव प्राणा

त्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विरा-
 ज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो
 वै पृष्ठी चिर्तिर् ऋतवः पुरीपं प-
 द्धितयो भवन्ति पदुरीपाणि द्वादश
 सं पद्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सर-
 स्संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥४९॥

ति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।
 एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । वे । पृष्ठी । चिर्तिः ।
 ऋतवः । पुरीपम् । पट् । चितयः । भवन्ति । प-
 ट् । पुरीपाणि । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वा-
 दश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४९ ॥

अव चितयः पुरीपं पञ्चदश च ॥ १० ॥

अक्षराणि, नाभिर्देशमी । एवमेतद्देशभिरसरे तद्वान् पुरुष ।
 तस्माद्दशत्वा चयात् सर्वमेवैव पुरुष स्थणोति । अपो इत्यादि गतम्* ॥

*संवत्सरो वा इत्यादि ॥ द्वादशस्तुति । पुरीपमिति पठम् ।
 तस्माद्द्वादशमासात्मके सवत्सरे प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति प-५मे पठे दशमोनुवाक

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते
 प्राजापत्या वधुररुणवधुरशुकवधु-
 स्ते रौद्राश्चेतश्चेताक्षश्चेतग्री-

'रोहितः । धूम्ररोहित इति धूम्र-रोहितः । कर्क-
 न्धुरोहित इति कर्कन्धु-रोहितः । ते । प्राजापत्या
 इति प्राजा-पत्याः । वधुः । अरुणवधुरित्यरुण-व-
 धुः । शुकवधुरिति शुक-वधुः । ते । रौद्राः । श्ये-
 तः । श्येताक्ष इति श्येत-अक्षः । श्येतग्रीव इति
 श्येत-ग्रीवः । ते । पितृदेवत्या इति पितृ-देवत्याः ।

'अयाश्वमेधिका' पशवोष्टादशिनो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् ।
 तत्र दशस्यनुवाकेषु प्रत्येकमष्टादश पशव उच्यन्ते । अष्टादशानां व-
 णंनियमोत्र क्रियते । आरण्येष्वष्टादशेषु जातिनियम पश्वमे छत ।
 ग्राम्येषुमयया नियमः 'सोमाय सराज्ञे'* इत्यारभ्य द्वन्द्वादिषु बहुधा
 नियम इति । रोहितादयस्त्रयः प्राजापत्या । रोहित लोहितः । धूम्र-
 रोहितः अस्पष्टलोहित । 'वर्णो वर्णन' इति समानाधिकरण-
 त्वात् तत्पुरुषः, 'वर्णवर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 कर्कन्धुरोहितः सौधीरवर्णः । 'उपमानानि सामान्यवचनेः' इति
 समासः । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वध्रादयस्त्रयो रौद्राः ।
 वधुः पाण्डरकपिलः । अरुणः न्यूनरक्तकपिलः । शुकवधुः
 हरितशुकसमानवर्णः । आम्रेकेतोः स्वरी । श्येतादयस्त्रयः पितृ-

वृस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वृशा
 वारुण्यस्तिस्रश्चेता वृशास्तौर्यो
 मैत्रावारहस्पत्या धूम्रललामास्तू-
 पुराः ॥ ४२ ॥

पृथिस्तिरश्चीनपृथिरूर्ध्वपृथिस्ते मा-

तिस्रः । कृष्णाः । वृशाः । वारुण्यः । तिस्रः । श्वे-
 ताः । वृशाः । सौर्यः । मैत्रावारहस्पत्या इति मै-
 त्रा-वारहस्पत्याः । धूम्रललामा इति धूम्र-ल-
 लामाः । तूपुराः ॥ ४२ ॥

रोहितृप्पड्विंशतिः ॥ ११ ॥

^१पृथिः । तिरश्चीनपृथिरिति तिरश्चीन-पृथिः ।

देवत्या । श्वेत शुक्लवर्ण । शुक्लरक्त इत्येके । श्वेताश्च रक्त-
 दृष्टि । 'अक्षणेऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्त । सतिशिष्टत्वात्
 लिट्स्वरेण बहुव्रीहिस्वरो वाच्यते । श्वेतप्रोव । गता । तिस्र
 कृष्णा वृशा वारुण्य । गता । 'तिसृभ्यो जप्त' इति जप्त उदात्त-
 लप् । एव सर्वत्र । तिस्र श्वेता वृशा सौर्ये । गता । एव धूम्र-
 ललामास्त्रयस्तूपुरा मैत्रा वारहस्पत्या । धूम्रललामा धूम्रवर्णपुण्ड्रा
 तूपुरा शृङ्गहीना ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एवावशोनुवाक

^१पृथिन्यादयस्त्रयो मारुता ॥ पृथि शुक्लवर्णविन्दुचित चित्र-
 वर्ण । तिरश्चीनपृथि तिर्यक्प्रतनवर्ण पृथिवर्ण । एतेनोर्ध्व-

रुताः फुल्गूलोहितोर्णी वलक्षी ता-
 स्सारस्वत्यः पृपती स्थूलपृपती क्षु-
 द्रपृपती ता वैश्वदेव्यस्तिस्त्रश्यामा
 वशाः पौष्णियस्तिस्त्रो रोहिणीवशा

ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व-पृश्निः । ते । मारुताः । फुल्गूः ।
 लोहितोर्णीति लोहित-ऊर्णी । वलक्षी । ताः ।
 सारस्वत्यः । पृपती । स्थूलपृपतीति स्थूल-पृप-
 ती । क्षुद्रपृपतीति क्षुद्र-पृपती । ताः । वैश्वदेव्यं
 इति वैश्व-देव्यः । तिस्त्रः । श्यामाः । वशाः । पौ-
 ष्णियः । तिस्त्रः । रोहिणीः । वशाः । मैत्रियः । ऐ-

पृश्निर्ग्याख्यातः । उभयत्रापि प्रधानेन बहुव्रीहि । फल्गुवादय-
 स्तित्वस्सारस्वत्यः । फल्गू लवणवर्णः । लोहितोर्णी रोहितरोमा ।
 छन्दसो ङीप् । सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण बहुव्रीहिस्वरः । वल-
 क्षी शुक्ला । ववयोरेकत्वमिच्छन्ति । 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्,
 नोपधोपसमन्यत्वम् । पृपत्यादयस्त्रयो वैश्वदेव्य । शुक्लोर्वन्दुभि-
 श्रिताः मय्यमैः न स्थूलेः न क्षुद्रैः । शतृवज्ञावात् 'उगितश्च'
 इति ङीप् । स्थूलपृपती स्थूलानि पृपन्ति यस्या । 'उगित्वर्ण-
 ग्रहणवर्जम्' इति तदन्तग्रहणाम्यनुज्ञानात् 'उगितश्च' इति
 ङीप् । एवं क्षुद्रपृपती । तिस्त्रः श्यामाः वशाः पौष्ण्यः ।
 गताः । तिस्त्रो रोहिणीः वशा मैत्र्यः । 'वर्णोऽनुदात्तात्' इति
 ङीव्नकारो, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अरुण-

मैत्रियं ऐन्द्रावारुहस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः ॥ ४३ ॥

शित्तिवाहुरन्यतंशित्तिवाहुस्तमन्त-
शित्तिवाहुस्त ऐन्द्रवायुवाशित्तिर-
न्ध्रोऽन्यतंशित्तिरन्ध्रस्समन्ताशित्ति-

न्द्रावारुहस्पत्या इत्यैन्द्रा-वारुहस्पत्याः । अरुण-
ललामा इत्यरुण-ललामाः । तूपराः ॥ ४३ ॥

पृश्निष्पद्विंशतिः ॥ १२ ॥

'शित्तिवाहुरिति शिति-वाहुः । अन्यतंशित्ति-
वाहुरित्यन्यतं-शित्तिवाहुः । समन्ताशित्तिवाहुरिति
समन्त-शित्तिवाहुः । ते । ऐन्द्रवायुवा इत्यैन्द्र-वा-
युवाः । शित्तिरन्ध्र इति शिति-रन्ध्रः । अन्यतंशित्ति-

ललामास्त्रयस्तूपरा ऐन्द्रावाहस्पत्या । अरुणललामा सन्ध्यावर्ण-
पुण्ड्रा ॥

इति पञ्चमे पद्ये द्वादशोनुवाक

'शित्तिवाहादयस्त्रय ऐन्द्रवायवा । शिति शुद्धो चादेव-
देशो यस्य । 'शितेर्नित्या वद्वा' इत्युत्तरपदमृत्तिस्वरत्वम् । स
अन्यतंशित्तिवाहु यत्प्रथमस्य शितित्व ततोऽन्यत्रदेशे शितित्व यस्य
स अन्यतंशित्ति । तादृशो बाहुर्यस्येति पुनर्वहोर्वाहो पूर्वपद-

रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाश्शुद्धवालस्त-
 र्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्वि-
 नास्तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्य-
 स्तिस्रश्शयेनीः परमेष्ठिने सोमा-

तिरन्ध्र इत्यन्यतः—शित्तिरन्ध्रः । समन्तशित्तिरन्ध्र
 इति समन्त-शित्तिरन्ध्रः । ते । मैत्रावरुणा इति
 मैत्रा-वरुणाः । शुद्धवाल इति शुद्ध-वालः । सर्व-
 शुद्धवाल इति सर्व-शुद्धवालः । मणिवाल इति
 मणि-वालः । ते । आश्विनाः । तिस्रः । शिल्पाः ।
 वशाः । वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । तिस्रः । श्ये-
 नीः । परमेष्ठिने । सोमापौष्णा इति सोमा-पौ-

मरुतिस्वरत्वं पूर्ववदेव । तदन्तविध्यमावात् शित्तिस्वराभावः ।
 समन्तशितिनाहु सर्वशुक्लनाहु । अस्मिन्व्याख्याने उभयत्र शित्य-
 न्तस्यावग्रह प्राप्नोति । तस्माद्भावप्रधानेन शितिवाहुशब्देन बहु-
 व्रीहिणा पूर्वपदयोः पुतः बहुव्रीहिभिः । शित्तिरन्ध्रादयो मैत्रावरु-
 णाः । शित्तिरन्ध्रः शुक्लछिद्रं । पूर्ववदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
 न्यतरिशित्तिरन्ध्रसमन्तशित्तिरन्ध्रौ गतौ । शुद्धवालादयस्त्रय आश्विनाः ।
 शुद्धवालः शुक्लपुच्छवालाप्रयवः । सर्वशुद्धवालः सर्वशुक्लपुच्छः ।
 मणिवाल एकान्तशुक्लाशुक्लचित्तवाल । तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्यः ।
 शिल्पा नानावर्णाः । तिस्रश्शयेनीः परमेष्ठिने श्येन्यशुक्लाः पूर्वव-

पौष्णाश्श्यामललामास्तूपराः ॥४४

उन्नत ऋपभो वामनस्त ऐन्द्रावरु-
णाशितिककुच्छितिपृष्ठशितिभ -
सत्त ऐन्द्रावारुहस्पत्याशितिपा-
च्छित्योष्ठशितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्ण-

ष्णाः । श्यामललामा इति श्याम-ललामाः ।
तूपराः ॥ ४४ ॥

शितिवाहुः पञ्चविंशतिः ॥ १३ ॥

'उन्नत इत्युत्-नत । ऋपभ । वामनः । ते ।
ऐन्द्रावरुणा इत्यैन्द्रा-वरुणाः । शितिककुदिति शि-
ति-ककुत् । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । शि-
तिभसदिति शिति-भसत् । ते । ऐन्द्रावारुहस्पत्या
इत्यैन्द्रा-वारुहस्पत्याः । शितिपादिति शिति-
पात् । शित्योष्ठ इति शिति-ओष्ठः । शितिभ्रुरि-

न्दीन्ववारो, पूर्वसवर्णदीर्घत्व च । श्यामललामास्त्रयस्तूपरा सो-
मापौष्णा । गता ॥

इति पञ्चमे पठे त्रयोदशोनुवाक .

'उन्ननादयस्त्रय ऐन्द्रावरुणा ॥ उन्नत उन्नतपृष्ठ । ऋपभ
सेक्ता । वामनो ह्रस्वाद् । शितिककुदादयस्त्रय ऐन्द्रावारुहस्पत्या ।
शुक्ल ककुदमस्येति वदुमोहो ' ककुदस्यापस्याया लोप ' । नित्या

वास्तिस्त्रिस्तिध्मा वृशा वैश्वकर्मण्य-
स्तिस्त्रो धात्रे पृपोदरा ऐन्द्रापौष्णा-
श्चेतललामास्तूपराः ॥ ४५ ॥
कर्णास्त्रयो यामास्तसौम्यास्त्रयश्चिश्चति-

ति शिति-ध्रुः । ते । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यैन्द्रा-वैष्ण-
वाः । तिस्रः । सिध्माः । वृशाः । वैश्वकर्मण्यं इति
वैश्व-कर्मण्यः । तिस्रः । धात्रे । पृपोदरा इति
पृप-उदराः । ऐन्द्रापौष्णा इत्यैन्द्रा-पौष्णाः । श्ये-
तललामा इति श्येत-ललामाः । तूपराः ॥ ४५ ॥

उन्नतः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

'कर्णाः । त्रयः । यामाः । सौम्याः । त्र-

वदिति वचनात् शितिस्तरामावः । शितिपादादयः त्रय ऐन्द्रावै-
ष्णवाः । गताः । अन्दसं ह्रस्वत्वम् । तिस्रस्तिध्मा वृशा वैश्वकर्मण्यः ।
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः प्रादेशिकश्वेताङ्कितदेहाः । तिस्रो धात्रे पृपो-
दराः पृपन्ति उदरे यासाम् । 'पृपोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति
यथाभिमतस्वरूपसिद्धिः । श्वेतललामास्त्रयस्तूपरा ऐन्द्रापौष्णाः
गताः ॥

इति पञ्चमे पठे चतुर्दशोनुवाकः.

'कर्णास्त्रयो यामाः । कर्णाः छिद्रकर्णाः । महाकर्णा इत्ये-
के । मत्वर्षीयोकारः । सौम्यास्त्रयश्चिश्चतिङ्गाः श्वेतपादाः । अग्नये

ङ्ग अग्रये यविष्टाय त्रयो नकुला-
स्तिस्त्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां
तिस्त्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणां
सोमैन्द्रा वध्रुललामास्तूपराः ॥४६॥

यः । श्वितिङ्गाः । अग्रये । यविष्टाय । त्रयः । नकु-
लाः । तिस्त्रः । रोहिणीः । त्र्यव्य इति त्रि-अव्यः ।
ताः । वसूनाम् । तिस्त्रः । अरुणाः । दित्यौह्यः ।
ताः । रुद्राणाम् । सोमैन्द्रा इति सोम-ऐन्द्राः ।
वध्रुललामा इति वध्रु-ललामाः । तूपराः ॥४६॥
कर्णास्त्रयोविशतिः ॥ १५ ॥

यविष्टाय त्रयो नकुला नकुलवर्णा । तिस्त्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता
वसूनाम् । रोहिण्या गता । त्र्यव्य अर्धवर्षा, अविशब्देनात-
वाचिना षष्ठमासो ऋत्ये, षष्ठे मास्यत दीयत इति । समा
हारतायामत्रपत्रस्वरनिवृत्ति । षट्श्रीर्हिर्वा, व्यत्ययेन 'नामि च'
इति गुणो न क्रियते, 'सर्वतोक्तित्रयात्' इति वा टीप् ।
व्यत्ययेन वा अनसारान्ताश्चि 'द्विगो' इति टीप्, 'परादि
इन्द्रमि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तिस्त्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रु-
द्राणाम् । अरुणा गता । दित्यो ऋह व षट्श्रीनि 'षह-
श्च' इति ष्वि, ऊठि मनि 'पाह' इति णीप् । 'काह
ऊद्' इत्युदादेश, 'एव्येयत्पृद्' इति वृद्धि । द्वियर्षा उ-
च्यन्ते । वध्रुगामास्त्रयस्तूपरा सोमैन्द्रा गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे पञ्चदशोऽनुवाकः .

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोकक-
र्णास्त्रयो विष्णव उरुकमार्य लप्सु-
दिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय प-
श्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सा-
स्तिस्रोऽङ्गिरसामैन्द्रावैष्णवा गौरलं-
लामास्तूपराः ॥ ४७ ॥

'शुण्ठाः । त्रयः । वैष्णवाः । अधीलोककर्णा
इत्यधीलोक-कर्णाः । त्रयः । विष्णवे । उरुकमा-
येत्युरु-कमार्य । लप्सुदिनः । त्रयः । विष्णवे ।
उरुगायायेत्युरु-गाचार्य । पश्चावीरिति पश्च-अवीः ।
तिस्रः । आदित्यानाम् । त्रिवत्सा इति त्रि-व-
त्साः । तिस्रः । अङ्गिरसाम् । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यै-
न्द्रा-वैष्णवाः । गौरलंलामा इति गौर-लंलामाः ।
तूपराः ॥ ४७ ॥

शुण्ठा विश्रुतिः ॥ १६ ॥

'शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः । शुण्ठा गूर्णा आवेष्टितकर्णाः ।
अल्पकर्णा इत्येके । अधीलोककर्णास्त्रयो विष्णव उरुकमार्य ।
अधीलोककर्णा. कर्णापरि प्ररूढकर्णा । त्रयो लप्सुदिनः विष्णव उ-
रुगायाय । लप्सुदिन. लम्बमानगूर्णाः लम्बमानेन सूदितानि । पु-
षोदरादिः । तद्वन्तः । उरभिः महात्मभिः गातव्य. उरुगाय ।
तिस्रः पश्चावोः तिस्रः आदित्यानाम् । अर्धतृतीयवर्षा पश्चाव्यः ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयशिशतिपृष्ठा इन्द्रा-
याधिराजाय त्रयशिशतिककुद् इन्द्रा-
य स्वराज्ञे त्रयशिशतिभसदस्तिस्त्र-
स्तुयैर्ह्यस्साध्यानां तिस्रः पंष्टौह्यो

'इन्द्राय । राज्ञे । त्रयः । शितिपृष्ठा इति शि-
ति-पृष्ठाः । इन्द्राय । अधिराजायेत्याधि-राजायं ।
त्रयः । शितिककुद् इति शिति-कुकुद्ः । इन्द्राया
स्वराज्ञे इति स्व-राज्ञे । त्रयः । शितिभसद् इति
शिति-भसद्ः । तिस्रः । तुयैर्ह्यः । साध्यानाम् ।
तिस्रः । पंष्टौह्यः । विश्वेषाम् । देवानाम् । आग्ने-

द्विगुणक्षे 'इग्न-नाड' इति पूर्वपदप्रच्यतिस्वर । त्रिवत्सा ति-
स्रोद्धिरसा त्रिवर्षा तिस्रोद्धिरमा वत्सरस्य । गौरललामास्त्रयस्तू-
परा ऐन्द्रावैष्णावा गता ॥

इति पञ्चमे पद्ये षोडशोऽनुशाकः .

'इन्द्राय राज्ञे त्रयशिशतिपृष्ठा । पूर्वशच्छितिस्वर । इन्द्राया-
धिराजाय त्रयशिशतिककुद् । अधिरूढो राजा अधिराज ।
स्वराभाव उक्त । इन्द्राय स्वराज्ञे त्रय शितिभसद् । स्वयमेव
राजतीति स्वराजा । 'न पूजनात्' इति वचनाद्वनभाव । उक्त
स्वर । तिस्रस्तुयैर्ह्यस्साध्यानाम् । तुयोर्षचतुर्वर्षा दित्योर्हिभिर्वा प्या-
त । तुयं गुगनतुयं । तिस्र पंष्टौह्यो विश्वेषा देवानाम् ।

विश्वेषां देवानामाग्नेन्द्राः कृष्णल-
लामास्तूपराः ॥ ४८ ॥

अदित्यै त्रयो रोहितेता इन्द्राण्यै
त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता-
स्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयोऽनुद्धा-

न्द्राः । कृष्णललामा इति कृष्ण-ललामाः । तू-
पराः ॥ ४७ ॥

इन्द्राय द्वाविंशतिः ॥ १८ ॥

'अदित्यै । त्रयः । रोहितैता इति रोहित-ए-
ताः । इन्द्राण्यै । त्रयः । कृष्णैता इति कृष्ण-ए-
ताः । कुह्वै । त्रयः । अरुणैता इत्यरुण-एताः ।
तिस्रः । धेनवः । राकायै । त्रयः । अनुद्धाहः ।

पठोहाश्रतुर्धर्पा । पठो युगपार्धम् । कृष्णललामास्तूपरा आ-
ग्नेन्द्रा गता ॥

इति पञ्चमे पठे सप्तदशोनुवाक

'अदित्ये त्रयो रोहितेता ॥ रोहिताश्च ते एताश्चेति रोहितेता ।
'वणो वर्णेन' इति समास । 'अनेत' इति प्रतिषेधात् पूर्व-
पदभङ्गतिस्वराभाव उक्त । इन्द्राण्ये त्रय कृष्णैता । तावेव
स्वरसमासो । कुह्वै त्रयोऽरुणैता गता । तिस्रो धेनवो राकायै
धेनय प्रत्यग्रप्रसवा गाव । त्रयोऽनुद्धाह सिनीवाल्ये । अनो

हस्तिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहि-
 तललामास्तूपराः ॥ ४९ ॥
 सौम्यास्त्रयः पिशाङ्गास्तोमाय राज्ञे
 त्रयस्सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपा-
 स्तिस्रोजा मल्लुहा इन्द्राण्यै तिस्रो
 मेप्य आदित्या द्यावापृथिव्या मा-
 लङ्गास्तूपराः ॥ ५० ॥

सिनीवाल्यै । आग्नावैष्णवा इत्याग्ना-वैष्णवाः । रो-
 हितललामा इति रोहित-ललामाः । तूपराः ॥ ४९ ॥
 अदित्या अष्टादश ॥ ५० ॥

सौम्याः । त्रयः । पिशाङ्गः । तोमाय । राज्ञे ।
 त्रयः । सारङ्गः । पार्जन्याः । नभोरूपा इति न-
 भः-रूपाः । तिस्रः । अजाः । मल्लुहाः । इन्द्रा-
 ण्यै । तिस्रः । मेप्यः । आदित्याः । द्यावापृथिव्या
 वहन्तीत्यनद्वाह अनोवहनसमर्था । शृणोदरादि । लोहित-
 लामा त्रयस्तूपरा आग्नावैष्णवा गता ॥

इति पञ्चमे पद्ये अष्टादशोनुवाक .

सौम्यास्त्रय पिशाङ्गा गोरोचनवर्णा । पार्जन्याद्वयस्त्रयो न-
 भोरूपाः अजनवर्णास्तिस्रोऽजा इन्द्राण्यै मल्लुहा कण्ठावलीम्बितस्त-

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणा-
य राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणा-
य रिशादसे त्रयोऽरुणललामाश्शि-
ल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयस्त्र-

इति द्यावा-पृथिव्याः । मालङ्गाः । तूपराः ॥५०॥

सौम्या एकान्न वि३शतिः ॥ १९ ॥

वारुणाः । त्रयः । कृष्णललामा इति कृष्ण-
ललामाः । वरुणाय । राज्ञे । त्रयः । रोहितलला-
मा इति रोहित-ललामाः । वरुणाय । रिशादस
इति रिशा-अदसे । त्रयः । अरुणललामा इत्यरु-
ण-ललामाः । शिल्पाः । त्रयः । वैश्वदेवा इति
वैश्व-देवाः । त्रयः । पृश्नयः । सर्वदेवत्या इति

नयुग्मास्त्रयः इन्द्राण्ये । तिस्रो मेप्यः आदित्या । मेपवर्णा इ-
त्येके । द्यावापृथिव्यास्त्रयो मालङ्गा महाकाया ॥

इति पञ्चमे पद्ये एकोनविंशोऽनुवाकः ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा. गता । वरुणाय राज्ञे त्रयो रो-
हितललामा । राजत्वमस्य विशेष । वरुणाय रिशादसे त्र-
योऽरुणललामा रिशादस्त्वमस्येति विशेषः । रिशादस. लोक-
हितकाना रक्षाज्ञाना नाशयिता रिशादसाः । 'गतिकारकयो-

र्वदेवत्यां ऐन्द्रासूराश्शयेतललामा-
स्तूपराः ॥ ५१ ॥

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहा-
विन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्यामुष्टारावि-
न्द्राग्निभ्यां वलदाभ्यां सिरवाहाव-

सर्व-देवत्याः । ऐन्द्रासूरा इत्यैन्द्रा-सूराः । शयेत-
ललामा इति शयेत-ललामाः । तूपराः ॥ ५१ ॥

वारुणा विंशतिः ॥ २० ॥

सोमाय । स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । अनोवा-
हावित्यनः-वाहौ । अनद्वाहौ । इन्द्राग्निभ्यामिति-
न्द्राग्नि-भ्याम् । ओजोदाभ्यामित्योजः-दाभ्याम् ।
उष्टारौ । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्नि-भ्याम् । वलदा-

रपि' इत्यसुत्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च शिल्पा । त्रयो वैश्व-
देवा गता । त्रय पृथग्य सर्वदेवत्या । सर्वदेवशब्दात् 'दे-
वतान्तात्तादर्थ्ये यत्' श्वेतललामा त्रयस्तूपरा ऐन्द्रासूरा । 'सु-
र्यतिप्य' इति यलोप ॥

इति पञ्चमे पद्ये विंशोनुवाक

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहौ ॥ शकृत्स्य वोदारौ पुद्ग-
वौ । इन्द्राग्निभ्या ओजोदाभ्या उष्टारौ प्रासङ्गस्य वोदारा अन

वी द्वे धेनु भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनु
 भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनु भौमी
 वायवं आरोहणवाहावनड्वाहौ वारु-
 णी कृष्णे वडे अराड्यौ दिव्यावृ-
 पभौ परिमरौ ॥ ५२ ॥

भ्यामिति वल-ग्रभ्याम्। सीरवाहाविति सीर-वाहौ।
 अवी इति। द्वे इति। धेनु इति। भौमी इति। दिग्भ्य
 इति दिक्-भ्यः। वडवे इति। द्वे इति। धेनु इति।
 भौमी इति। वैराजी इति। पुरुषी इति। द्वे इति।
 धेनु इति। भौमी इति। वायवं। आरोहणवाहा-
 वित्यारोहण-वाहौ। अनड्वाहौ। वारुणी इति।

इहो। इन्द्राग्निभ्या चन्द्राभ्या सीरवाहा हलस्य बोद्धारौ अन
 इहो। इन्द्राग्निशब्दे 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य युगपत्प्र-
 टितिरपरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेध। अवी द्वे धेनु
 भौमी भूमिदेवस्ये। पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम्। इन्द्राग्निभ्यामेवावी
 इति वेत्ति। दिग्भ्यो वडवे अश्वस्त्रियो द्वे भौमी भोभ्ये
 गते। वैराजी विराट्स्थे पुरुषी मनुष्यस्त्रिया। जातिरक्षयो
 ङीप्। पूर्वेण उदात्तनिवृत्तिसवरेण ङीप् उदात्तत्वम्। पुनर्धेनु
 भौमी गते। वायवं आरोहणवाहौ मनुष्यादेवारोहणोदे बोद्धारौ।
 तत एवाण्। कृष्णे वडे वारुण्यौ गते। अराड्यौ दिव्यौ
 वृषभौ अराड्यौ दीर्घाच्छ्रितशृङ्गौ। दिव्यौ युदेवत्यो। वृषभौ

एकादश प्रातर्गव्याः पशव् आ ल-
भ्यन्ते छगलः कल्मारः किकिदी-
विर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्रास्सौरिर्नव श्वे-
ता वशा अनूवन्ध्या भवन्त्याग्नेय
कृष्णे इति । वश इति । अराट्यौ । दिव्यौ । ऋ-
पभौ । परिमराविति परि-मरौ ॥ ५२ ॥

सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

‘एकादश । प्रातः । गव्याः । पशवः । एति ।
लभ्यन्ते । छगलः । कल्मारः । किकिदीविः ।
विदीगयः । ते । त्वाष्ट्राः । सौरिः । नव । श्वेता ।
वशाः । अनूवन्ध्या इत्यनु-वन्ध्याः । भवन्ति ।

सेक्तारो । परिमरो परिमरारो ययो द्वयो मृतानुजा मृतपूर्व
नौ चोच्येते । ‘परिमरितो भाविमण्डल’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे पद्ये एकविंशोऽनुवाकः

‘एकादशेत्यादि ॥ उत्तमेऽहनि प्रातरालभ्यन्ते ‘प्राजापत्या भ
वन्ति’* इति ब्राह्मणम् । प्राजापत्या वश्वेदेवा इति वेत्तिन् ।
गौरपत्यानि गव्या मरुत्र ‘गौरजाटिप्रसङ्गे’ इति यन्, ‘य-
तो नाव’ इति व्यत्ययेन पश्यते । छगात्पशवत्कार । पश
वोसिमाह-याग्म्यन्ते त्वाष्ट्रा । छगल छगिर । कल्माप

ऐन्द्राय आश्विनस्ते विशालयूप आ
लभ्यन्ते ॥ ५३ ॥

पिशङ्गास्त्रयो वासुन्तास्सारङ्गास्त्र-
यो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः
पृश्नयस्त्रयश्शारदाः पृश्निसक्थास्त्र-
यो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयश्शै-

आग्नेयः । ऐन्द्राय इत्यैन्द्र-अग्रः । आश्विनः । ते ।
विशालयूप इति विशाल-यूपे । एति । लभ्यन्ते ॥ ५३
एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

पिशङ्गाः । त्रयः । वासुन्ताः । सारङ्गाः । त्र-
यः । ग्रैष्माः । पृषन्तः । त्रयः । वार्षिकाः । पृ-
श्नयः । त्रयः । शारदाः । पृश्निसक्था इति पृश्नि-
सक्थाः । त्रयः । हैमन्तिकाः । अवलिप्ता इत्यव-
लिप्ताः । त्रयः । शैशिराः । संवत्सरायेति सं-व-

कल्माषवर्ण । किकिदीवि सटश इत्यन्ये । श्वेतवशा नव
अनृबन्ध्या भवन्ति सौर्य । उक्त पूर्वसर्पणदीर्घत्वम् । आग्नेयादय-
स्त्रयो विशालयूपे मध्यम आलभ्यन्ते । विशालशृङ्गो यूपो विशा-
लयूपः । 'वेशालच्छट्को' ॥

इति पञ्चमे पद्ये द्वाविंशोनुवाकः .

पिशङ्गादय ऋतुपशव प्रत्युतु त्रयस्त्रय । 'सक्यद्या-
घान्तात्' इत्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । हैमन्तिका इति । 'हेम-
न्ताच्च' इति ठञ् । अवलिप्ताः वर्णान्तरस्योपरि वर्णान्तर-

शिरास्संवत्सराय निवक्षसः ॥५४॥

त्सराय । निवक्षसं इति नि-वक्षसः ॥ ५४ ॥

पिशङ्गां विश्शतिः ॥ २३ ॥

रोहितः कृष्णा धूम्रललामाः पृश्निश्श्यामा अ-
रुणललामाश्शतिवाहुश्शिल्पाश्शयेनीश्श्यामल -
लामा उन्नतस्तिध्मा धात्रे पौष्णाश्शयेतललामाः
कर्णा वभ्रुललामाश्शुण्ठा गौरललामा इन्द्राय कृ-
ष्णललामा अदित्यै रोहितललामास्सौम्या मा-
लङ्गा वारुणास्सूराश्शयेतललामा दश ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहान्भूतेष्टकास्तजुस्संवत्सरं
प्रजापतिस्स क्षुरपविरग्नेर्वै दीक्षया सुवर्गाय तं यन्न
सूयते प्रजापतिर् ऋतुभी रोहितः पृश्निश्शतिवा-
हुर्नुन्नतः कर्णाश्शुण्ठा इन्द्रायदित्यै सौम्या वारु-
णास्सोमायैकादश पिशङ्गास्त्रयोविश्शतिः ॥२३॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कर्नीयाश्सं
त्रिवृद्धयग्निर्घृहे वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥५४॥

हरिः ओम् समाप्तप्रपाठकः.

लिप्ताः । स्तब्धा इत्यन्ये । संवत्सराय निवक्षस आलम्ब्यते ।
निवक्षसः निम्नवक्षस ॥

इति मद्रमात्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानय-
ज्ञारूपे पक्षमे काण्डे षट्प्रश्ने त्रयोविंशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

सप्तमप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ यो वा अयथादेवत-
मग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्चते
पापीयान्भवति यो यथादेवतं न दे-
वताभ्य आ वृश्चते वर्सीयान्भवत्या-
ग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिम्भि

‘यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा—देवतम् ।
अग्निम् । चिनुते । एति । देवताभ्यः । वृश्चते ।
पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा—
देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चते । वर्सी-
यान् । भवति । आग्नेय्या । गायत्रिया । प्रथमाम् ।
चितिम् । अभीति । मृशेत् । त्रिष्टुभां । द्विती-

‘अथाग्निक्वाण्डमन्यांपयम्—‘यो वा अयथादेवत’ इत्यभिदर्श-
नविधिः ॥ यथादेवत या यत्र देवता तद्यथादेवतम् । अ-
नाम्या देवतया यश्चिनुतेऽग्निं स सर्वाभ्यो देवताभ्यो वृश्चते, पा-
पतरश्च भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । देवता-
शब्देनाग्निरुच्यते ॥

‘तदेवाह—आग्नेयेति ॥ ‘अग्ने देवा इहावह’* इति गाय-
त्र्या । त्रिष्टुभेति आग्नेयेत्येवं सर्वत्र ‘अगन्म महा मनसा’* इति ।

मृशेत्त्रिष्टुभां द्वितीयां जगत्या तृती-
यामनुष्टुभां चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं
यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवतां-
भ्य आ वृश्चयते वसीयान्भवतीडांयै
वा एपा विभक्तिः पशव इडां पशु-

याम् । जगत्या । तृतीयाम् । अनुष्टुभेत्यनु-स्तु-
भां । चतुर्थीम् । पङ्क्त्या । पञ्चमीम् । यथादेवत-
मिति यथा-देवतम् । एव । अग्निम् । चिनुते ।
न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वसीयान् । भ-
वति । 'इडांयै । वै । एपा । विभक्तिरिति वि-भ-
क्तिः । पशवः । इडां । पशुभिरिति पशु-भिः ।
एनम् ॥ १ ॥ चिनुते । 'यः । वै । प्रजापतय इति

जगत्येति । 'मेधाकार विदथस्य '* इति । अनुष्टुभेति 'मनुष्य-
त्वा निर्धामहि'* इति । पङ्क्तेति 'अग्निर्हि वाजिनं विशे '* इति ॥

'इडांयै वा एपेति ॥ इडा पशवः 'पशवो वा इडा' इति
पशुनामैषा । विभक्तिर्विभागः गायत्र्यादि, 'पशवो वै छन्दां-
सि' इति पशुमाधनत्वात् । तस्माद्रायत्र्यादिभि चिन्वानो
भवति पशुमान् ॥

'यो वै प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रनिशोच्य अनुज्ञाप्य अग्निं

भिरेनम् ॥ १ ॥ चिनुते यो वै प्र-
जापंतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति ना-
तिमाँल्यश्वावभितंस्तिष्ठेतां कृष्ण
उत्तरतश्चेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्ट-
का उपं दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं
प्राजापत्योश्वंस्साक्षादेव प्रजापंतये
प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नातिमाँल्य-

प्रजा-पंतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् ।
चिनोति । न । आतिम् । एति । ऋच्छति । अ-
श्वौ । अभितः । तिष्ठेताम् । कृष्णः । उत्तरत इ-
त्यन्त-तरतः । श्वेतः । दक्षिणः । तौ । आलभ्ये-
त्या-लभ्यं । इष्टकाः । उपेति । वध्यात् । एतत् ।
वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । रूपम् । प्राजापत्य
इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । साक्षादिति स-अ-
क्षात् । एव । प्रजापंतय इति प्रजा-पंतये । प्रति-
प्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् । चिनोति । न ।

चिन्वागो नाति गति । अन्यथा पुंनार्ति गच्छतीत्येवेति ॥

शतप्रारमाह—अश्वमित्यादि ॥ अभित उयभत । आल-
भ्य सष्ट्या प्रजापतेरिद रूपमश्वत्वेन वनेते यस्मात् प्राजापत्योश्च ।
साक्षादित्यादि । गतम् ॥

एतद्वा अहो रूपं यच्छ्वेतोश्वो रात्रियै
 कृष्ण एतदहः ॥ २ ॥ रूपं यदिष्ट-
 का रात्रियै पुरीपमिष्टका उपधास्य-
 श्वेतमश्वमभि मृशेत्पुरीपमुपधास्य-
 कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते

आर्तिम् । एति । ऋच्छति । एतत् । वै । अहः ।
 रूपम् । यत् । श्वेतः । अश्वः । रात्रियै । कृष्णः ।
 एतत् । अहः ॥ २ ॥ रूपम् । यत् । इष्टकाः ।
 रात्रियै । पुरीपम् । इष्टकाः । उपधास्यन्नित्युप-
 धास्यन् । श्वेतम् । अश्वम् । अभीति । मृशेत् ।
 पुरीपम् । उपधास्यन्नित्युप-धास्यन् । कृष्णम् ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । एनम् ।
 चिनुते । हिरण्यपात्रमिति हिरण्य-पात्रम् । मधोः ।

एतद्वा इत्यादि ॥ श्वेतोश्वोहो रूपमेतेन रूपेण अहवर्तते
 रात्रियै कृष्ण इति । एतद्वाद्या रूपं यत्कृष्णीश्व इति यावत् ।
 रूपान्तरं न दर्शयति—एतदह इति । अहो रूपमिष्टका रा-
 द्या रूपं पुरीपम् । तस्मादिष्टका उपधास्यन् श्वेतमश्वमभिमृ-
 शेत् । पुरीपमुपधास्यन् कृष्णमभिमृशेत् । एवमहोरात्राभ्यामेव
 अमिश्रितो भवति ॥

हिरण्यपात्रमिति ॥ गतम् । मधुन इति लिङ्गव्यत्ययः, उप-

हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं दद्याति म-
धव्योऽसानीति सौर्या चित्रवत्याऽवे-
क्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽ-
श्वमवं घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इ-
न्द्र एव प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्व-
स्तमेव साक्षाद्वधोति ॥ ३ ॥

पूर्णम् । दद्याति । मधव्यः । असानि । इति । सौ-
र्या । चित्रवत्येति चित्र-वत्या । अवेति । ईक्षते ।
चित्रम् । एव । भवति । मध्यन्दिने । अश्वम् ।
अवेति । घ्रापयति । असौ । वै । आदित्यः । इ-
न्द्रः । एवः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजा-
यल्लिङ्गो वा । 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधात् पठी ज्ञाप्यते ।
मधव्य इति । मध्वर्हं मधुपर्वाहो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण हिरण्य
पात्र दद्यात् । मधोरिति । यदेतस्मादपि निर्देशात्पुच्छिङ्गोप्य-
स्तीति ज्ञायते । सोर्येति । 'चित्र देवाना'* इति निघवत्य ।
अवेक्षते प्रागेव दानाद्विरण्यपात्रमवेक्षते । चित्रमेवेति । प्रजामि
पशुभिश्च चित्रत्व यजमानस्य भवति ॥

*मध्यन्दिन इति ॥ अहो मध्यं मध्यन्दिनम् । द्वितीय वासरम् ।
तत्र तत्पात्रमवघ्रापयति । छान्दस णो कर्तुं वर्मत्वम् । असौ वा इत्या-
दि । मध्यन्दिनस्येन्द्रत्वात् इन्द्रादित्ययोरभेदस्तुति । अश्वस्य प्राजाप-
त्यत्वात् प्रजापत्यश्वयोरभेदस्तुति । तमेवाह—प्राजापत्योश्च इति ।

त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं
जनयन्नुपागाम् । अस्थूरिणो गार्-

पत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । तम् । एव ।
साक्षादिति स-अक्षात् । ऋध्नोति ॥ ३ ॥

एनमेतदहोष्टार्चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वृषभम् । चेकितानम् । पुनः।
युवानम् । जनयन् । उपागामित्युप-आगाम् ।

तमेव प्रजापति साक्षादव्ययधानेन ऋध्नोति ऋद्धिमन्तं करोति यद-
श्वेनाघ्रापयतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे प्रथमोनुवाकः.

चित्वाञ्चित्वानृपममुपदधाति—त्वामग्न इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने
त्वां वृषभं वर्षितारं कामानां चेकितानं सर्वस्य ज्ञातारम् । कित
ज्ञाने, लुगन्तः । छान्दसस्य छिट. कानजादेशः । ईदृशं त्वा
युवानं जनयन् प्रगार्धं कुर्वन् । हेतो शतृप्रत्ययः । पुनःपुन-
रुपागां अभिमुख्येनोपगच्छामि । छान्दसो लुह, 'गतिर्गैतौ'
इति पूर्वो गतिर्निहन्यते । अस्थूरि अस्थूरीणि असारवन्ति अनो-
वहनसामर्थ्यं स्योन्यं सारत्वं, तद्गहितानि । 'मुषां मुलुक्'
इति शैलुक् 'शैरुण्डसि' इति हेर्लोपे दीर्घत्वं स्यात् । ई-
दृशानि गार्हपत्यानि गृहपतितुल्यानि स्वामिभावाः नः अस्माकं
सन्तु । छान्दसं साहितिकं णत्वम् । यपोक्तं प्रातिशाख्ये—'पु-

हंपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा
 स५ शिशाधि । पशवो वा एते य-
 दिष्टंकाश्चित्प्यांचित्यामृपभमुप दधा-
 ति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति
 प्रजननाय तस्माद्युथेयूथ ऋपभः ।

अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानीति गार्ह-पत्यानि ।
 सन्तु । तिग्मेन । नः । ब्रह्मणा । समिति । शि-
 शाधि । पशवः । वै । एते । यत् । इष्टंकाः । चि-
 त्प्यांचित्यामिति चित्प्यां-चित्याम् । ऋपभम् । उ-
 पेति । दधाति । मिथुनम् । एव । अस्य । तत् ।
 यज्ञे । करोति । प्रजननायेति प्र-जननाय । त-

पूरुधिसुवस्सामिन्द्रास्थूरि * इति । किञ्च—तिग्मेन ब्रह्मणा ब्रह्म-
 वचसेन नः अस्मान् संशिशधि सम्यक् शितान् कुरु । यद्य—
 ब्रह्मणा अध्ययनादिना कर्मणा सशितव्रतात् कुरु । श्यते-
 ल्लेदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लु, इत्य चाम्यासस्य 'वा
 छन्दसि' इति इत्यप्रतिषेधेन द्वित्वाभावात् 'द्वितश्च' इति इग-
 भावः ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—पशवो वा इत्यादि ॥ गतम् । तस्मादि-
 त्यादि । तस्मादिदानीं यूथेयूथे ऋपभः सद्यरति । 'अनुदात्तं
 च' इति द्वितीयो निहन्यते ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां रात्र्यु-
पासते । प्रजां सुवीरां कृत्वा वि-
श्वमायुर्व्यश्रवत् । प्राज्ञपत्याम् ॥४॥
एतामुपं दधातीयं वावैपैकांष्टका य-

स्मात् । यूथेयूथ इति यूथे-यूथे । ऋग्भः । सं-
वत्सरस्येति सं-वत्सरस्यं । प्रतिमामिति प्रति-
माम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपासत इत्युप-आ-
सते । प्रजामिति प्र-जाम् । सुवीरामिति सु-वी-
राम् । कृत्वा । विश्वम् । आयुः । वीति । अश्र-
वत् । प्राज्ञापत्यामिति प्राज्ञा-पत्याम् ॥ ४ ॥
एताम् । उपेति । दधाति । इयम् । वाव । एपा ।

प्राज्ञापत्यामिष्टकां उपदधाति—संवत्सरस्येत्यनुष्टुभा ॥ हे रात्रि
एकाष्टके । ' कृदिकारादक्त्विनः ' इति ङीप् । संवत्सरस्य प्रतिमां
प्रतिनिधिम् । ' एतस्या वा एष एतां रात्रिं वसति * ' इति वच-
नात्संवत्सरतुल्यां यां त्वां सर्वेऽप्युपासते त्वा त्वां कृत्वा उपधाय
प्रजां सुवीरां शोभनपुत्रादिकां यजमानो विश्वं चायुः पुरुषायुषं
व्यश्रवत् प्राप्नोति । अश्रोतेल्लेष्टि व्यत्ययेन परस्मैपदं, ' लेटो-
डाटौ ' इत्यङ्गमः । ' शात् ' इति प्रतिषेधं नाधित्वा व्यत्य-
येन नकारस्य ककारः ' वीरवीर्यौ च ' इति सुवीरे उत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥

अत्रैव द्वाक्षणम्—प्राज्ञापत्यामित्यादि ॥ इयमेव पृथिवी । एपा

देवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैत-
याऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः का-
मदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिन्लो-
केऽग्निं दुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा
उदायन् येनादित्या वसवो येन रु-

एकाष्टकेत्येक-अष्टका । यत् । एव । एकाष्टकाया-
मित्येक-अष्टकायाम् । अन्नम् । क्रियते । तत् ।
एव । एतया । अवेति । रुन्धे । एषा । वै । प्र-
जापतेरिति प्रजा-पतेः । कामदुघेति काम-दुघा ।
तया । एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अ-
ग्निम् । दुहे । येन । देवाः । ज्योतिषा । ऊर्ध्वाः ।
उदायन्नित्युत्-आयन् । येन । आदित्याः । वसवः ।

एकाष्टका रात्रि । तस्माद्यदेवास्त अष्टकादिव एकाष्टकाया क्रि-
यते तदेतया इष्टकया अवरुन्धे । अन्नाधारत्वादस्या सर्वान्नाधार-
श्रुतिवित्त्वेन स्तुति कृता ॥

एषा वा इत्यादि ॥ प्रजापते सर्वान् कामान् एषा दुग्ध-
वती । तस्मादिय प्राजापत्येति भाव । 'दुह क्वश्च' इति
कप्रत्यय । यस्मादेव तस्माद्यजमानोपि अमुष्मिन् भोगस्थाने अग्निं
दुहे दुग्धे सर्वान्कामान् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोप ॥

उरूपमुपसमिन्धे—येन देवा इत्यादित्रिष्टुभा ॥ येन ज्योति-
षा दीप्त्या देवा ऊर्ध्वमायन् ऊर्ध्वगतय उदायन् गता स्वर्गि-

द्राः । येनाङ्गिरसो महिमानमान-
शुस्तेनैतु यजमानस्वस्ति । सुव-
र्गाय वा एष लोकार्यं ॥ ५ ॥ ची-
यते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा
उदायन्नित्युख्यः समिन्ध इष्टका ए-
वैता उप धत्ते वानस्पत्यास्तुवर्गस्य

येन । रुद्राः । येन । अङ्गिरसः । महिमानम् । आ-
नशुः । तेन । एतु । यजमानः । स्वस्ति । सुव-
र्गायैति सुवः—गायं । वै । एषः । लोकार्यं ॥ ५ ॥
चीयते । यत् । अग्निः । येन । देवाः । ज्योतिषा ।
ऊर्ध्वाः । उदायन्नित्युत्—आयन् । इति । उख्यम् ।
समिति । इन्धे । इष्टकाः । एव । एताः । उपेति ।
धत्ते । वानस्पत्याः । सुवर्गस्येति सुवः—गस्यं ।

णोऽभवत् । येन चादित्या वसवो रुद्राश्च ऊर्ध्वा उदायन् येन
ज्योतिषाऽङ्गिरसो महिमान महत्त्वमानशु. प्राप्ता । अश्रोतेर्न्य-
त्ययेन परमेषदम्, 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । तेन ज्योतिषा य-
जमानोपि स्वस्ति अविनाश स्थानमेतु, अविनाश वा स्थानमवि-
घ्नन गच्छतु ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम्* । इष्टका एवे-
ति । वानस्पत्या इष्टका एता उपधत्ते । याभिस्तमिदिरुपसमि-

लोकस्य समष्ट्यै शतायुधाय श-
तवीर्याय शतोतयेऽभिमातिपाहे ।
शतं यो नशशरदो अजीतानिन्द्रो ने-
पदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वा-

लोकस्य । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । शतायुधा-
येति शत-आयुधाय । शतवीर्यायेति शत-वीर्या-
य । शतोतय इति शत-ऊतये । अभिमातिपाह
इत्यभिमाति-साहे । शतम् । य । नः । शरदः ।
अजीतान् । इन्द्रः । नेपत् । अतीति । दुरितानी-

न्वे तत्सुवर्गस्य समष्ट्ये प्राप्तये भवति । 'तादौ च' इति
गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अज्यानीरुपदधाति—शतायुधायेत्याद्या पञ्च सर्वास्त्रिष्टुभ ॥
य इन्द्र शत शरदो वत्सराज् अरमान् । अजीतान् अलीणान्
व्याघ्यादिभि अपीडितान् । ज्या वयोहानो, ग्रहिज्यादिना स
प्रसारणम् । यद्वा—अनितान् । छान्दस दीर्घत्व जयते ।
नेपत् नेतु समर्थ अहो वा । विश्वानि दुरितानि अतीत्य वि-
निवार्य नेतु य एव समर्थ । नयतेरेण्टि 'सिन्वहुल रेटि'
इति सिप अडागम । तस्मै शतायुधाय वज्रायुधाय (बहुल
छाय) शतोतये बहुरसणाय अभिमातिपाहे पापानामभिभवित्रे ।
'छन्शसि सर' इति षिव, मुपामादित्वात् पचम् । चतुर्धा-
सामर्थ्यात् न इत्यन्याद्वियने ॥

रः प॒थयो॑ दे॒व॒यानां॑ अ॒न्तरा॑ द्यावा-
पृथि॒वी वि॒यन्ति॑ । तेषां॑ यो अ॒ज्या-

तिं दुः-इ॒तानि॑ । विश्वा॑ । १ये । च॒त्वारः॑ । प॒थयः॑ ।
दे॒व॒याना इति॑ देव-यानाः । अ॒न्तरा॑ । द्यावापृथि-
वी इति॑ द्यावा-पृथि॒वी । वि॒यन्तीति॑ वि-यन्ति॑ ।
तेषां॑ । यः । अ॒ज्यानि॑म् । अ॒र्जाति॑म् । आ॒वहा-

निमर्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
 ॥ ६ ॥ परिं दत्तेह सर्वे । ग्रीष्मो
 हेमन्त उत नो वसन्तश्शरद्वरुपा-
 स्सुवितं नो अस्तु । तेषामृतूनाम्

वित्यां—वहात् । तस्मै । नः । देवाः ॥ ६ ॥ परी-
 ति । दत्त । इह । सर्वे । ^{१०}ग्रीष्मः । हेमन्तः । उ-
 त । नः । वसन्तः । शरत् । वरुपाः । सुवितम् ।
 नः । अस्तु । तेषाम् । ऋतूनाम् । शतशरदाना-

दत्त । यथा सोस्मान् रक्षति तथा सर्वेऽपि यूय अनुजानीत
 इह अस्मिन्कर्मणि । निमित्तात् सप्तमी । अनेन कर्मणा हेतु
 नेति यावत् ॥

^{१०}अथ तृतीया—ग्रीष्मो हेमन्त इति ॥ हेमन्तग्रहणेन
 शिशिरस्यापि ग्रहण, तयोरेकत्वात् 'पक्ष वा ऋतव'* इति ।
 यथा एते ग्रीष्मादय अस्माक सुवित शोभनगतिहेतव सूतिहे
 तयो वा भवन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ऋमविशे-
 पाश्रयणे कारण चिन्धम् । शोभनगित सुवित शोभना गति ।
 तन्वादित्वादुवद् । विनादित्वादनवग्रह । पक्षान्तरे छान्दस इ
 द्वागम । रिञ्ज—शतशरदाना तेषामृतूना शतसवत्सराणा शत-
 सप्तसप्तसम्बन्धिनाम् । शरच्छब्दात् सवत्सरावचनात् स्वार्थिकोण् ।
 यद्वा—शरदि सवत्सरे भया परिवत्सरादय शरदा । तेन बहु-
 व्रीहो पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निवाते वातरहिते अमये भया-

शस्व॒ शं॑ तो॒कायं॑ त॒नुवे॑ स्योनः ।
 अज्या॑नीरे॒ता उप॑ दधात्ये॒ता वै दे॒-
 वता॑ अप॑राजितास्ता ए॒व प्र वि॑श-
 ति नै॒व जी॑यते ब्रह्म॒वादि॑नो वद-
 न्ति यद॑र्धमा॒सा मासा॑ ऋ॒तव॑स्संव-

७ ॥ एति॑ । वि॒शस्व॑ । शम् । तो॒कायं॑ । त॒नुवे॑ ।
 स्यो॒नः । ^{१०}अज्या॑नीः । ए॒ताः । उपेति॑ । द॒धाति॑ ।
 ए॒ताः । वै । दे॒वताः॑ । अप॑राजिता इत्यप॑रा-जि-
 ताः । ताः । ए॒व । प्रेति॑ । वि॒शति॑ । न । ए॒व ।
 जी॑यते । ^{११}ब्रह्म॒वादि॑न इति॑ ब्रह्म-वादि॑न । वद-
 न्ति । यत् । अ॒र्धमा॒सा इत्य॑र्ध-मा॒साः । मासाः॑ ।

दु सशान्तिहेतु । अपत्याय तनुवे अमच्छरीराय च स्योन सुषो
 भूरा अम्मानाविशेति ॥

^{१०}अयाम्य ब्राह्मणम्—अज्यानी इत्यादि ॥ 'तिपा यो अ
 ज्यानि' * इति त्रिद्वसमवायात् पभाप्यज्याय उच्यन्ते । एता
 इति । एते इन्द्रादय केनपिदप्यपराजिता । ता एवेति ।
 तामामुपधाता ता एवानुप्रविश्य तदावापय केन विदपि न जीयते ॥

^{११}इदानीमाश्रयणे अज्यानिशेनानि सानर्थिमाह—ब्रह्मवादिन इ-
 त्यादि ॥ अर्धमादय ओषधीना पात्रहेतव । अत्र यस्मान्नार-
 णान् अन्याम्य इन्द्राप्रचादिभ्य आश्रयण शान्तिरुच्यते इति

श्रुत्वर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद्-
न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्य-
त इत्येता हि तद्देवता उदजयन्
यद्दुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यस्समदं द-
ध्यादाग्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जु-

ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ओषधीः ।
पचन्ति । अथ । कस्मात् । अन्याभ्यः । देवता-
भ्यः । आग्रयणम् । निरिति । उप्यते । इति । ए-
ताः । हि । तत् । देवताः । उदजयन्नित्युत्-अज-
यन् । यत् । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । निर्वपेदिति
निः-वपेत् । देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् ।
दध्यात् । आग्रयणम् । निरुप्येति निः-उप्यं । ए-

ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगमाहुः । अत्रोत्तरं केचिद्ब्रूवते—एता हीति ।
इन्द्राग्रचादयो देवताः तत् तदा उदजयन् । 'मुपा मुलुक'
इति । 'देवा वा ओषधीष्वानिमयु' । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्*
इति । तस्मादेतासा देवतानां स्वभूता ओषधयः । अर्दमासाद-
यस्तु तासां पाकमात्रे व्याप्तिरन्त इति । एवं स्थिते यद्दुभ्यो
निर्वपेत् आग्रयणं देवताभ्यस्समदं कलह दध्यात् उत्पादयेत् ।
यथाऽन्यस्यान्यस्मै दानं कलहमुत्पादयति । तस्मादिन्द्राग्रचादिभ्य

होत्यर्धमासानेय मासानृतन्त्संव-
त्सरं प्रीणाति न देवताभ्यस्समदं
दधाति भद्रान्नश्रेयस्समनैष्ट देवा
इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापरा-
भावाय ॥ ८ ॥

ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । अर्धमा-
सानित्यर्ध-मासान् । एव । मासान् । ऋतून् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । प्रीणाति । न । देवता-
भ्यः । समदमिति स-मदम् । दधाति । ^१भद्रान् ।
नः । श्रेयः । समिति । अनैष्ट । देवाः । इति ।
आह । हुताद्यायेति हुत-अद्याय । यजमानस्य ।

एव आग्रयण निर्वपेदिति गम्यते । एवमिन्द्राग्रचाम्य आग्र-
यणं निरुप्य एता अज्यानीराहुतीर्जुहोति अर्धमासादीना तृ-
प्त्यर्थमिति विधिर्गम्यते । तद्देवाह—अर्धमामानित्यादीना । न
देवताभ्य इति । आत्मीयेन हविषा तृप्तत्वात् । यजस्यायन-
मिति 'पूर्वपदाऽसंज्ञायाम्' इति णत्वम्, शकन्वादि-वात्पररूप-
त्वम् । माद्यान्यानुज्ञावरोदित्वा स्थायिर्गोन् । मर माद्यन्वस्थामिति
समासंश्रामः ॥

^१मद्राज इति ॥ मन्त्रपदव्याख्या । हुतादनं हुताद्यम् । आ-
न्दमो भवे यत्, ऋत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यतोऽज्ञानः'

इन्द्रस्य वज्रोसि वात्रिंघ्नस्तनूपा नः
प्रतिस्पशः । यो नः पुरस्ताद्दक्षिण-

अपराभावायेत्यपरा-भावाय ॥ ८ ॥

प्राजापत्यां लोकार्यं देवाः पितो दध्यादाग्र-
यणं पश्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वात्रिंघ्न इति वात्रिं-
घ्नः । तनूपा इति तनू-पाः । नः । प्रतिस्पश इ-

इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्प्रधानभागभक्षणप्रधिर्गन्धते, 'स्वयाऽवसेन'*
इति मन्त्रलिङ्गात् अपराभावाय तद्व्यतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वितीयोऽनुवाकः

वात्रिणीरुपदधाति—इन्द्रस्य वज्रोसीति ॥ अग्रेण मन्त्रे प्रति
विश पुरस्ताद्दक्षिणत पश्चाद्दुत्तरत इति । दिशिदिशि विशेष
'यो न पुरस्तादभिदासति' 'यो नो दक्षिणोभिदासति'
इत्यादि । तेनेताश्रतस्य पथ्या, 'तृतीयश्चेद्द्विदशाक्ष' पथ्या'
इति हे इष्टे इन्द्रस्य वज्रोसि । व्याख्यानम् । एव नोस्मान्
तनूपाश्शरीरस्य रक्षिता । पतिर्विर । भजेति शेष । यद्वा—अ-
सीति सम्बन्धेत । इन्द्रस्य वज्रोसीति वृत्रहननमात्रेण अस्मान्
त्व तनूपा इति प्रतिस्पश वाधितृणा वादिता प्रनीप वाधक ।
स्पश वाधने, पञ्चदश । वज्रापेक्षया पुष्टिद्वयम् । यो न पुर-
स्तात् पूर्वस्या दिशि अयायु अत्र पापमिच्छन् । 'छन्दसि

तः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदासंत्येत
 सोश्मानमृच्छतु । देवासुरास्संय-
 ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आऽवावन्त
 तान्देवा इप्वा च वज्रेण चापानुद-

तिं प्रति-स्पर्शः । यः । नः । पुरस्तात् । दक्षिण-
 तः । पश्चात् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अघायुरि-
 त्यघ-युः । अभिदासतीत्यभि-दासति । एतम् ।
 सः । अश्मानम् । ऋच्छतु । देवासुरा इति देव-
 असुराः । संयता इति सं-यता. । आसन् । ते ।
 असुराः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एति । अवाव-
 न्त । तान् । देवा. । इप्वा । च । वज्रेण । च । अ-
 पेति । अनुदन्त । यत् । वज्रिणी. । उपदवातीत्यु-
 प-दधाति । इप्वा । च । एव । तत् । वज्रेण । च ।

परेच्छायामपि ' इति क्यत् । 'अश्वात्स्यार्' इत्यात्मम् ।
 'क्याच्छन्दभि' इत्युप्रत्यय । अभिदामति—आभिमुख्येन उप-
 क्षरयति । अन्दसमाचम्, रिक्तरण्यव्ययश्च । यद्वा—ण्यन्ताछिति
 'छन्दस्युमयया' रनि शप आर्षेवानुत्तरात् गित्येष । म एत
 मस्मान् व्यापन सृष्टकानान वा पापाणामृच्छतु अनुमतिशत या,
 पापाणीभवदिति यावन् ॥

अथ तत्रैव ब्राह्मणम्—देवासुरा इत्यादि ॥ आवापन्त स

न्तु यद्वज्रिणीरुपदधातीप्यां चैव
 तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानपं
 नुदते दिक्षूपं ॥ ९ ॥ दधाति देव-
 पुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहतेऽग्रा-
 विष्णू सजोपसेमा वर्धन्तु वां गि-

यजमानः । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । दिक्षु ।
 उपेति ॥ ९ ॥ दधाति । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 एव । एताः । तनूपानीरिति तनू-पानीः । परीति ।
 ऊहते । 'अग्राविष्णू इत्यग्रा-विष्णू । सजोपसेति
 स-जोपसा । इमाः । वर्धन्तु । वाम् । गिरः । द्यु-

यतो दिक्षु बाधितमन्तोपुरा । तानित्यादि । गतम् । यद्वज्रिणी
 रिति । ' इन्द्राय वज्रोसि ' इत्येवमाद्या ॥

दिक्ष्वित्यादि ॥ देवाना पुरो नगराणि देवपुरा । ' ऋक्पू-
 र्ववू ' इत्यकारसमासान्त, परबलिङ्गता । शरीररक्षार्थां देवपुरा
 एव पर्यूहते सर्वामु दिक्षु प्रतिष्ठापयति यद्विषु वज्रिणीरुपदधाति ॥

'अथ वसोर्धाराहोमविशेषविधित्तया पुनरपि विधित्तन् तन्म
 न्नाग्रगतामृच स्तोतु पुनः पठति—अग्राविष्णू इति ॥ व्याख्या-
 तेय चतुर्थे* । अग्राविष्णू समानधीतिकौ युवा अस्मदीया गिरो
 वर्धयन्तु । युवामपि द्युन्ने. धने दीप्तिमद्विर्वा अन्नेश्च अस्म-
 म्यं देयेस्समागच्छतामिति ॥

रं । द्युन्नैर्वाजेभिरा गतम् । ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यत्र देवतायै जुह्वत्य-
थ किं देवत्या वसोर्धरित्यग्निर्वसुस्त-
स्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धा-
राऽऽग्रावैष्णव्यर्चा वसोर्धारा जुहो-

न्नैः । वाजेभिः । एति । गतम् । ब्रह्मवादिन इति
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । यत् । न । देवतायै । जु
ह्वति । अथ । किं देवत्येति किं-देवत्या । वसोः । धा-
रा । इति । अग्निः । वसुः । तस्य । एषा । धारा ।
विष्णुः । वसुः । तस्य । एषा । धारा । आग्रावैष्ण-
व्येत्याग्रा-वैष्णव्या । ऋचा । वसोः । धाराम् ।
जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनौ ।

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ इय वसोर्धारा कस्येन्निदेवतायै न
हूयते । 'वानश्च मे'* इत्यादौ देवताया अभिर्देशादिय किं देव
त्येति पर्यनुयोग वदन्ति ब्रह्मवादिन । जुह्वतीत्यत्र 'अभ्य
स्नानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् । कस्यै देवतायै इयम् । 'देवता-
न्तात्तादृश्य यत्' । तत्रोत्तर—अग्निरित्यादि । नास्तेतु प्र
जाना वसु अभिर्विष्णुश्च । तस्माद्दत्तोर्धारेति नामधेया देवता ग-
म्यत इति । तस्मादाग्रावैष्णव्या 'अग्रावैष्णू'* इत्येनयो होमान्
ते एव देवने भागधेयेन श्रेणानि । अपो अपि च एतामाहुति

ति भागधेयैर्नैवैनौ समर्धयत्यथो ए-
ताम् ॥ १० ॥ एवाहुतिमायतनव-
तीं करोति यत्काम एनां जुहोति
तदेवावं रुन्धे रुद्रो वा एप यदग्नि-
स्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽ-
न्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्यं
घोरा तनूस्तां तेन शमयति यदसो-

समिति । अर्धयति । अथो इति । एताम् ॥ १० ॥
एव । आहुतिमित्या-हुतिम् । आयतनवतीमित्या-
यतन-वतीम् । करोति । यत्काम इति यत्-का-
मः । एनाम् । जुहोति । तत् । एव । अवेति । रु-
न्धे । रुद्रः । वै । एपः । यत् । अग्निः । तस्यं ।
एते इति । तनुवौ । घोरा । अन्या । शिवा । अन्या ।
यत् । शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । जुहोति ।
या । एव । अस्य । घोरा । तनूः । ताम् । तेन ।

आयतनवती करोति न परदेवतावतीमिति । अन्यथा ' न मे च मे '*
इति निगद्य ह्यमानेय कुत्र तिष्ठेत् । तस्मात् यत्काम य-
ज्जातिकं कामयमान एनां जुहोति देवतालाभात् स्थानलाभात् ।
' शीलिनमि ' इत्यादिना ण, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥

'रुद्रो वा इत्यादि ॥ घोरा कृन्धा देवस्य तनु शतरुद्रीयेण

धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनू-
स्तां तेन प्रीणाति यो वै वसोर्धा-
रायै ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-
न्ब्रह्मोदनं पचेत् ब्राह्मणाश्चत्वारः प्रा-
श्रीयुरेप वा अग्निर्वश्वानरो यद्ब्राह्मण
एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वा-

शमयति । यत् । वसोः । धारांम् । जुहोति । या ।
एव । अस्य । शिवा । तनूः । ताम् । तेन । प्री-
णाति । यः । वै । वसोः । धारायै ॥ ११ ॥ प्रति-
ष्ठांमिति प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रतीति । एव । तिष्ठति ।
यत् । आज्यम् । उच्छिष्येतेत्युत्-शिष्येत । तस्मि-
न् । ब्रह्मोदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । पचेत् । तम् ।
ब्राह्मणाः । चत्वारः । प्रीति । अश्रीयुः । एपः । वै ।
अग्निः । वैश्वानरः । यत् । ब्राह्मणः । एषा । ख-
लु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः ।

‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’* इत्येतेन शमयति शिवा प्रागेव शान्ता
तनु वसोर्धारया प्रीणयतीति । यो वा इत्यादि । गत्वम् ॥

‘उच्छिष्येत अतिरिच्येत ब्राह्मणेभ्यो देयमोदन ब्रह्मोदनम् ।
प्रियायामेनेति । अग्ने प्रियशरीरभुने वैश्वानरात्मनि ब्राह्मण इ

नरः प्रियायामेवैनां तनुवां प्रतिष्ठा-
पयति चतस्रो धेनूदद्यात्ताभिरेव य-
जमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं दुहे ॥ १२ ॥
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्या-

प्रियायाम् । एव । एनाम् । तनुवाम् । प्रतीतिं ।
स्थापयति । चतस्रः । धेनूः । दद्यात् । ताभिः ।
एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् ।
दुहे ॥ १२ ॥

उपैतां धारायै पट्टत्वारिःशञ्च ॥ ३ ॥

चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । इति ।

त्वयं । तत्रेयमाहुति प्रतिष्ठाप्येते यत् ब्राह्मणा ब्रह्मोदन प्रा-
श्नन्ति इय वै यतोर्धारा प्रविष्टेति ॥

चतस्र इति ॥ भुक्तवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य । ताभिरेवेति । ता-
भि धेनुभि वत्सस्थानीयाभि अमुष्मिन् लोके भोगस्थाने अग्नि
दुहे गोरस्थानीय दुग्धे यामान् दुहे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'
इति तलोप ॥

इति पञ्चमे सप्तमे तृतीयोनुवाक

चित्तिं जुहोमीति ॥ 'चित्तिं जुहोमि'* इत्यनया ऋचा या वैश्व
वर्मणी स्वयमातृगणाया होतव्येति पूर्वमुक्ता एषाऽऽहुतिरदाम्यानाम

हादाभ्या वै नामैपाऽऽहुतिवैश्वकर्म-
णी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दध्नो-
त्यथो देवता एवाव रून्धेऽग्ने तम्-
येति पृङ्ग्या जुहोति पृङ्ग्याऽऽहुत्या

आह । अदाभ्या । वै । नाम । एपा । आहुतिरि-
त्या-हुतिः । वैश्वकर्मणीति वैश्व-कर्मणी । न ।
एनम् । चिक्यानम् । भ्रातृव्यः । दध्नोति । अथो
इति । देवताः । एव । अवेति । रून्धे । अग्ने ।
तम् । अथ । इति । पृङ्ग्या । जुहोति । पृङ्ग्या ।
आहुत्येत्या-हुत्या । यज्ञमुखामिति यज्ञ-मुखम् ।

वेदितव्या । इदानीं नामधेयानि ब्रूते । नैनमिति । एतदाहुतिविशिष्टमग्निं
चिक्यानं चितवन्त यजमान भ्रातृव्यं शत्रु न दध्नोति नाभिभवति ।
तस्मात् दध्नन्ते नग्न्ते अनयेति करणे घृत्त्य 'दधेश्चेति-
वक्तव्यम्' इति । दध्मि प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहु । अथो अपि-
च देवता अवरून्धे च 'यथा देवा इहागमन्' * इति मन्त्रलिङ्गात् ।
चिनोते लिट्. कानच्, 'विभाषाञ्चे' इति धुत्वम् ॥

* 'अग्ने तमद्य'† इत्यक्षरपृङ्ग्या होम कर्तव्य । उक्तं तस्या
पङ्क्तिमत्र स्तूयते । प्रयोननं चेतः. पाङ्गुश्चाद्यज्ञस्य पृङ्ग्याऽन-
याऽऽहुतिकरणेन हेतुना यज्ञमुत्तमुपक्रममारमत इति । आरभ्य
यज्ञत्वमस्य क्रियते इति ॥

यज्ञमुखमा रभते सप्त ते अग्ने सु-
मिधस्सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा ए-
वाव रुन्वेऽग्निदेवेभ्योपाकामद्भाग-
धेयम् ॥ १३ ॥ इच्छमानस्तस्मा ए-
तद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्नि-
होत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो य-

एति । रभते । सप्त । ते । अग्ने । सुमिध इति
सं-इधः । सप्त । जिह्वाः । इति । आह । होत्राः ।
एव । अवेति । रुन्वे । अग्निः । देवेभ्यः । अपे-
ति । अकामत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥
१३ ॥ इच्छमानः । तस्मै । एतत् । भागधेयमिति
भाग-धेयम् । प्रेति । अयच्छन् । एतत् । वै । अ-
ग्नेः । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एतर्हि । खलु ।

सप्त त इत्यादि ॥ 'सप्तने अग्ने'^३ इत्यनया अग्निहोत्रहोमः
कर्तव्यः । तत्प्रयोजनं होतृणामृत्विजां लोळ सप्तहोत्र इति
लिङ्गात् ॥

'अग्निदेवेभ्य इति ॥ गतमेतत् । एतद्वा इति । यस्मादेवं
तस्मादेतमाग्निहोत्रमग्नेरेव स्वं देवेस्तथा कृतत्वात् । एतर्हित्यादि ।
अग्निमन्त्राले एषोमिर्जातो भवति । यदि यदा सर्वश्रितो भवति ।
तस्माज्जातायान्नप्रदानसप्तमिदमग्निहोत्रमिति । स एनमित्यादि । गतम् ॥

रहि सर्वश्रितो जातयैवास्मा अन्न-
मपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति
वर्सीयान्भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति
यद्वेप गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याह-
वनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूया-
देतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो

वै । एपः । जातः । यरहि । सर्वः । चितः । जा-
तार्य । एव । अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति ।
सः । एनम् । प्रीतः । प्रीणाति । वर्सीयान् । भव-
ति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
यत् । एपः । गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । चीय-
ते । अथ । कं । अस्य । आहवनीय इत्या-हवनी-
यः । इति । असौ । आदित्यः । इति । ब्रूयात् । एत-

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यत् यद्येवमेप गार्हपत्यश्चीयते अग्ने-
रेव होमात् अथेदानी कास्य भवति य यत्र देवताभ्यो हृय-
त इति ब्रह्मवादिन आहु । अत्रोत्तरमित्य ब्रूयादित्याह—अ-
सावादित्य इति । अथाहवनीयत्व समर्पयने—एतस्मिन्हीति ।
यत् सर्वाभ्यो देवताभ्य ह्य तदेतस्मिन् निष्ठनीति । यथा—
अग्ने प्रारताहुति सम्यगादित्यमुपातिष्ठे इति । तस्मात्त एवा-
हवनीयो भवतीति । य एवमित्यादि । गतम् ॥

जुहति ॥ १४ ॥ य एवं विद्वानग्निं
चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्यग्ने
यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीम-
पंचितीमिहा वह । अयं मूर्धा परमे-
ष्ठी सुवर्चास्समानानामुत्तमश्लोको

स्मिन् । हि । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । जुहति ॥ १४ ॥
यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । साक्षादि-
ति स-अक्षात् । एव । देवताः । ऋध्नोति । अग्ने ।
यशस्विन् । यशसा । इमम् । अर्पय । इन्द्रावतीमि-
तीन्द्र-वतीम् । अपंचितीमित्यप-चितीम् । इह ।
एति । वह । अयम् । मूर्धा । परमेष्ठी । सुवर्चा इति
सु-वर्चाः । समानानाम् । उत्तमश्लोक इत्युत्तम-

^६अथ राष्ट्रभूत उपदधाति—अग्ने यशस्विन्नित्याद्याश्चतस्रः सर्वा त्रि-
ष्टुभः, प्रथमा जगती वा ॥ तत्र प्रथमा—हे अग्ने यशस्विन्
इमं यजमानं यशसा अर्पय प्रापय । ‘नामान्तिते समानाधिक-
रणे’ इति पूर्वस्यामन्तितस्य^७ अविद्यमानत्वाभावः । इन्द्रावतीं
इन्द्रयोग्यां अपंचितीं पूजा इह अस्मिन्कर्मणि आवह आनय इन्द्रयोग्या
पूजां यथाऽयं समर्थस्स्यात् तथा कुर्वित्यर्थः । उभयत्रापि वर्ण-
व्यत्ययेन दीर्घत्वम् । किमर्थमित्याह—अयं यजमानः मूर्धा प्र-
धानभूतः परमे महिम्नि स्थितः । उणादिषु निपात्यते । सुव-
र्चाः शोभनदीप्तिः । ‘सोमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स-

परमेष्ठी विराजां । स्तोमाश्छन्दाः
 सि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रम-
 भि सं नमाम । अभ्यावर्तध्वमुप
 मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्वो
 अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रंभ-

परमेष्ठी । विराजेति वि-राजां । स्तोमाः । छन्दा-
 ऽसि । निविद् इति नि-विदः । मे । आहुः । एत-
 स्मै । राष्ट्रम् । अभि । समिति । नमाम । अभ्या-
 वर्तध्वमित्यंभि-आवर्तध्वम् । उपेति । मा । एति ।
 इत् । साकम् । अयम् । शास्ता । अधिपतिरित्य-

उत्तमो द्रष्टा अक्षितदशिः [अक्षितधदर्शी] परमेश्वरः प्रजापतिः
 हिरण्यगर्भः परमेष्ठी परमे कारणभावे स्थित परमात्मा विराजा
 एकत्वष्टा सह स्तोमास्त्रिवृदादयः छन्दासि गायत्र्यादीनि निविदः
 शस्त्राणि निविदः पदान्येव वा सर्वाण्येतानि मे आहुः । कथमे-
 तस्मै यजमानाय राष्ट्रं पदसमूहं आभिमुख्येन सनमामेति राष्ट्रस्या-
 भिसन्नमने आभिमुख्यं भजतामित्यर्थः ॥

अयं चतुर्थी—अभ्यावर्तध्वमिति ॥ मनुष्या उच्यन्ते । अभ्या-
 वर्तध्वं आभिमुख्येनास्माकमागच्छतम् । उपरक्ताः परागच्छत ।
 'गतिर्गते' इति प्रथमो गतिः अनुदात्तः । तेन एथक् पदत्वा-
 भावः । सर्वेऽपि साकं सम्भूय ऐकमत्यं गता मानुषेत् उपगच्छत ।
 धातूपसर्गसंयोगे कृते 'ओमाडोश्च' इति पररूपत्वम् । इदमु-
 च्यध्वे—वः युष्काकं अयं यजमानः शास्ता अधिपतिश्चास्तु ।
 'असितस्काभित' इत्यादौ शास्तेति इडभावो निपात्यते । इदं -

ध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे ।
 राष्ट्रभृतं एता उप दधात्येषा वा
 अग्नेश्चिती राष्ट्रभृत्तयैवास्मिन्नाष्टं द-
 धाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्टं
 भ्र५शते ॥ १६ ॥

धिं-पतिः । वः । अस्तु । अस्य । विज्ञानमिति
 वि-ज्ञानम् । अनु । समिति । रभध्वम् । इमम् ।
 पश्चात् । अन्विति । जीवाथ । सर्वे । ¹⁰राष्ट्रभृत इति
 राष्ट्र-भृतः । एताः । उपेति । दधाति । एषा । वै ।
 अग्नेः । चितिः । राष्ट्रभृदिति राष्ट्र-भृत । तया । ए
 व । अस्मिन् । राष्ट्रम् । दधाति । राष्ट्रम् । एव ।
 भवति । न । अस्मात् । राष्ट्रम् । भ्र५शते ॥ १६ ॥
 भागधेयं जुहति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च ॥ १॥

चाप्युच्यन्ते—अयमप्यरथ यजमानस्य विज्ञानमनुसरभ्व यथाऽनेन
 विज्ञात तथाऽनुसरन्त कर्माप्यारभवम् । पश्चादिम जीवन्तमनुनीनाथ
 सर्वेऽपि यद्यथ जीवति ततो मृग जीवथ । तस्मादिम जीवन्त
 मनुनीवनेति । लेखादागम ॥

¹⁰अथासा ब्राह्मणम्—राष्ट्रभृत इत्यादि ॥ एषेति । एषा रा-
 ष्ट्रमेवेति विधेयीकृतराष्ट्रता दर्शयितु ताच्छब्दम् । तदारभ्य
 नारवान् राष्ट्र भ्रशत इति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा
 एष म्रियते यस्याग्निरुख्यं उदायति
 यात्रेर्मन्थं कुर्याद्विच्छिन्द्याद्भ्रातृव्य-
 मस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्य-
 स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रा-

'यथा । वै । पुत्रः । जातः । म्रियते । एवम् ।
 वै । एषः । म्रियते । यस्य । अग्निः । उख्यः ।
 उदायतीत्युत्-वायति । यत् । निर्मन्थ्यमिति
 निः-मन्थ्यम् । कुर्यात् । वीति । छिन्द्यात् । भ्रा-
 तृव्यम् । अस्मै । जनयेत् । सः । एव । पुनः ।
 परीध्य इति परि-डध्यः । स्वात् । एव । एनम् ।

'यथा वै पुत्र इत्यादि ॥ यथा जात परिनिष्पन्न पुत्रो
 महादु खहेतुम्रियते एव महादु खहेतुरेष उख्यो म्रियते गम्यते म्रि-
 यमाण इय दु खहेतुचाजात इत्युच्यते । यस्य दु खहेतुरित्याह—
 यस्येति । तस्मात्तदवधानेन रक्ष्य इति । पे ओ वै शोषणे॥

'इदानीं प्रमादादनुगते प्रागश्रित्तमाह—यदि निर्मन्थेदग्निं वि-
 छिन्द्यात् पूर्वमन्यस्य परिग्रहात् भ्रातृव्यं च यजमानस्य जन-
 यत्, स एव पूषोत्पादित उख्य परीध्य । निमुक्त भवति—
 यथा पूर्वमुत्पादित तथेवोत्पाद्य परीध्य प्रवर्धय इत्यर्थः ।
 ततश्च स्वादेव योनेः पूर्वस्मात्कारणात् उखाया आहवनीयाच्च

तृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णा-
ति यस्याग्निरुख्यं उद्वायति मृत्यु-
स्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्द-
क्षिणा तमसा ॥ १७ ॥ एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्यो-
तिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोप ह-
तेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवा-

योनेः । जनयति । न । अस्मै । भ्रातृव्यम् । ज-
नयति । तमः । वै । एतम् । गृह्णाति । यस्य ।
अग्निः । उख्यः । उद्वायतीत्युत्-वायति । मृत्युः ।
तमः । कृष्णम् । वासः । कृष्णा । धेनुः । दक्षि-
णा । तमसा ॥ १७ ॥ एव । तमः । मृत्युम् । अ-
पेति । हते । हिरण्यम् । ददाति । ज्योतिः । वै ।
हिरण्यम् । ज्योतिषा । एव । तमः । अपेति । हते ।
अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

एन जनयति । तत्रश्च स एवायमिति विद्येत द्वेषाभाव । भ्रा-
तृव्य च यजमानस्य न जनयोदिति ॥

तमो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतमिति । नीयमानम् । तम-
सेवेति । कृष्णधेनुदानव्याजिन मृत्युमेवापहन्तीति । ज्योति-
षेवेति । तद्विपक्षेण हिरण्येन ज्योतिषा तमोनिवारण करोति ।

त्मन्वत्ते सुवर्नं घर्मस्स्वाहा सुवर्ना-
 र्कस्स्वाहा सुवर्नं शुक्रस्स्वाहा सुवर्नं
 ज्योतिस्स्वाहा सुवर्नं सूर्यस्स्वाहाऽ-
 र्को वा एष यद्ग्निरसावादित्यः ॥१८
 अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यं-

आत्मन् । वत्ते । 'सुवर्नः । न । घर्मः । स्वाहा । सुवर्नः । न ।
 अर्कः । स्वाहा । सुवर्नः । न । शुक्रः । स्वाहा । सुवर्नः । न ।
 ज्योतिः । स्वाहा । सुवर्नः । न । सूर्यः । स्वाहा । अर्कः ।
 वै । एषः । यत् । अग्निः । असौ । आदित्यः ॥१८॥
 अश्वमेध इत्यश्व-मेधः । यत् । एताः । आहुती-

अथो अपि च तेनोरूपहिरण्यप्रदानेन तेजस्वित्वमात्मन करोति
 नित्यम् ॥

‘स्ववाहुतीरभिजुहोति उद्घातप्रायश्चित्तार्थं च—सुवर्नेत्याद्या प-
 क्ष ॥ सुवरादित्य स इवाय घर्म दीप्तिशीलोऽग्नि तस्मै स्वाहुतमिद
 मस्तु । उपमार्थीयो नरार । प्रातिशाल्ये ‘ रुधिसुव पूर्ण *
 इति नियमाग्नत्वाभाव । एवमुत्तरे द्रष्टव्या । अर्क अर्च-
 नीय । शुक्र निर्मल । ज्योति तेनोरूप सूर्य सावक प्रेर-
 को वा । ‘ राजसूयमूर्य ’ इत्यत्र निषात्यते ॥

अत्रैव ब्राह्मणम्—अर्को वा इत्यादि ॥ गोवितावेतेषु जन्तुषूप-
 मानोपमेयमूतावग्न्यादित्यो निर्दिष्टो तावकाश्वमेधो । प्रशस्तशब्दा-

अर्काश्वमेधयोरेवं ज्योतींश्चि सं दधा-
 त्येप ह त्वा अर्काश्वमेधी यस्यैतदग्नौ
 क्रियत् आपो वा इदमग्रे सलिल-
 मासीत्स एतां प्रजापतिः प्रथमां
 चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त तदियमभ-

रित्या-हुतीः। जुहोति । अर्काश्वमेधयोरित्यर्क-अ-
 श्वमेधयोः । एव । ज्योतींश्चि । समिति । दधाति ।
 एपः । ह । तु । वै । अर्काश्वमेधीत्यर्क-अश्वमेधी ।
 यस्य । एतत् । अग्नौ । क्रियते । आपः । वै । इदम् ।
 अग्रे । सलिलम् । आसीत् । सः । एताम् । प्रजापति-
 रिति प्रजा-पतिः । प्रथमाम् । चित्तिम् । अपश्यत् ।
 ताम् । उपेति । अधत्त । तत् । इयम् । अभवत् ।

विधानं प्राशस्त्यार्थम् । तस्मादाभिराहुतिभि सर्वाणि ज्योतींषि
 अर्काश्वमेधयोरग्न्यादित्ययो लोकरिथित्यर्थं सद्भाति । एप इत्या
 दि । एप वाऽर्काश्वमेधी यस्यैतत् कर्म क्रियत इति पृथक् सोम-
 विधानार्थं पुनर्वचनम् ॥

°आपो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । इत्त प्रभृति पञ्चचिनि
 वाक्यशेष आन्तादनुवाकस्य । स एतामित्यादि । गतम् । इयमिति ।
 पृथिनी त प्रजापतिं पृथिया मुखमामोन विश्वकर्मा (प्रीतिमे)

वृत्तं विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वाऽऽया-
 नीति नेह लोकोस्तीति ॥ १९ ॥
 अब्रवीत्स एतां द्वितीयां चितिमप-
 श्यत्तामुपाधत् तदन्तरिक्षमभवत्स
 यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽया-

तम् । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । अब्रवीत् । उपे-
 ति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।
 लोकः । अस्ति । इति ॥ १९ ॥ अब्रवीत् । सः ।
 एताम् । द्वितीयाम् । चितिम् । अपश्यत् । ताम् ।
 उपेति । अधत् । तत् । अन्तरिक्षम् । अभवत् । सः ।
 यज्ञः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । अब्रवीत् ।
 उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।

अब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानि त्वामुपगच्छामि इत सल्लित्वा तव समीप
 पृथिवीभूतमाश्रयानीति । गतूपसर्गयोरेकादेश उदात्त । अथ प्र
 जापति विश्वकर्माणमब्रवीत्—तव लोके इह स्थान इह मत्समीपे
 नास्तीति अन्तरिक्षस्य अभावात्तस्स विश्वकर्मा स्वमहिम्ना एता द्वि-
 तीया चितिमपश्यत्, उपाधत् च ताम् । तदन्तरिक्षमभवत् । स तत्र
 मुसमास्त । अथ यज्ञ प्रजापतिमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति । अथ
 प्रजापतिस्तमब्रवीत्—नेह लोकस्तवास्तीति दिशामभावात्, त्व हि
 दिग्धीनात्मलाभ इति । अथ प्रजापति मुक्ता यज्ञो विश्वकर्मा-
 णमब्रवीत्—उपत्वाऽऽयानीति । अथ विश्वकर्मा यज्ञमब्रवीत्—केन

केन मोपैप्यसीति लोकंपृणयेत्यत्र-
 वीत्तं लोकंपृणयोपैत्तस्मादयातयाम्नी
 लोकं पृणाऽयातयाम्ना ह्यसौ ॥२२॥
 आदित्यस्तानृपयोऽब्रुवन्नृप व आऽ-
 यामेति केन न उपैप्यथेति भूम्ने-

कं-पृणयां । इति । अब्रवीत् । तम् । लोकंपृण-
 येति लोकं-पृणयां । उपैदित्युप-एत् । तस्मात् ।
 अयातयाम्नीत्ययात-याम्नी । लोकंपृणेति लोकं-
 पृणा । अयातयामेत्ययात-याम्ना । हि । असौ ॥
 २२ ॥ आदित्यः । तान् । ऋपयः । अब्रुवन् । उ-
 पेति । वः । एति । अयाम् । इति । केन । नः ।
 उपैप्यथेत्युप-एप्यथ । इति । भूम्ना । इति । अ-
 ब्रुवन् । तान् । द्वाभ्याम् । चितीभ्यामिति चिति-

तस्मादादित्येनानीतत्वात् अयातयाम्नी पुन पुनरुपधीयमानाऽपि कदा-
 चिदप्यशक्तिं न प्रतिपद्यते, यथा पुनःपुनरुद्यन्नप्यादित्य ॥

अयातयाम्नीति ॥ 'अन उपधालोपिन' इति डीप् ।
 तानित्यादि । तान् प्रजापतिविश्वकर्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यान् ऋपयोऽ-
 ब्रुवन् उप य आऽयामेति । केन नोस्मानुपैप्यथेति प्रजापत्यादयोऽब्रु-
 वन् । भूम्नेत्यब्रुवन् ऋपयः । बहुत्वं भूमा वृद्धिः । 'बहो-
 लोपि भू च बहोः' । ततस्ते द्वाभ्यां चितीभ्यामुपायन् प्रजापत्या-

त्यनुवन्तान्द्वाभ्यां चिर्तीभ्यामुपाय-
न्त्स पञ्चचितीकस्समपद्यत् य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानिव भवत्य-
भीमान्लोकाज्जयति विदुरेनं देवा
अथो एतासामिव देवतानां सायु-
ज्यं गच्छति ॥ २३ ॥

भ्याम् । उपायन्नित्युप-आयन्नं । सः । पञ्चचिती-
क इति पञ्च-चितीकः । समितिं । अपद्यत् ।
"यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । भू-
यान् । एव । भवति । अभीति । इमान् । लो-
कान् । जयति । विदुः । एनम् । देवाः । अथो इ-
ति । एतासाम् । एव । देवतानाम् । सायुज्यम् ।
गच्छति ॥ २३ ॥

तमसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजाप-
तिमन्नवीदुषं त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशदञ्च ॥५॥

दीन् सोपमग्निरिव पञ्चचितीकामप्यद्यते । 'चिते कपि' इति
दीर्घः ॥

^{१०}थ एवमित्यादि ॥ विदुषस्तुति । भूयान् 'आदित्युक्त' ।
एतासां प्रजापत्यादीनां सायुज्यं ममानयोगत्वं गच्छति ॥

इति पञ्चमे मष्टमे पक्षमः ॥

वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्री-
यात्तमेवाग्निमद्यादार्तिमाच्छेत्संवत्स-
रं व्रतं चरेत्संवत्सरः हि व्रतं नाति
पशुर्वा एष यदग्निर् हिनस्ति खलु

'वयः । वै । अग्निः । यत् । अग्निचिदित्यग्नि-
चित् । पक्षिणः । अश्रीयात् । तम् । एव । अ-
ग्निम् । अद्यात् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । व्रतम् । चरेत् । संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अती-
ति । 'पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । हिनस्ति ।
खलु । वै । तम् । पशुः । यः । एनम् । पुरस्तात् ।

वयो वा इत्यादि ॥ श्येनाकारत्वात् पक्षी भवत्यग्नि । तस्मा-
द्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्रीयात् पक्षिणो मासमश्रीयान् तमेवाग्निमद्यात् ।
तत्र आर्तिं गच्छेत् अग्नयेत् । 'उपसर्गादतिघातो' इति वृद्धि ।
तस्मात्संवत्सरं न मासमश्रीयादिति विधिः । यस्मात्संवत्सरविधिर्ना-
त्येति तत्रसंवत्सराद्भूमनुवर्तते । 'ससावना क्रिया उपसर्ग
आह' इति सोपसर्गक्रियापदमध्याह्नियते । संवत्सरादवगिब सर्वव्रत
प्रवर्तते नाति नोर्धम् ॥

'पशुर्वा इत्यादि ॥ लुप्तोभेयम् । यथा पशुः प्रतिकूलकारिणमा-
भिमुख्येन स्थितं हिनस्ति एवमयमग्निः । यस्मादेवं तस्मात्पशुसं-

वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप-
चरति तस्मात्पश्चात्प्राङ्मुपचर्य आ-
त्मनोऽहिंसायै तेजोसि तेजो मे
यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ २४ ॥ पृथि-
व्यै मां पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे
यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पा-

प्रत्यञ्चम् । उपचरतीत्युप-चरति । तस्मात् । प-
श्चात् । प्राङ् । उपचर्य इत्युप-चर्यः । आत्मनः ।
अहिंसायै । तेजः । असि । तेजः । मे । यच्छ ।
पृथिवीम् । यच्छ ॥ २४ ॥ पृथिव्यै । मा । पाहि ।
ज्योतिः । असि । ज्योतिः । मे । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।
यच्छ । अन्तरिक्षात् । मा । पाहि । सुवः । असि ।

दशोयमग्निं तमपि हिनस्ति । कं ! य एनं पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि स्थित प्रत्यङ्मुख स प्रत्यञ्चं प्रतिमुखावस्थितमुपचरति
आरोहणोपधानप्रोक्षणादिफलस्य करोति । तस्मात्पश्चादपरस्यां दिशि
स्थितेन प्राङ्मुखोऽग्निः उपचर्यः उपचरितव्य इति विधिः ।
आत्मन एवाहिमार्यम् । छान्दसो यत् ॥

प्रथममव्यमोत्तमामु चित्तिपु हिरण्येष्टका उपदधाति—तेजो-
सीत्यादा. ॥ तेजोमि तेजोहेतुस्त्वमसि तेजो मह्यं देहि पृथिवीं च
यच्छ विधेयां कुरु । पृथिव्यै पृथिवीनिमित्तात् रोगादेः मां पाहि ।

हि सुवरशि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ
 दिवो मां पाहीत्याहैताभिर्वा इमे
 लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां
 लोकानां विधृत्यै स्वयमातृण्णा उ-
 पधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै
 लोकास्स्वयमातृण्णा ज्योतिरु हि-

सुवः । मे । यच्छ । दिवंम् । यच्छ । दिवः । मा । पाहि ।
 'इति । आह । एताभिः । वै । इमे । लोकाः ।
 विधृता इति वि-धृताः । यत् । एताः । उपदधा-
 तीत्युप-दधाति । एताम् । लोकानाम् । विधृत्या
 इति वि-धृत्यै । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृ-
 ण्णाः । उपधायेत्युप-धाय । हिरण्येष्टका इति हि-
 रण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लो-
 काः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । ज्यो-

पक्षमर्थे चतुर्थी, 'उदात्तयणः' इति तस्या उदात्तत्वम् ।
 एवमुत्तरो व्याख्येयो । तेनः कीर्तिः । ज्योतिः दीप्तिः । सुव-
 स्सुखम् ॥

'अत्रेव ब्राह्मणम्—इत्याहेति ॥ एताभिः हिरण्येष्टकाभिः इमे
 लोकाः विधृताः एतासामुपधानेनेत्यर्थः ॥

रण्यं यत्स्वयमातृण्णा उपधाय ॥
 २५ ॥ हिरण्येष्टका उपधातीमाने-
 वैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो
 एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भा-
 न्ति यास्ते अग्रे सूर्ये रुचं उद्यतो
 दिवंमातृन्वन्ति रश्मिभिः । ताभि-

तिः । हिरण्यम् । यत् । स्वयमातृण्णा इति स्व-
 यं-आतृण्णाः । उपधायेत्युप-धाय ॥ २५ ॥ हि-
 रण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपधातीत्युप-
 दधाति । इमान् । एव । एताभिः । लोकान् ।
 ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो इति । एताभिः । ए-
 व । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।
 याः । ते । अग्रे । सूर्ये । रुचंः । उद्यत इत्युत्-
 यतः । दिवंम् । आतृन्वन्तीत्या-तृन्वन्ति । रश्मि-

यदित्यादि ॥ गतम् । अथो इति । एताभिरिष्टकाभिः ज्यो-
 तिष्मतः कृता लोका अस्मै यन्मानाय प्ररूपेण भान्ति ॥

अथ तिस्रः क्रम—यास्ते अग्रे इत्याद्या ॥ प्रथमाद्विती-
 ये 'धुवाऽसि'* इत्यत्र व्याख्याते । सर्वा अनुष्टुभ प्रथमा कृति-
 न्मानुष्टुप् । तत्र प्रथमा—उद्यतस्तत्र सूर्ये स्थिता याः रुचः

स्सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ।
 या वो देवास्सूर्ये रुचो गोप्वश्वेषु
 या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिस्सर्वाभी
 रुचं नो धत्त बृहस्पते । रुचं नो धे-
 हि ॥ २६ ॥ ब्राह्मणेपु रुचꣳ राजंसु
 नस्कृधि । रुचं विश्वेषु गूद्रेषु मयि

भिरिति रश्मि-भिः । ताभिः । सर्वाभिः । रुचे ।
 जनाय । नः । कृधि । 'याः । वः । देवाः । सूर्ये ।
 रुचः । गोपु । अश्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी इ-
 तीन्द्र-अग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रुचम् । नः ।
 धत्त । बृहस्पते । 'रुचम् । नः । धेहि ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणेपु । रुचम् । राजस्विति राज-सु । नः ।
 कृधि । रुचम् । विश्वेषु । गूद्रेषु । मयि । धेहि ।

दिवं रश्मिभिः व्यासामानन्वन्ति ताभिस्सर्वाभिः रश्मिभिः नो यजमा-
 नाय दीति कुरु ॥

द्वितीया—हे देवा या वः सूर्ये स्थिता सूर्यनिकषना रुचः
 गोप्वश्वेषु या रुचः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः
 अस्मभ्यं रुचं धत्त ॥

तृतीया—नः अस्माकं ब्राह्मणेपु रुचं धेहि स्थापय ॥

धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं
चिक्रयानस्य यज्ञं इन्द्रियं गच्छत्य-
ग्निं वा चित्तमीजानं वा यदेता आ-
हुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यज्ञं इन्द्रियं धत्त
ईश्वरो वा एष आर्तिमातोऽयोऽग्निं चि-
न्वन्नधिक्रामति तत्त्वां यामि ब्रह्म-

रुचा । रुचम् । १ द्वेषा । वै । अग्निम् । चिक्रयान-
स्यं । यज्ञः । इन्द्रियम् । गच्छति । अग्निम् ।
वा । चित्तम् । ईजानम् । वा । यत् । एताः ।
आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । आत्मन् । एव ।
यज्ञः । इन्द्रियम् । धत्ते । १० ईश्वरः । वै । एषः ।
आर्तिम् । आतोऽरित्या-अर्तोः । यः । अग्निम् ।

१अथात्र ब्राह्मणम्—द्वेषा वा इत्यादि ॥ अग्निं चिक्रयानस्य
चित्तवत् यज्ञं इन्द्रियं च द्वेषा गच्छति तदग्निं वा गच्छति
ईजानं वा अनग्निवेन क्रतुना इष्टवन्तं न सर्वथाऽग्निचितम् ।
उभयत्र लिट् काननादेशः । तस्मादेताभिः 'यास्ते अग्ने'
इत्यादिभिराहुतिभिः यज्ञं इन्द्रियं चात्मनि स्थापयति, ततो नान्यं
गच्छति ॥

१०ईश्वरो वा इति ॥ 'ईश्वरे तोसुन्वसुनो' इति हेतोः शता ।
नयनेन हेतुना अग्निमतिक्रामति । आरोहति वारुण्या* । उ-

णा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥२७
 जुहुयाच्छान्तिरेवैपाग्नेर्गुप्तिरात्मनो
 हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते
 यथा वै हविस्स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति
 योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मै-

चिन्वन् । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति । तत् ।
 त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इति ।
 वारुण्या । ऋचा ॥ २७ ॥ जुहुयात् । शा-
 न्तिः । एव । एषा । अग्नेः । गुप्तिः । आत्मनः ।
 "हविष्कृत इति हविः-कृतः । वै । एषः । यः ।
 अग्निम् । चिनुते । यथा । वै । हविः । स्कन्दति ।
 एवम् । वै । एषः । स्कन्दति । यः । अग्निम् । चि-

दात्तनिवृत्तिस्वरेण हीप उदात्तत्वम्, 'उदात्तयण' इति विभक्ते ।
 एषा सञ्चिताहुतिरग्नेश्शान्ति अधिक्रमणदोषशान्तिहेतुरात्मनश्च गुप्तिः
 रक्षाहेतु ॥

"हविष्कृतो वा इत्यादि ॥ एष हविष्कृतः निर्वर्तितहवी-
 रूप इति यावत् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 यद्वा—हविष्कृतं कृतहविः भावप्रधानो हविश्शब्दः । 'जाति-
 कालमुखादिभ्यः परवचनम्' इति परनिपातः । हविस्थानीयोऽ-
 यमग्निश्चिन्वानः तस्मात् हविस्स्कन्दनं यथा दोषवदेवमस्याः स्त्रिया

त्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्राव-
रुणतामिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय यो
वा अग्निमृतुस्थां वेदतुर्ऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति सं-

त्वा । स्त्रियम् । उपैतीत्युप-एति । मैत्रावरुण्येति
मैत्रा-वरुण्या । आमिक्षया । यजेत । मैत्रावरुण-
तामिति मैत्रा-वरुणताम् । एव । उपेति । एति ।
आत्मनः । अस्कन्दाय । ^{१२}यः । वै । अग्निम् ।
ऋतुस्थामित्यंतु-स्थाम् । वेद । ऋतुर्ऋतुरित्यंतुः-
ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः । एति । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । ^{१३}संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः ।

उपायनम् । तस्मान्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेतेति विधिः । अनूबन्धा-
स्थानीयं विधीयते मैत्रावरुणम् । तामिति । मित्रावरुणयोर्भागो मैत्रा-
वरुणः । तद्भावमुपैति स्कन्दनम् । ततश्च हृतकल्पत्वात् स्कन्द-
नदोषो नास्यात्मनः । यद्वा—स्वार्थिकोऽण्—मित्रावरुणभावमुपैति ।
ततश्च तद्भावेन स्थितत्वादात्मनः स्कन्दने दोषाप्रमद्ग इति ॥

^{१२}यो वा अग्निमित्यादि ॥ ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठतीत्यंतुस्था ।
आकारान्तलक्षणः कः । ऋतुरंतुः समं ऋतुं अस्मै यजमानाय
कल्पमानः संवर्धमान एति प्रवर्धते । प्रति तिष्ठति यजमानः ॥

^{१३}संवत्सरो वा इत्यादि ॥ गतम्* ॥

वत्सुरो वा अग्निः ॥ २८ ॥ ऋतु-
 स्थास्तस्य वसन्तश्शिरः श्रीष्मो द-
 क्षिणः पक्षो वरुपाः पुच्छं शरदुत्त-
 रः पक्षो हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चि-
 त्तयोऽपरपक्षाः पुरीपमहोरात्राणीष्टं-
 का एष वा अग्निर् ऋतुस्था य एवं
 वेदतुरऋतुरस्मै कल्पमान एति प्र-
 त्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा एतं ज्यै-

॥ २८ ॥ ऋतुस्था इत्यृतु-स्थाः । तस्य । वस-
 न्तः । शिरः । श्रीष्मः । दक्षिणः । पक्षः । वरुपाः ।
 पुच्छंम् । शरत् । उत्तर इत्युत्-तरः । पक्षः । हेम-
 न्तः । मध्यंम् । पूर्वपक्षा इति पूर्व-पक्षाः । चित्त-
 यः । अपरपक्षा इत्यपर-पक्षाः । पुरीपम् । अहो-
 रात्राणीत्यहः-रात्राणि । इष्टंकाः । एषः । वै । अ-
 ग्निः । ऋतुस्था इत्यृतु-स्थाः । यः । एवम् । वेद ।
 ऋतुरऋतुरित्यृतुः-ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः ।
 एति । प्रतीति । एव । तिष्ठति । प्रजापतिरिति प्रजा-

^{११}प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ एतदुक्ता अग्नि ऋतुषु न्यधत् ।
 गतमन्यत् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षष्ठोऽनुवाक

पृथक्कामो न्यधत्त ततो वै स ज्यै-
 पृथमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते
 ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति ॥ २९ ॥
 यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो

पतिः । वै । एतम् । ज्यैष्ठ्यकाम् इति ज्यैष्ठ्य-
 कामः । नीति । अधत्त । ततः । वै । सः । ज्यै-
 पृथम् । अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । अ-
 ग्निम् । चिनुते । ज्यैष्ठ्यम् । एव । गच्छति ॥ २९ ॥

पृथिवीं यञ्छु यत्स्वयमातृण्णा उपधार्य धे-
 हृचाऽग्निर्ग्निं चिनुते त्रीणि च ॥ ६ ॥

'यत् । आकूतादित्या-कूतात् । समसुस्रोदिति
 सं-असुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । सम्भृ-

'दशाग्निदानि समिष्टयजूषि जुहोति—यदाकूतादित्यादीनि ॥
 आद्याश्रतस्त्रः त्रिष्टुम् । अन्या अनुष्टुम् । तत्र प्रथमा—आ-
 कूति. संरूपः प्रत्ययः 'अक्षयं सुखमाप्रवानि' इत्येवंरूपः ।
 हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्यादि तत्सावनोपायचिन्तनम् । मनः अन्तः-
 करणं तदनुकूलप्रतिकूलेषु प्रवृत्तिविवृत्त्यात्मकम् । चतुर्ग्रहणेन द-
 शेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेन अभिमतं व्यभं साध-
 यन्ति । एतेष्व्वाकूत्यादिषु संभृतं एभिः प्रत्ययैः चिरकालविषयीकृतं

वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि
सुकृतस्य लोकं यत्र र्षयः प्रथम-
जा ये पुराणाः । एतस्य सधस्थ प-
रिं ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जा-

तमिति सं-भृतम् । चक्षुषः । वा । तम् । अनु ।
प्रेति । इति । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।
यत्र । ऋषयः । प्रथमजा इति प्रथम-जा । ये ।
पुराणाः । एतम् । सधस्थेति सध-स्थ । परीति ।
ते । ददामि । यम् । आवहादित्यां-वहात् । शेव-

येदेतस्य समसुखेत् स्युत सम्यक्परिनिष्पन्नम् । स्वब्लोपे प-
न्वमी । एतानि प्राप्य निष्पन्न इदानीमिति । सुवतेर्लुटि श
परशु । त अभिप्रेतगर्थं अनु लक्ष्यित्य प्रेहि गच्छ । कीदृशी
मित्याह—सुकृतस्य लोकं मुकृतफलभोगस्थानं यत्र सुकृतिन एव
गच्छन्ति तत्र स्थानं गच्छ—हे यन्मान । देहपातोत्तरकाल
मिति सामर्थ्यात् गम्यते । सुमानात्क ' इति सुकृतशब्दो-
न्वोदात्त । पुनश्च विशेध्यते—यत्रासत् प्रथमना नित्या
मन्यन्भुवभृतय ऋषयो द्रष्टार ये च पुराणा पूर्वमुक्ता न पू-
र्ये वा अस्नात् भिन्नास्य तत् स्थानं गच्छेति ॥

"अथ द्वितीया—दामिति ॥ अभिरामन्व्यने—हे अग्ने सधस्थ
सहस्थानस्थितं पृथिव्यामेतावन्तं कालमनेन सहस्यत । 'रुधना
धस्ययो' इति सहशब्दस्य सधादेशः । इदानीं गच्छते तुम्य

तवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वोअ-
त्र तद् स्म जानीत परमे व्योमन् ।
जानीतादेनं परमे व्योमन्देवास्स-

धिगिति शेष-धिम् । जातवेदा इति जात-वेदा ।
अन्वागन्तव्यंनु-आगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञ-प-
तिः । वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे ।
व्योमन्निति वि-ओमन् । जानीतात् । एनम् ।

मेन यगमान परिददामि रक्षार्थं तत्र हस्ते वरोमि तत्रापि सहा
सने स्थातुमिति भाव । रक्षामिदानीं प्रार्थयते—जातवेदा वा
तत्रज्ञान रक्षणोपायज्ञ त्व शेषधि निधिरथान यमावहात् आ
वहसि निधिमिव परिगृह्णासि गोपायसि च त परिददामीति । वहे
लेटि पुरुषव्यत्यस्य, आडागमश्च । इदानीं देवा आमन्त्र्यन्ते—हे
देवा युयमपि शृणुत अथ यज्ञपतियेगमान व युष्मानन्वागन्ता
युष्मान्छतोन्वागन्ता अनन्तरमेमानुक्रमेण आगमिष्यति । 'न
दुट्' इति निघातप्रतिषेध । 'तारयनुदात्तेन्' इति लसार्थधातु
वस्थानुदात्तत्व, टिलोप उदात्तानिबृत्तिस्वरेण तस्यैवोदात्तत्व, 'गति
र्गतो' इति प्रथमस्य गतेरनुदात्तत्वम्, 'गिडि चोडात्तवति' इति
द्वितीयस्य 'उदात्तवता तिडा' इति 'गतिमता च' इति द्वय
समम्यते । तत्र परमे व्योम्नि प्रशस्ते निधिपक्षणे च पुण्यलोभे
युष्मानन्वागन्तार जानीत प्रविष्टवानयमस्य स्थानमिति तमेन स्वी
कुरुत । स्मेति पादपूरणे, सामप्रतीकत्व वा द्योतयति ॥

अथ तृतीया—जानीतादिनि ॥ हे देवा प्रथम तावदेन परमे

धस्था विद् रूपमस्य । यदागच्छात्
 ॥३०॥ पृथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृ-
 णुतादाविरस्मै । सं प्र च्यवध्वमनु सं

पुरमे । व्योमन्निति वि-ओमन् । देवाः । सधस्था
 इति सध-स्थाः । विद् । रूपम् । अस्य । यत् ।
 आगच्छादित्या-गच्छात् ॥ ३० ॥ पृथिभिरिति पृ-
 थि-भिः । देवयानैरिति देव-यानैः । इष्टापूर्ते
 इतीष्टा-पूर्ते । कृणुतात् । आविः । अस्मै । सम् ।

व्योमन् स्थाने आगत जानीतात् जानीत 'तस्य तात्' इति
 तादेश । अनन्तर चेह सधस्था सहासने स्थानार अत एव
 अस्य रूप विद् जानीत कीदृशोयमिति विदितरूपविशेषमेव
 कुरुत । 'विदो लुटो वा' इत्याकारादेश । तत्र यद्यय देव
 याने पृथिभिरागच्छात् आगतस्स्यात् । पूर्ववदागम । ततो-
 स्म इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफले आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत एतदर्थ-
 मिष्टापूते च गतवान्, इदृश च तयो फलमिति । पूर्ववत्तादे-
 श । इष्ट देवेभ्य । पूर्ते पितृभ्य । छन्दस पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वम् । अत्र देवा इति पादादित्वात् निहन्यते, 'विभाषित
 विशेषवचने' इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्द्वितीयमामन्वित न नि-
 ह्न्यते । 'आमन्वित पूर्वमपिद्यमानवत्' इति द्वयोरप्यविद्य
 मानवत्त्वात् तेनाख्यात निहन्यते ॥

'अथ चतुर्थी—स प्र च्यवध्वमिति ॥ व्याख्यातेषु 'अत्रि यु-

प्र याताग्नें पथो देवयानान्कृणुध्वम् ।
 अस्मिन्सुधस्थे अद्युत्तरस्मिन्विश्वे
 देवा यजमानश्च सीदत । प्रस्तरेण
 परिधिनां स्रुचा वेद्यां च वरुहिणं ।
 ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्त-

प्रेति । च्यवध्वम् । अन्विति । सम् । प्रेति । या-
 त । अग्ने । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।
 कृणुध्वम् । अस्मिन् । सुधस्थ इति सुध-स्थे ।
 अधीति । उत्तरस्मिन्नित्युत्-तरस्मिन् । विश्वे ।
 देवाः । यजमान । च । सीदत । प्रस्तरेणेति प्र-
 स्तरेण । परिधिनेति परि-धिना । स्रुचा । वेद्यां ।

नग्नि* इत्यत्र । हे अग्ने विश्वे देवा सर्वे मय यजमानश्च इत्य
 कृतसवादा इदानीं सम्यक्वध सम्यग्गमान् स्थानान् प्रचलत ।
 अनन्तर च समयात् संहिता एव गच्छत । गच्छन्तश्च देवयाने-
 नेव पथ कृणुध्वम् अन्ये पथिभि न गन्व्यम् । एवमस्मिन्
 सुधस्थे सहस्थाने लोके उत्तरस्मिन्श्च अग्नेके इदानीं देहातोत्त
 र्वाल च सीदत परस्परस्योपकुर्वन्तो वनेऽत्रिमिति ॥

*अथ पश्मी—प्रस्तरेणेति ॥ प्रस्तगादिभि सह इममस्माक
 यज्ञ वह प्रापय देवान् देवेष्विति विभक्तिव्यत्यय । स्रुग्रहण

वे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वत्तं या च
दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निर्वैश्व-
कर्मणस्सुर्वदेवेषु नो दधत् । येना
सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुर्वदेवेषु गन्त-

च । बृहिया । ऋचा । इमम् । यज्ञम् । नः ।
बृह । सुर्वः । देवेषु । गन्तवे । यत् । इष्टम् । यत् ।
परादानमिति परा-दानम् । यत् । दत्तम् । या ।
च । दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निः । वैश्वकर्मण
इति वैश्व-कर्मणः । सुर्वः । देवेषु । नः । दधत् ।
येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेद-

पात्राणामप्युपलक्षणम् । ग्रहणमन्ताणा प्रयोनन चाह—सुमन्तवे
अस्माक स्वर्गमनाय । तुमथे तवेन् प्रत्यय ॥

पृथी—यदिष्टमिति ॥ यदिष्ट देवेभ्यो दत्त दर्शपूर्णमासा-
दिषु यत्परादान नात्यादरेण दत्त दीनान्वरूपणादिभ्य यद्वत्त
समीचीन बहिर्वेदि यागे न दक्षिणा अन्तर्वेदि यद्वत्त तन् सर्वं
वैश्वकर्मणोभिरस्माक स्वर्गहेतुर्देवेषु दधत् स्थापयतु स्वर्गसाधनमेव
सर्वं करोतु । ऐश्व्याडागम ॥

सप्तमी—येना सहस्रमिति ॥

* ॥

*अत्र सप्तममत्रस्य भाष्य अष्टममन्त्रावतारिका च गच्छिन्त.

तदग्निर्वैश्वकर्मणस्सुवदेवेषु नो द-
धत् ॥ ३२ ॥

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या
जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः । ये ते

गन्तवे । ^{१०}यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनप-इताः ।
मघोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वै-
श्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । सुवः । देवेषु । नः ।
दधत् ॥ ३२ ॥

आगच्छात्तद्वयानशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवदेवेषु गन्तवे चतुर्दश च ॥ ७ ॥

‘याः । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः ।
यानि । धाम । या । जिह्वा । जातवेद इति जात-

^{१०}दशमी—यत्रेति ॥ यत्र पथि मघो घृतस्य च या धारा
अनपेता तत्र लेदे देवेषु स्थापयतु इति मघो घृतस्य च धारा
अनुपक्षीणा देवयोग्याश्च करोतिस्वर्थ ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तमोनुवाक

स्वर्गचिर्ति जपति—यास्त इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने जात-
वेद जातमस्र जातधन वा यास्तव समिध समिन्वनानि यानि
च धाम धामानि जन्मस्थानानि । ‘सुपा सुलुक्’ इति लुक्,

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्तै
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेद्ः । यः । अग्निः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।
ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-
ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-
हं । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।
वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः-
एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चात्रैव दीप्ति हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडयः शब्दा-
न्मनामसूपमितमिदम् । ये ते च इन्दव विभुष. तेभिस्तेस्तेभिः
स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उत्सन्नयज्ञो वा वचनम्' इति
हेतुभावात् । प्रजानन् प्रकृत्यो ज्ञाता । कोन्यस्त्वदते तां चेतुं
शक्त्यादिति भावः । तेभिरिति । 'बहुलं उन्दसि' इति ऐम-
भावात्. 'नपुंसकमनपुंसकैः' इति नपुंसकं शिष्यते ॥

अथाग्नेव ब्राह्मणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम्* ।

मेत्याह्वैपा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरोति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्रयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्ने । समिध इति सं-इयः । यानि ॥३३॥
धाम । इति । आह । एपा । वै । अग्नेः । स्वयं-
चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एय । तत् ।
अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः ।
अन्तः । एति । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-
न्तु । अग्रयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । घृतम् । पिन्वन् । अज-

पुरुषबुद्धविषयत्वेन ज्ञानवत्त्वस्य परिहृतत्वात् अध्वर्योरात्मैकदेशा-
न्तरस्याभाव ॥

कूर्मोपधानमन्त्र — नतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ नतस्र
आशा दिशः अग्रयं प्रचरन्तु प्रफाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य ।
अयं न कूर्म इममत्माकं यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-
नन् प्रकृष्टो जाता वृतमुदकं अजरं अविनाशं सुवीर्यं च शो-
भनवीर्यं न पिन्वन् सिधन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मेव समि-
न्धनं भरतु आहुतीनामग्नीनां प्रचरताम् । आहूयन्ते याम्य

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्यं क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अग्निः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।
ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-
ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-
हं । एतस्यं । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।
वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः-
एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चापि दीति हे अग्ने अद्भुतादियुक्त । ये च मेडयः शब्दाः
चमनामनुपमितमिदम् । ये ते च इन्दवः विभुषः । तेभिस्तेसर्वैः
स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उत्सन्न प्रत्ययाच्छन्दो वा चचनम्' इति
हेत्वेऽप्यभावः । मनानन् प्रकृत्यो ज्ञाता । रोन्पस्तकृते तां चेतुं
शकृयादिति भावः । तेभिरिति । 'बहुलं इन्दमि' इति ऐम-
भावः, 'नर्पुमकमनर्पुमकेन' इति नर्पुमकं शिष्ये ॥

अथात्रैव द्राक्षणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम्* ।

मेत्याहैपा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरोति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्नयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्ने । समिध इति सं-डर्घः । यानि ॥३३॥
धाम । इति । आह । एपा । वै । अग्नेः । स्वयं-
चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एव । तत् ।
अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः ।
अन्तः । एति । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-
न्तु । अग्नयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । घृतम् । पिन्वन्नं । अज-

पुरुषपुद्गलविषयत्वेन ज्ञानपञ्चस्य परिहृतत्वान् अध्वर्योरात्मैकदेशा-
न्तरस्याभाव ॥

कूर्मोपधानमन्त्र — चतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ चतस्र
आशा दिश अग्नय प्रनरन्तु प्रकाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य ।
अथ च कूर्मं इममस्माक यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-
नन् प्रष्टव्यो ज्ञाता घृतमुदकं अजर अविनाश सुवीर्यं च शो-
भनरीर्यं च पिन्वन् सिञ्चन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मेव समि-
न्धनं भवतु आहुतीनामग्निना प्रचरताम् । आहूयन्ते याम्य

सुमिद्रवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा
 एष लोकायोपं धीयते यत्कूर्मश्चत-
 स्र आशाः प्र चरन्त्वग्रय इत्याह
 ॥ ३४ ॥ दिशं एवैतेन प्र जानाती-
 मं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सु-
 वर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्मं सु-
 मिद्रवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै

रम् । सुवीरमिति सु-वीरम् । ब्रह्मं । सुमिदिति सं-
 इत् । भवति । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । 'सुव-
 र्गायेति' सुवः-गायं । वै । एषः । लोकायं । उपेति ।
 धीयते । यत् । कूर्मः । चतस्रः । आशाः । प्रेति ।
 चरन्तु । अग्रयः । इति । आह ॥ ३४ ॥ दिशः ।
 एव । एतेन । प्रेति । जानाति । इमम् । नः । य-
 ज्ञम् । नयतु । प्रजानन्निति प्र-जानन् । इति । आ-
 ह । सुवर्गस्येति सुवः-गस्यं । लोकस्यं । अभिनी-
 त्या इत्यभि-नीत्यै । ब्रह्मं । सुमिदिति सं-इत् ।

इत्याहुतयोऽग्रयः । संप्रदाने क्तिन्, 'तादौ च' इति गते प्रवृ-
 त्तिस्वरत्वम् ॥

*अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम् । चतस्र इत्यादि ।
 मन्त्रावयवानां स्तुतिः । अभिनीत्यै आभिमुख्येन नयनाय यत्

देवास्सुवर्गं लोकमायन् ब्रह्मण्व-
 त्योपदधाति ब्रह्मणैव तयजमान-
 स्सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा ए-
 प यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दा-
 ऽसि रूपं सर्वान् वर्णानिष्टकानां
 कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशूश्छन्दाऽस्य-

भवति । आहुंतीनामित्या-हुतीनाम् । इति । आहु ।
 ब्रह्मणा । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । आयन् । यत् । ब्रह्मण्वत्येति ब्रह्मण्-व-
 त्या । उपदधातीत्युप-दधाति । ब्रह्मणा । एव । तत् ।
 यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
 'प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एपः । यत् । अ-
 ग्निः । तस्य । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः । छन्दा-
 ऽसि । रूपम् । सर्वान् । वर्णान् । इष्टकानाम् । कु-
 र्यात् । रूपेण । एव । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।
 छन्दाऽसि । अवेति । रुन्वे । अथो इति । प्रजाभ्यु

ब्रह्मण्यत्या ऋचा ' चतस्र आशा ' इत्यनया, ' ब्रह्म समित् भव-
 ति ' इत्यत्र दर्शनात् । ' अनो हृद् ' ॥

' प्रजापतिर्वा ' इत्यादि ॥ प्रजादीनि प्रजापते रूपाणि न
 अस्मान् प्रजापत्यात्मनोऽग्निरवयवभूताना इष्टवाना सर्वान् सर्ववर्णान्

वं रुन्धेऽथो प्रजाभ्यं एवैनं पशुभ्य-
श्छन्दोभ्योऽवरुध्यं चिनुते ॥ ३५ ॥
मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पो-
पाय सुप्रजास्त्वायं सुवीर्याय । मयि

इति प्र-जाभ्यः । एव । एनम् । पशुभ्य इति पशु-
भ्यः । छन्दोभ्य इति छन्दः-भ्यः । अवरुध्येत्यव-
रुध्यं । चिनुते ॥ ३५ ॥

एति यास्ते अग्रे समिधो यान्यग्रय इत्याहे-
एकानां ऋषोऽंश च ॥ ८ ॥

'मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । रायः ।
पोपाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वायं । सुवी-
र्यायेति सु-वीर्याय । मयि । प्रजामिति प्र-जाम् ।

दुर्योतं लेत्तामि इतिणावृद्धि तासां प्रजादिभाषाय प्रजादीनां
च सर्ववर्णत्वात् तथा कृते रूपेणैव प्रजादीनवरुध्ये । ततश्च
प्रजापत्यात्माऽग्निं परिगृहीतो भवति । अथो अपि च प्रजादिभ्य
एवादायामि नितो भवति, प्रजादीनां इष्टानां चैतत्त्वभावत्वात् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे अष्टमोऽनुशासः ।

'आत्मन्शत्रिं गृह्णति—मयि गृह्णामि इति ॥ त्रिष्टुप्
पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् अक्षरायिका । अग्रे मथम चयनात् पूर्व-

प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टास्स्याम
तनुवां सुवीराः । यो नो अग्निः पि-
तरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्यां आ-
विवेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे वयं

मयि । वर्चः । दधामि । अरिष्टाः । स्याम । तनु-
वां । सुवीरा इति सु-वीराः । यः । नः । अग्निः ।
पितरः । हृत्स्विति हृत्-सु । अन्तः । अमर्त्यः ।
मर्त्यान् । आविवेशेत्यां-विवेश । तम् । आत्मन् ।
परिति । गृह्णीमहे । वयम् । मा । सः । अस्मान् ।

भेषार्थि मयि गृह्णामि रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थं शोभना-
पत्यत्वाय शोभनवीर्यत्वाय च । व्याख्यातानि पदानि । किं यजमानस्य
रायस्पोषाय दद्युरिति, नेत्याह—मयि प्रनां प्रजादिकं च मयि
वर्चो बलं च दधामि धारयय मम तेनो माक्रमेदित्यनेन अभिप्रायेण
मयि गृह्णामीति । 'यदधायुस्तमन्' इत्यादिकं ब्राह्मणमिदानीमेव
भविष्यति । किञ्च—सर्वेऽपि वयं पुत्रपौत्रादिसहिता सुवीराश्शो-
भनापत्या अरिष्टा अनुपहंसिताश्च तनुवा शोभनेन शरीरेण स-
हिताः सर्वे स्याम समर्थाश्च ॥

अथ द्वितीया—यो न इति ॥ हे पितरः सर्वस्य पितरः ।
भूनेन्द्रियाण्यामन्त्रयन्ते यो नोस्मान् हृत्सु हृदयादिषु अन्तर्मध्ये आ-
विवेश अमर्त्यः अमरगधर्मा मर्त्यान् मरणशीलान् अस्मानाविवेश

स्मात्पशवस्स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अ-
ग्निमित्याहात्मन्नेव स्वमग्निं दाधार
नास्मात्पशवोऽपि क्रामन्ति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मृचापश्चाग्नेरना-
द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्रिश्चाग्निर्श्चा-

पशवः । स्युः । मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् ।
इति । आह । आत्मन् । एव । स्वम् । अग्निम् ।
दाधार । न । अस्मात् । पशवः । अपेति । क्राम-
न्ति । 'ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
यत् । मृत् । च । आपः । च । अग्नेः । अनाद्यम् ।
अथ । कस्मात् । मृदा । च । अद्रिरित्यन्त-भिः ।
च । अग्निः । चायते । इति । यत् । अद्रिरित्यन्त-

अपक्रमणशील पशवस्स्युः । अन्दस उरन् । मयि गृह्णामीत्या-
दिना यथोक्तदोषाभावमाचष्टे । दाधारति छन्दसो लिट् । धारय-
सिति । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

'ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ मृच्च आपश्चेत्येतदुभयमग्नेरनाद्यमभ-
क्ष्यम् । 'ययनोश्चातर्ये' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ कस्मा-
त्कारणाद्नेनाभिमेतेन अग्निश्चीयते विरुद्धमिव उच्यते एतदिति ब्र-
ह्मवादिन आह । उत्तरम्—यदद्रिरिति । यदद्रिर्मृदं संवीति मिश्रयति
आपश्च भवदेवतार्थाः । तस्मात्तादृश्या मृदा चयनेन सर्वाभिर्देव-

यत् इति यद्भिस्संयौति ॥ ३७ ॥
 आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवै-
 न संसृजति यन्मृदा चिनोतीयं
 वा अग्निवैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं
 चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृ-
 दा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्माद्-

भिः । संयौतीति सं-यौति ॥ ३७ ॥ आपः । वै ।
 सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव । एनम् । समि-
 ति । सृजति । यत् । मृदा । चिनोति । इयम् । वै ।
 अग्निः । वैश्वानरः । अग्निना । एव । तत् । अग्निम् ।
 चिनोति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
 यत् । मृदा । च । अद्भिरित्यत्-भिः । च । अ-
 ग्निः । चीयते । अर्थ । कस्मात् । अग्निः । उच्य-

ताभिः एनमग्निं संमृजति संयोजयति । तस्मान्मृदा चाद्भिश्च अ-
 ग्निश्चीयते; न किञ्चिदिर विरुद्धमिति ॥

एवमद्भिश्चयनं प्रयोजनवदित्युक्तम् । इदानीं मृदा चयने गो
 गुणः तं दर्शयति—यन्मृदेत्यादि ॥ एनम् । ब्रह्मवादिन इ-
 त्यादि । पुनरग्निं पर्षनुयोगान्तरमत्र कुर्वन्ति—ब्रह्मवादिनः मृदा-
 चाद्भिश्चीयमानोग्निः कस्मात्संयोज्याद्भिर्विच्यते । अद्भिर्मृदा वदितेन

ग्निरुच्यते इति यच्छन्दोभिश्चिनो-
 त्यग्रयो वै छन्दांसि तस्माद्ग्निरु-
 च्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो
 यत् ॥ ३८ ॥ मृदा चिनोति तस्मा-
 द्ग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधा-
 ति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मि-
 न्दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेजं

ते । इति । यत् । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । चि-
 नोति । अग्रयः । वै । छन्दांसि । तस्मात् । अ-
 ग्निः । उच्यते । अथो इति । इयम् । वै । अग्निः ।
 वैश्वानरः । यत् ॥ ३८ ॥ मृदा । चिनोति । त-
 स्मात् । अग्निः । उच्यते । 'हिरण्येष्टका इति हि-
 रण्य—इष्टकाः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । वै ।
 हिरण्यम् । ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति ।
 अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

वा निष्पादितं हिरण्यं भवति, तत्र न विरुद्धमिति । समा-
 धत्ते—यच्छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

'हिरण्येष्टका इत्यादि ॥ 'तेजोसि तेजो मे गच्छ' * इत्याद्या
 हिरण्येष्टकाप्यष्टे विहिताः पुनरिह विधीयन्ते । अग्रे रास्मीयतासंपादना

एवात्मन्धत्ते यो वा अग्निश्च सर्वतो-
मुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति
सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पु-
रस्तादुपं दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो
जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं

आत्मन् । धत्ते । 'यः । वै । अग्निम् । सर्वतोमुख-
मिति सर्वतः—मुखम् । चिनुते । सर्वासु । प्रजास्विति
प्र-जासु । अन्नम् । अत्ति । सर्वाः । दिशः । अभी-
ति । जयति । गायत्रीम् । पुरस्तात् । उपेति । द-
धाति । त्रिष्टुभम् । दक्षिणतः । जगतीम् । पश्चात् ।
अनुष्टुभमित्यनु-स्तुभम् । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।

धम् । यद्वा—अत्रैवासां विधिः, पठे तु क्रमविधिः । ज्योति-
र्वा इत्यादि । गतम् ॥

'यो वा अग्निमित्यादि ॥ सर्वोऽसु दिक्षु सुगानि छन्दांसि
यस्य स सर्वतोमुखः, सर्वासु वा दिक्षु मुखं चाग्नेरेभिः छन्द्ोभिः
सर्वतोमुखः । सर्वास्त्विति निर्धारणे सप्तमी । सर्वासु प्रजासु
मध्ये अतिशयेनान्नमत्ति । सर्वाश्च दिशोभिर्जयति ॥

'गायत्रीमित्यादि ॥ गतम् । अयो इत्यादि । परस्परम्-पठे-
छन्दोभिश्चयनात् दिक्षेव दिशं प्रवयति । तस्मादिदानीमपि दिशि
अन्या दिक्षु प्रोतेव छदये । सर्वा दिशः परस्परं प्रोता इव

मध्यं एव वा अग्निस्सर्वतोमुखस्तं
 य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
 स्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो
 दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि
 दिक्प्रोता ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरग्निमसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः

पङ्क्तिम् । मध्यं । एवः । वै । अग्निः । सर्वतोमुख
 इति सर्वतः—मुखः । तम् । यः । एवम् । विद्वाश्चि-
 नुते । सर्वासु । प्रजास्त्विति प्र—जासुं । अन्नम् ।
 अत्ति । सर्वाः । दिशः । अभीति । जयति । अ-
 थो इति । दिशि । एव । दिशम् । प्रेति । वयति ।
 तस्मात् । दिशि । दिक् । प्रोतेति प्र—उता ॥ ३९ ॥

अपि सं यौति वैश्वानरो यदेष वै पञ्च-
 विशतिश्च ॥ १ ॥

'प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । अग्निम् । असृ-

भवन्ति । वीणामु दिक्षु अन्यासामनुप्रविष्टत्वात् प्रोता इत्युच्यन्ते ।
 वेन निष्ठाया संप्रसारण, 'शतुरनुम' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥
 इति पद्यमे सप्तमे नमोऽनुवाक .

'प्रजापतेरित्यादि पशुशिरसा विधि ॥ प्रजापतिना सृष्टेः अग्नि-
 रस्मात्प्रजापते प्राङ्मुपत प्राद्वत् । तस्मै तन्निवृत्त्यर्थं अश्व

प्राङ्गाद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यथ्सद-
क्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णि प्रत्या-
स्यथ्स प्रत्यङ्गाऽवर्तत तस्मा ऋपभं
प्रत्यास्यथ्स उदङ्गाऽवर्तत तस्मै वस्तं
प्रत्यास्यथ्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
प्रत्यास्यथ्सपशुशीरुपाण्युपदधाति
सर्वत एवैनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्यं

जत । सः । अस्मात् । सृष्टः । प्राङ् । प्रति । अद्रवत् ।
तस्मै । अश्वम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । दक्षिणा ।
एति । अवर्तत । तस्मै । वृष्णिम् । प्रतीति । आस्यत् ।
सः । प्रत्यङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । ऋपभम् । प्रतीति ।
आस्यत् । सः । उदङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । वस्तम् ।
प्रतीति । आस्यत् । सः । ऊर्ध्वः । अद्रवत् । तस्मै ।
पुरुषम् । प्रतीति । आस्यत् । यत् । पशुशीरुपा-
णीति पशु-शीरुपाणि । उपदधातित्युप-दधा-
ति । सर्वतः । एव । एनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्ये-

प्रत्यास्यत् प्रातिवृत्त्येनाग्रत सिधवान्, अश्वेन प्रतिरुद्रानिति
यावन् । ततस्मोमिरावृत्त्य दक्षिणस्या विशि आवर्तत । तनो
सक्तु (१) तस्मै वृष्णि प्रत्यास्यन् । एव सर्वत्र । दक्षिणादाच् ।
तस्मात्पशुशिरसामुपधानेन मर्गो रुद्रस्य सर्गम्यो दिग्भ्यो निर्नि-
रुद्धोमिश्रतो भवति ॥

चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरि-
 ष्टका यत्पशुशीरुपाणि यत्पशुशीरु-
 पाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽ-
 मुष्मिन्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवा-
 स्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभि-
 लिप्योप दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा ए-

त्यव-रुध्य । चिनुते । १एताः । वै । प्राणभृत इति
 प्राण-भृतः । चक्षुष्मतीः । इष्टकाः । यत् । पशु-
 शीरुपाणीति पशु-शीरुपाणि । यत् । पशुशीरुपा-
 णीति पशु-शीरुपाणि । उपदधातीत्युप-दधा-
 ति । ताभिः । एव । यजमानः । अमुष्मिन् ।
 लोके । प्रेति । अनिति । अथो इति । ताभिः ।
 एव । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।
 १मृदा । अभिलिप्येत्यभि-लिप्यं । उपेति । दधा-
 ति । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वायं । १पशुः । वै ।

१एता वा इत्यादि ॥ भृतपूर्वं प्राणभृत्त्व चक्षुष्मत्त्व च शि-
 रस्सूपचर्धते । उपधेयत्वाच्चेष्टवात्वम् । तदुपधानेन यजमानोमुष्मिन्
 लोके प्राणिति जीवति । लोकाश्चेमे अस्मै प्रभान्ति प्रकरोपेण
 प्रवाशन्ते उपकारका भवन्ति ॥

१मृदाऽभिलिप्येति विधि ॥

१पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुशिरस्सु गुणविध्यर्थम् । पशुसाधनत्वात्

प यद्ग्निरन्नं पशवँ एप खलु वा अग्नि-
 र्यत्पशुशीरुपाणि यं कामयेत कर्नीयो-
 स्यान्नम् ॥ ४१ ॥ स्यादिति सन्तरां तस्यं
 पशुशीरुपाण्युपं दध्यात्कर्नीय एवा-
 स्यान्नं भवति यं कामयेत समाव-
 दस्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योषं

एपः । यत् । अग्निः । अन्नम् । पशवँ । एपः ।
 खलु । वै । अग्निः । यत् । पशुशीरुपाणीति प-
 शु-शीरुपाणि । यम् । कामयेत । कर्नीयः । अ-
 स्यु । अन्नम् ॥ ४१ ॥ स्यात् । इति । संतरामि-
 ति सं-तराम् । तस्यं । पशुशीरुपाणीति पशु-
 शीरुपाणि । उपेति । दध्यात् । कर्नीयः । एव ।
 अस्यु । अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । समा-
 वत् । अस्यु । अन्नम् । स्यात् । इति । मध्यतः ।

पशवोग्नि । अन्नमाधनवान् अन्न पशव । निश्च—एषोग्निरेव
 पशुशीरुपाणि, अवयवावयविनोरभितत्यात् पशुत्वस्य च ममानत्वात् ।
 तस्माद्यन्मानमध्वर्यु कामयेत कर्नीयोत्पत्तम् अस्यान्न स्यादिति
 तस्य मनरा मन्त्रिष्टवराणि पशुशीरुपाण्युपदध्यात् । 'त्रिमन्त्रि-
 ऽध्वय' इत्यामुप्रत्यय । कर्नीय एषेत्यादि । गतम् । ममा-
 वत् समम् । समादावतुप् स्वार्षिक । मध्यतो नातिमन्त्रिष्टथा

दध्यात्सुमावेद्वास्यान्नं भवति यं
 कामयेत् भूयोस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु
 तस्य व्युदूहोर्षं दध्यादन्त एवा-
 स्मा अन्नमवं रुन्धे भूयोस्यान्नं
 भवति ॥ ४२ ॥

स्तेगान्दृष्ट्राभ्यां मण्डूकाज्जम्भ्येभि-

तस्य । उपेति । दध्यात् । सुमावेत् । एव । अस्य ।
 अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत् । भूयः । अ-
 स्य । अन्नम् । स्यात् । इति । अन्तेषु । तस्य ।
 व्युदूहोति चि-उदूहं । उपेति । दध्यात् । अन्त-
 तः । एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । भू-
 यः । अस्य । अन्नम् । भवति ॥ ४२ ॥

एनमस्यान्नं भूयोस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

'स्तेगान् । दृष्ट्राभ्याम् । मण्डूकान् । जम्भ्ये-

दिरु । भूयः बहुतरम् । अन्तेष्वित्यादि । अन्तेषु मान्तेषु
 व्युदूह्य व्युदूहोपदध्यात् । अन्ततो दिगन्तेभ्योस्मै यजमानायाज-
 मरुन्धे । ततो बहुतरं तरयन्नं भवति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे दशमोनुवाकः.

'समन्त्रकः' मन्नाहाणोऽधिरसमाप्तः । अतः परमश्वमेधकाण्डं
 वैश्वदेवम् । तत्र हविषा प्रत्यर्थाज्यमवदानं कृत्वा 'स्तेगान्'

रादंकां खादेनोर्जं ससूदेनारण्यं
जाम्बीलेन मृदं वस्वेभिश्शर्करा-
भिरवंकामवंकामिश्शर्करामुत्सादेनं

भिः । आदंकाम् । खादेनं । ऊर्जम् । ससूदेनेति
सं—सूदेनं । अरण्यम् । जाम्बीलेन । मृदम् । व-
स्वेभिः । शर्कराभिः । अवंकाम् । अवंकाभिः ।
शर्कराम् । उत्सादेनेत्युत्—सादेनं । जिह्वाम् । अ-

इत्यादिचतुर्दशभिरनुवाके प्रतिमन्त्रं शरीरहोमं नुहोति । अत्र
द्वितीयया निर्दिष्टा देवताः स्तेगाद्याः । तृतीयानिर्दिष्टान्धस्वा-
ह्वानि दंष्ट्रादीनि । इमां देवतामनेन अश्वेन यजामीति होमकाल
उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र ब्राह्मणं 'वैश्वदेवो वा
अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।समदं दधाति'* इति । स्तेगाः
क्षुद्रजन्तुविशेषाः गोकर्णकण्टका इति प्रसिद्धाः । महाकण्टका
इत्यन्ये । तदधिष्ठातृदेवता गृह्यते । दंष्ट्रे दन्ते उच्यते । यण्डू-
काः प्रसिद्धाः । तदन्तमूलं जम्बः तत्र भवा जम्ब्याः पार्श्वद-
न्ताः । यद्वा—स्वार्थिको यत् । आदका भक्षयित्री प्राणाभि-
मानिनी देवता । पायकादित्वादित्वाभावः । खादः दन्तः येन
खाद्यन्ते । करणे घञ्, 'कर्पात्वनः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊर्जं
रसः । तदभिमानिनी देवता सर्वत्र आह्वया । समृद्धः सन्तत-
शरणो नासिकादिः । धायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर-
ण्यं प्रसिद्धम् । जाम्बीलं भक्षितृणादि यत्र निधीयते आमा-

जिह्वामवक्रन्देन तालुः सरस्वती

जिह्वेण ॥ ४३ ॥

वाजुः हनूम्यामप आस्येनादित्या-

श्मश्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्त-

वक्रन्देनेत्यव-क्रन्देन । तालुम् । सरस्वतीम् । जि-

ह्वेणेति जिह्वा-अप्रेण ॥ ४३ ॥

स्तेगान्धाविःशक्तिः ॥ ११ ॥

वाजम् । हनूम्यामिति हनु-भ्याम् । अपः ।

आस्येन । आदित्यात् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु-

भिः । उपयाममित्युप-यामम् । अधरेण । ओष्ठे-

न । सत् । उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अन्तरेण । अनू-

शय इति प्रसिद्धम् । गृत् प्रसिद्धा । नखे दन्तमूलमासादी-

नि । शर्करा. तत्सदृशान्वस्थीनि । अवका अवित्री देवता

अग्निस्थानाभिमानिनी । पूर्वगदित्वाभावः । शैवालाभिमानिनी वा

गृहणे । अवकाः शैवालसदृशानि मांसानि । अस्थिविशेषा इत्य-

न्ये । शर्कराः प्रसिद्धाः । उत्साद् उच्चप्रदेश । जिह्वा प्रसि-

द्धा । अवक्रन्दः आन्.कायिक । तालु शब्दाभिव्यक्तिस्थानं

जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वेण । गतम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकादशोनुवाकः.

वाजोऽजम् । हन्वादीनि प्रसिद्धानि । हनूम्यामिति छान्दसं सां-
हितिकं दीर्घत्वम् । उपयामः पृथिवी । अधरेणोष्ठेन । गतम् ।

रेणान्तरेणानूकाशं प्रकाशेन वाह्यं
स्तनयित्नुं निर्वधिनेन सूर्याग्नी चक्षु-
भ्यां विद्युतौ कनानकाभ्यामशनिं
मस्तिष्केण वलं मज्जभिः ॥४४॥

काशमित्यनु-काशम् । प्रकाशेनेति प्र-काशेन ।
वाह्यम् । स्तनयित्नुम् । निर्वधिनेति निः-वाधेन ।
सूर्याग्नी इति सूर्य-अग्नी । चक्षुभ्यामिति चक्षुः-
भ्याम् । विद्युताविति वि-द्युतौ । कनानकाभ्याम् ।
अशनिम् । मस्तिष्केण । वलंम् । मज्जभिरिति म-
ज्ज-भिः ॥ ४४ ॥

वाजं पञ्चविंशतिः ॥ १२ ॥

‘ ओन्नोष्ठयो ’ इति पररूपत्वम् । सन् षोः, मीदन्त्यस्यां पुण्य-
कृत इति । उत्तरेण ओष्ठिनेत्यत्र । अन्तरं ओष्ठयोर्मध्यम् । अनुकाशः
द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते अस्मिन् ज्यो-
तीषि । ‘ इक. काशे ’ इति साहितिकं दीर्घत्वम् । प्रकाशः
आम्यन्तरं प्रकाशस्थानम् । वाह्यं बहिर्भवं प्रकाशस्थानं दिग्गादिः ।
‘ बह्निपटिलोपो यञ ’ इति यञ् । स्तनयित्नुः प्रमिद्धः । निर्वधः
कनशब्दः । सूर्याग्नी चक्षुभ्याम् । गतम् । विद्युतौ वृष्टिरवृष्टिः । क-
नानके अस्तिरये कृष्णमण्डले । अशनिः प्रमिद्धः । मस्तिष्कः ।
शिरोमामम् । वलं मज्जभिः ॥

इति पञ्चमे मत्तमे द्वादशोनुवाकः.

कूर्माञ्छ्र्णैरच्छलाभिः कपिञ्जला-
 न्यसाम् कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिर-
 गदं जानुभ्यां वीर्यं कुहाभ्यां भयं
 प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यामश्विना-
 वःसाभ्यामदितिः शीर्ष्णा निर्ऋ-
 तं निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा ॥ ४५ ॥

कूर्मान् । श्र्णैः । अच्छलाभिः । कपिञ्जलान् ।
 सामं । कुष्ठिकाभिः । जवम् । जङ्घाभिः । अग-
 दम् । जानुभ्यामिति जानु-भ्याम् । वीर्यम् । कु-
 हाभ्याम् । भयम् । प्रचालाभ्यामिति प्र-चाला-
 भ्याम् । गुहा । उपपक्षाभ्यामित्युप-पक्षाभ्याम् ।
 अश्विनौ । अःसाभ्याम् । अदितिम् । शीर्ष्णा ।

कूर्मान् श्र्णैः । गतम् । अच्छला शफलमूलमासानि । कपि-
 जलाः प्रसिद्धाः । साम गीति । कुष्ठिका प्रकोष्ठजङ्घाम्योऽधप्र-
 देशः । जवो वेगः । जङ्घा जानुभ्याऽधप्रदेशः । अगद आरो-
 भ्यम् । जानुनी पादयोर्ध्वसन्धी । वीर्यं बलम् । कुहः हस्तयो-
 र्ध्वसन्धिः । भयं गतम् । प्रचालो पादयोरुपरिप्रदेशो । गुहा
 गोल्नी मूर्त्तौऽस्य 'सुषां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । उपपक्षो
 पार्श्वे । अश्विनावंसाभ्याम् । गतम् । अदितिर्देवमाता । शीर्ष्णा शि-
 रसा । 'शीर्ष्णञ्छन्दसि' इति शीर्ष्णदेशः, तस्थान्तोदात्तत्वात्

योक्त्रं गृह्णाभिर्युगमानतेन चित्तं म-
न्याभिस्संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्व-
चं पराकाशेनान्तरां मशकान्केशैरि-

निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । निजाल्मकेनेति निः-
जाल्मकेन । शीर्ष्णा ॥ ४५ ॥

कूर्मान्त्रयोविंशतिः ॥ १३ ॥

'योक्त्रंम् । गृह्णाभिः । युगम् । आनतेनेत्या-
नतेन । चित्तम् । मन्याभिः । संक्रोशानिति सं-
क्रोशान् । प्राणैरिति प्र-अनैः । प्रकाशेनेति प्र-
काशेन । त्वचंम् । पराकाशेनेति परा-काशेन ।
अन्तराम् । मशकान् । केशैः । इन्द्रंम् । स्वयसेति

उदात्तनिश्चितस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । निऋतिः प्रमिष्टा । नि-
जाल्मकं शुद्धं केशरहितम् ॥

इति पञ्चमे सूत्रे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

'योक्त्रं गत्रम् । गृह्णा अथा' । युगं प्रमिष्टम् । आनतं
श्रीवाप्रदेशः । चित्तं प्रमिष्टम् । मन्या श्रीशरेणाः । भिरा
वा तत्रस्थाः । संक्रोशा शेषा' । प्राणा' पञ्चुराग्य' । प्रकाशः
वासं रूपम् । त्वच् स्वमिन्द्रियादीनि । परावादाः आम्य-
न्तरं रूपम् । अन्तरा त्वमिन्द्रियाभिमानिनी । मशकान् केशैः ।

न्द्रः स्वपसा वहेन बृहस्पतिः श-
कुनिसादेन रथमुष्णिहांभिः ॥४६॥
मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी
शिखण्डाभ्यामिन्द्रावृहस्पती ऊरु-
भ्यामिन्द्राविष्णूं अष्टौवद्व्याः सवि-

सु-अपसा । वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेने-
ति शकुनि-सादेन । रथम् । उष्णिहांभिः ॥ ४६ ॥

योक्त्वमेकविंशतिः ॥ १४ ॥

'मित्रावरुणाविति' मित्रा-वरुणौ । श्रोणीभ्या-
मिति श्रोणि-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । शिख-
ण्डाभ्याम् । इन्द्रावृहस्पती इतीन्द्रा-वृहस्पती ।

इन्द्रः प्रसिद्ध । स्वपसा शोभनकर्मणा वहेन कण्ठाबलम्बेन
'सोमनसो' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहस्पति प्रसिद्ध । सुद-
स्वरावक्तो । शकुनिसाद एव यत्र शकुना शक्ता धीरा सीद-
न्ति । रथः प्रसिद्ध । उष्णिहा शिरोवेदनसदृशा केशनिवहा ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्दशोऽनुगाक .

'मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां गतः । प्रथमस्य 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्युत्तरपदपरत्वात् आनद् । द्वितीयस्य संहितायां छान्दसं
दीर्घत्वम् । इन्द्राग्नी प्रसिद्धे । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इत्याद्युदा-

तारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपेनाप्सरसो
 मुष्काभ्यां पवमानं पायुनां पवित्रं
 पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्र-
 तिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

ऊरुभ्यामित्यूरु-भ्याम् । इन्द्राविष्णु इतीन्द्रा-वि-
 ष्णं । अष्टीवद्भ्यामित्यष्टीवत्-भ्याम् । सवितारंम् ।
 पुच्छेन । गन्धर्वान् । शेपेन । अप्सरसः । मुष्का-
 भ्याम् । पवमानम् । पायुनां । पवित्रम् । पोत्रा-
 भ्याम् । आक्रमणमित्या-क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।
 प्रतिक्रमणमिति प्रति-क्रमणम् । कुष्ठाभ्याम् ॥४७॥

मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः ॥ १५ ॥

तत्त्वाभावः । शिवण्डे केशवृडे । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्यां गतम् ।
 'देवताद्वन्द्वे च' इति आनङ् । उन्द्राविष्णु गतम् । अष्टीवद्भ्यां
 जानुभ्याम् । सवितारं पुच्छेन । गन्धर्वान् शेपेन गतम् । अप्स-
 रसः प्रमिद्धाः । मुष्के शीजे । पवमान पायु गतम् । पवित्रं पा-
 यनहेतुः । पोत्रे रोगाभ्यानि । जात्रमगं आक्रमणसामर्थ्यम् ।
 स्थूराभ्याम् पादापरार्वमणिभ्याम् । प्रतिक्रमणं प्रतिक्रमणमाम-
 र्थ्यम् । कुष्ठाभ्यां हस्तापगर्धमणिभ्याम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पद्यदशोऽनुवाकः.

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां
जत्रवो जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम-
न्तरिक्षं पुरितता नभ उदर्येणेन्द्राणीं
स्त्रीह्वा वल्मीकान्छोन्ना गिरीन्ष्ट्राशि-

इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यंम् । दि-
शाम् । जत्रवः । जीमूतान् । हृदयौपशाभ्यामिति
हृदय-औपशाभ्याम् । अन्तरिक्षम् । पुरितता ।
नभः । उदर्येण । इन्द्राणीम् । स्त्रीह्वा । वल्मीकान् ।

इन्द्रस्य यज्वनः क्रोडः उदरम् । पठ्या निर्दिष्टा देवता,
अङ्गं प्रथमया । अदित्यै देयं पानस्यं हृदयम् । पठ्ये च-
तुर्थी । पाजो वलं तस्मै हितं पानस्यं स्थानम् । दिशां जत्रवः ।
पूर्ववत् पठ्या निर्दिष्टा देवता । जत्रवो ग्रीवाया अवस्ताब्द-
मन्यः । अतःपरं द्वितीयैव देवता निर्दिश्यते । जीमूताः
प्रसिद्धाः । हृदयौपशाभ्यां मांसविशेषाभ्याम् । हृदये स्थितं
मांसं हृदयौपशमुच्यते । हृदयस्थानमिति यावत् । तत् स्थानं
यत्रोपेत्य शैते तदुपशं अन्तस्थानविशेषात्मकं मांसविशेषः । छा-
न्दसो ङः । तदेव औपशम् । स्वाधिकोण् छान्दसः । अन्तरिक्षं
प्रसिद्धम् । पुरितता हृदयस्य परिवारणं मांसमेव । आन्द्राणीत्येके ।
पुरि शरीरमध्ये तावत् इति क्विप्, 'गनादीनामिति वक्तव्यम्'
इत्यनुनासिकलोपः, 'तत्पुरुषे ष्टिति बहुलम्' इत्यलुक् । अवग्रहो
नेच्ये, न हि प्रसिद्धम् । उदर्यमुदरे भनं मांसम् । 'शरीरावय-
वाच्च' इति यत् । इन्द्राणीं प्रसिद्धा । स्त्रीह्वा पिण्डितेन मांस-

भिस्तमुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्म-
ना ॥ ४८ ॥

पूष्णो वनिष्ठुरन्वाहेस्थूरगुदा सर्पा-
गुदाभिर् ऋतून्पृष्ठीभिर्दिवं पृष्ठेन
वसूनां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वि-

क्लोम्रा । गिरिन् । ज्ञाशिभिरिति ज्ञाशि-भिः । स-
मुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥ ४८ ॥
इन्द्रस्य द्वाविंशतिः ॥ १६ ॥

पूष्णः । वनिष्ठुः । अन्वाहेरित्यन्व-अहेः ।
स्थूरगुदेति स्थूर-गुदा । सर्पान् । गुदाभिः । ऋ-
तून् । पृष्ठीभिरिति पृष्ठी-भिः । दिवम् । पृष्ठेन ।

विशेषेण । वल्मीकाः प्रसिद्धाः । ज्ञोम्रा आग्रफलसदृशेन मां-
सेन । गिरयः प्रसिद्धाः । ज्ञाशिभिः पद्मवर्णाकारैः मांसैः ।
समुद्रः प्रसिद्धः । उदरेण उदरस्येन केनचिदपि मांसेन । वैश्वान-
रः प्रसिद्धः । भस्मना अनेन दम्यतृणभक्षि ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षोडशोऽनुवाकः.

पूष्णो वनिष्ठुः । पूर्ववत् पृष्ठीनिर्दिष्टा देवता । गुदसदृशं मांसं
वनिष्ठुः । अन्वाहेः स्थूरगुदा 'सर्पान् गुदाभिः' इति पश्यमा-
णस्य अयं पुरस्तादपवादः । गुदमूर्च्छं स्थूरगुदा । कपिलकादि-

भस्मना जीर्णानुवादे इति माधवीयं.

तीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गिरसां
चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां
देवानां पृष्ठी ॥ ४९ ॥
ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरि-

वसूनाम् । प्रथमा । कीकस्ता । रुद्राणाम् । द्विती-
या । आदित्यानाम् । तृतीया । अङ्गिरसाम् । च-
तुर्थी । साध्यानाम् । पञ्चमी । विश्वेषाम् । देवा-
नाम् । पृष्ठी ॥ ४९ ॥

पूष्णश्चतुर्विंशतिः ॥ १७ ॥

ओजः । ग्रीवाभिः । निर्ऋतिमिति निः-ऋ-
तिम् । अस्थभिरिन्यस्थ-भिः । इन्द्रम् । स्वपुत्सति

त्वाद्यत्वविकल्पः । सर्पा प्रसिद्धा । मुदा मुदभागा । ऋतवः
प्रसिद्धाः । पृष्टयो वाडोरुपरिस्थितान्यस्थानि । अन्दस साहितिकं
दीर्घत्वम् । छौ प्रसिद्धा । पृष्ठं ग्रीवोपरिस्थित वशास्थि । वसू-
नां प्रथमा कीकसेति । ग्रीवाया आरभ्य पृष्ठवशस्थितान्यस्थिगो-
ळकानि क्रमेण वसूदीनाम् ॥

इति पद्ये सप्तमे सप्तदशोनुवाकः.

१*अथाष्टमगतामन्त्रानाह—ओजो ग्रीवाभिरिति ॥ ग्रीवास्त-

*अत्रोपलभ्यमानेषु पौरोषु वाप एतदष्टदशोनुवाकस्य भाष्यादर्शनात् माधवीय
भाष्यं योजितम्.

न्द्रु स्वर्षसा बहेन रुद्रस्य विचल-
स्स्कन्धोऽहोरात्रयोर्द्वितीयोऽर्धमासा-
नां तृतीयो मासां चतुर्थ ऋतूनां
पञ्चमसंवत्सरस्य पृष्ठः ॥ ५० ॥
आनन्दं नन्दथुना कामं प्रत्यासा-

सु-अर्षसा । बहेन । रुद्रस्य । विचल इति वि-
चलः । स्कन्धः । अहोरात्रयोरित्यहः-रात्रयोः ।
द्वितीयः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासानाम् । तृ-
तीयः । मासाम् । चतुर्थः । ऋतूनाम् । पञ्चमः ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । पृष्ठः ॥ ५० ॥

ओजो विःश्रुतिः ॥ १८ ॥

आनन्दमित्या-नन्दम् । नन्दथुना । कामम् ।

दशपाः । अस्यानि तत्रत्यानि । योऽयं गहो गहनयोग्यप्रदेशः
स्वपाः शोभनकर्मा बहेनेत्यन्तः स्वपाः शोभमिन्द्रस्य भागः ।
स्कन्धोऽयमभेदेन पोदा भिन्नः । तत्रात्यन्तनअत्येऽयत्रो रुद्रस्य ।
तत्तदन्तरमाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति माधरीये पञ्चमे मन्त्रे अष्टादशोऽनुवाकः ।

आनन्दः प्रसिद्धः । नन्दथुः प्रनननमुक्त्वा । 'द्वितीऽथुच्' ।
कामः प्रसिद्धः । प्रत्यासोः तत्रो प्रत्यम्यने प्रक्षिप्यने गाम्यां

भ्यां भयश्च शितीमभ्यां प्रशिपं प्र-
शासाभ्याश्च सूर्याचन्द्रमसौ वृक्या-
भ्याश्च श्यामशबलौ मतस्त्राभ्यां
व्युष्टिश्च रूपेण निघृक्तिमरूपेण॥५१

प्रत्यासाभ्यामिति प्रति-आसाभ्याम् । भयम् ।
शितीमभ्यामिति शितीम-भ्याम् । प्रशिपमिति
प्र-शिपम् । प्रशासाभ्यामिति प्र-शासाभ्याम् ।
सूर्याचन्द्रमसविति सूर्या-चन्द्रमसौ । वृक्याभ्याम् ।
श्यामशबलाविति श्याम-शबलौ । मतस्त्राभ्याम् ।
व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । रूपेण । निघृक्तिमिति
नि-घृक्तिम् । अरूपेण ॥ ५१ ॥

आनन्दश्च षोडश ॥ ११ ॥

प्रजननम् । असेः करणे घञ् । धागादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मयं प्रसिद्धम् । शितीमभ्यां उदगेरशुक्लाम्यां । स्थानाभ्याम् । द्रव्या-
भ्यामितीत्यन्ये । गुणेन गुणिनो लक्षणमिति इमनिच्, तस्य छा-
न्दसं दीर्घत्वम् । प्रशिप प्रशासकम् । शासः छौ उपधाया इत्वम् ।
प्रशासो अक्षिगोळके प्रकषेण शास्यसभ्यां प्रमेयमिति पूर्वक्तप्रत्ययः
स्वरश्च । सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ । वृक्याभ्यां स्वल्पाक्षफलसदृशाभ्यां
मांसाभ्याम् । श्यामशबलौ तमःप्रकाशौ मतस्त्राभ्यां महासिरा-
भ्याम् । व्युष्टि प्रभातम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्, ' उदात्तस्वरितयोर्वणः ' इतीकारस्त्वर्थते । रूपेण शुक्लादि-

अहं॑मा॒सेन॑ रात्रिं॒ पीर्वसा॑ऽपो यू-
 पेण॑ घृतं॒ रसेन॑ श्यां वसं॒या दूषी-
 काभिर्हा॑दुनिमश्रुंभिः॒ पृष्वां॑ दिवः॒
 रूपेण॑ नक्षत्राणि॒ प्रतिरूपेण॑ पृथि॒वीं
 चर्म॑णा छुर्वी॒ छुर्व्योपाकृ॑ताय॒ स्वा-

१अहंः । मा॒सेन॑ । रात्रिं॒म् । पीर्वसा॑ । अ॒पः ।
 यू॒पेण॑ । घृ॒तम् । रसे॑न । श्याम् । वसं॒या । दू॒षी-
 का॒भिः । हा॑दुनिम् । अश्रुं॒भिरित्यश्रुं॒भिः । पृ-
 ष्वां॒म् । दि॒वम् । रू॒पेण॑ । नक्ष॒त्राणि॑ । प्र॒तिरू॒पेणे-
 ति॒ प्रति॑-रूपेण॒ । पृथि॒वीम् । च॒र्मणा॑ । छु॒र्वीम् ।

रूपवता । मत्वर्थीयो लुप्यते । निम्मुक्तिरस्तमय । स एव
 स्वर । अरूपेण गन्धादिना ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षडौनविंशोऽनुवाकः

१अहंमासेन । गतम् । रात्रिं प्रसिद्धा । पीर्वसा रेत प्रावरण-
 चर्मणा । अप प्रसिद्धा । यूपेण यूष्णा पञ्चमामाक्षिस्तुनेन ज-
 लेन । घृत रसेन । गतम् । श्याम् अवश्याय, श्यायतेर्विन् ।
 वसया स्नेहविशेषेण । दूषीका अक्षिमलम् । छान्दसं क्षीर्घन्धम् ।
 हादुनि हृदयस्थ जन्म । अश्रुणि प्रसिद्धानि । पृष्वा निम्नस्य
 जलम् । शौ प्रसिद्धा । रूप मुख्य स्वरूपम् । नक्षत्राणि

हाऽऽलंवायु स्वाहा हुताय स्वा-
हा ॥ ५२ ॥

अग्नेः पक्षतिस्सरस्वन्त्यै निपक्षति-
स्तोमस्य तृतीयाऽपां चतुर्थ्योपंधी-
नां पञ्चमी संवत्सरस्य षष्ठी मरु-

छव्या । उपाकृतायेत्युप-आकृताय । स्वाहा ।
आलंवायेत्या-लंवायु । स्वाहा । हुताय । स्वा-
हा ॥ ५२ ॥

अहंरष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

'अग्नेः । पक्षतिः । सरस्वन्त्यै । निपक्षतिरिति
नि-पक्षतिः । सोमस्य । तृतीया । अपाम् । च-
तुर्थी । ओपंधीनाम् । पञ्चमी । संवत्सरस्येति

प्रसिद्धानि । प्रतिरूपं मुखसदृशम् । पृथिवी चर्मणा । गतम् ।
छवि . आकारशोभाम् । ' रुदिकारादक्किन ' इति षीप् । छव्या
चर्मपुटेन सूक्ष्मेण । उपाकृतायेत्यादि । गतम् । उपाकृतावस्थोऽथो
देवता । आलंवा नियुक्ता ॥

इति पञ्चमे सप्तमे विशोनुवाकः.

१ अग्नेः पक्षतिः पक्षमूले पक्षतिः पार्श्ववद्कीणां प्रथमः पक्षतिः ।
सरस्वत्यै निपक्षतिः निरुष्टा पक्षतिः द्वितीया वद्कीः । एवं
तृतीयादयस्तोमादीनाम् । चाव्याष्टविष्योः पार्श्वम् । 'पशोर्ण-

ता॑ सप्त॒मी वृह॑स्पते॒रष्ट॒मी मि॒त्रस्य॑
 नव॒मी वरु॑णस्य दश॒मीन्द्र॑स्यैकाद॒शी
 विश्वे॑षां दे॒वानां॑ द्वाद॒शी द्यावा॑पृथि॒व्योः
 पार्श्वे॑ य॒मस्य॑ पाट॒रः ॥५३॥
 वायोः प॑क्ष॒तिस्सर॑स्वतो नि॒पक्ष॑ति-

सं-वृत्सरस्य । पृष्ठी । मरुताम् । सप्तमी । वृह-
 स्पतेः । अष्टमी । मित्रस्य । नवमी । वरुणस्य ।
 दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । विश्वेषाम् । देवा-
 नांश्च । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथि-
 व्योः । पाद्वर्षम् । यमस्य । पाटूरः ॥.५३ ॥

अग्नेरेकान्नत्रिंशत् ॥ २१ ॥

वायोः । पक्षतिः । सरस्वतः । निपक्षतिरिति

सूक्तव्य' इति णसि 'सिति च' इति पदत्वादेशेणान्ताभाव ।
 पश्चिम पार्श्ववद्भवति । 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द
 आद्युदात्त, 'नोत्तरपदे' इति प्रतिपेधे पृथिव्यादिपयुदात्तान् 'उ-
 दात्तयण' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यमस्य पाटूर सर्वपशुविम-
 रणोत्थिविशेष ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकविंशोऽनुवाक

वायो पक्षति पार्श्वान्त पूर्वण व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वाविंशोऽनुवाक

श्चन्द्रमंसस्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी.
 संवितुः पञ्चमी रुद्रस्य षष्ठी सर्पा-
 णां सप्तम्यर्यम्णोऽष्टमी त्वष्टुर्नवमी
 धातुर्दशमीन्द्राण्या एकादश्यादित्यै
 द्वादशी द्यावापृथिव्योः पार्श्वं यम्यै
 पाटूरः ॥ ५४ ॥

पन्थामनूवृग्भ्यां संततिः स्त्राव-
 न्याभ्यां शुक्रान्पित्तं हरिमाणं

नि-पक्षतिः । चन्द्रमंसः । तृतीया । नक्षत्राणाम् ।
 चतुर्थी । संवितुः । पञ्चमी । रुद्रस्य । षष्ठी । सर्-
 पाणाम् । सप्तमी । अर्यम्णः । अष्टमी । त्वष्टुः ।
 नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्राण्याः । एकादशी ।
 अदित्यै । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृ-
 थिव्योः । पार्श्वम् । यम्यै । पाटूरः ॥ ५४ ॥

वायोरष्टाविंशतिः ॥ २२ ॥

पन्थाम् । अनूवृग्भ्यामित्यनूवृक्-भ्याम् । संत-
 तिमिति सं-ततिम् । स्त्रावन्त्याभ्याम् । शुक्रान् ।

पन्था. प्रसिद्ध । द्वितीयाया अप्यारारश्चन्द्रसः । अनू-
 वृग्भ्यां अनुवृत्तान्या सिराविशेषाभ्याम् । वर्णव्यत्ययेन ककारः ।

यक्रा हलीक्षणान्पापवातेन कूश्मा-
ञ्चकंभिश्शवर्तानूर्वधेन शुनौ वि-
शसनेन सर्पान्लोहितगन्धेन वया-
सि पक्कगन्धेन पिपीलिकाः प्रशा-
देन ॥ ५५ ॥

पित्तेन । हरिमाणम् । यक्रा । हलीक्षणान् । पाप-
वातेनेति पाप-वातेन । कूश्मान् । शकंभिरिति
शकं-भिः । शवर्तान् । ऊर्ध्वधेन । शुनः । विश-
सनेनेति वि-शसनेन । सर्पान् । लोहितगन्धेनेति
लोहित-गन्धेन । वयासि । पक्कगन्धेनेति पक्क-
गन्धेन । पिपीलिकाः । प्रशादेनेति प्र-शादेन ॥५५

पन्थां द्वाविंशतिः ॥ २३ ॥

‘ न हि वृनि ’ इत्यादिना दीर्घत्वम् । सतति प्रसिद्धा, स्नावा-
नस्सिरा स्नावन्योऽभिन्नु स्नावन्यो सर्वसिरानुग्राहिण्यो सिराविशेषो
पार्श्वयो । स्वाधिको वा यत् । शुमान् पित्तेन गतम् । हरि-
माण कामिलादि हरिणस्वभावम् । ‘तुरिष्ठेमेयस्तु’ इति टिलो-
प । यक्रा मासपिण्डविशेषेण वर्तुणकारेण । ‘पद्म्’ इत्या-
दिना यदृच्छदस्य यदृच्छादेश । हलीक्षणान् तृणासंज्ञान् । पा-
पवातेन आमवालाया क्षुद्रमन्त्रव । ऊर्ध्वधेन उदरस्थेन पुरीषे
ण । श्वान प्रसिद्धा । विशसनेन शस्त्रादिलभ्रेण मासेन ।

कर्मैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेदेवैर्यज्ञियै
स्संविदानः । स नो नय सुकृतस्य
लोकं तस्य ते वयं स्वधर्या म-
दम ॥ ५६ ॥

'कर्मैः । अतीतिं । अक्रीत् । वाजी । विश्वैः ।
देवैः । यज्ञियैः । संविदान इति सं-विदानः । सः ।
नः । नय । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।

सर्पान् लोहितगन्धेन हधिरगन्धेन । वयासि पद्मगन्धेन पाकजेन
गासेन । पिपीलिङ्गा प्रशादेन भूमौ विशीर्णेन । शद निशातने ।
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोविंशोऽनुशास

'अथ 'नित्त सन्तानेन '* इत्यादि चतुर्दशानुवाक आरण्यानुवा
कय 'प्रयासाय स्वाहा'* इति पञ्चदश आरण्योनुवाकय परस्ताद्व्या-
ख्यास्येते । ब्राह्मण च भवति—'चतुर्दशोताननुवाकान् जुहोत्वानन्त
रित्ये । प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् '† इति । अथोत्तराभ्यामनुवाकाभ्या
अश्वस्य हृदयनभिमन्त्रयते । कर्मैरिति पुरुस्ताज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥
कर्मैरात्मीये पादविक्षेपे अय वाजी अत्यक्रीत् जन्यानत्यागच्छत्
महानुभाव सजात । तदेवाह—विश्वेदेवैर्यज्ञियै यज्ञार्हे देव
संविदान ऐतमस्य गत । 'समांगच्छि' इत्यात्मनेपदम् । कर्मणि
वा लटि व्यत्ययेन यमभाव । ज्ञायमान इत्यर्थ । स त्वमस्मान्

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्माऽ-
 न्तरिक्षं समुद्रो योनिस्तूर्यस्ते च-
 क्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाश्श्रोत्रं मासा-
 श्वार्धमासाश्च पर्वीण्यृतवोऽङ्गानि सं-
 वत्सुरो महिमा ॥ ५७ ॥

तस्यं । ते । वयम् । स्वधयेति स्व-धयां । म-
 देम ॥ ५६ ॥

क्रमैरष्टादश ॥ २४ ॥

'द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति' स-
 ध-स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
 निः । सूर्यः । ते । चक्षुः । वातः । प्राण इति प्र-
 अनः । चन्द्रमाः । श्रोत्रम् । मासाः । च । अर्धमा-
 सा इत्यर्ध-मासाः । च । पर्वीणि । ऋतवः । अ-

सुष्टतस्य सुष्टुष्टतस्य कर्मण फलभूत लोके स्थान नय प्रा
 पय । 'सृपमानास्क' इति सुष्टुतशब्दोन्तोदात्त । तस्य तादृशस्य
 तव सम्बन्धि तादृशेन त्वया तत्र स्थाने स्वधयाऽनेन वयं मदेम ।
 'द्विहचाशिष्यद्' ॥

इति पञ्चमे सप्तमे ऋषिदेशोनुवाक

द्यौस्ते पृष्ठमिति ॥ सर्वात्मतया अन्वस्तृप्यते । षष्ठ्युपरिभाग ।

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्तु स एतं
 लोकमजयद्यस्मिन्नग्निस्त ते लोक-
 स्तं जेप्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशु-
 रासीत्तेनायजन्तु स एतं लोकमज-
 यद्यस्मिन्वायुस्त ते लोकस्तस्मा-
 त्त्वाऽन्तरं प्यामि यदि नावजिघ्र-
 ङ्गानि । संवत्सर इति सं-वत्सरः । महिमा ॥५७
 द्यौः पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

'अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्तु ।
 सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अ-
 ग्निः । सः । ते । लोकः । तम् । जेप्यसि । अर्थ ।
 अवेति । जिघ्र । वायुः । पशुः । आसीत् । तेन ।
 अयजन्तु । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । य-
 स्मिन् । वायुः । सः । ते । लोकः । तस्मात् ।
 त्वा । अन्तः । एप्यामि । यदि । न । अवजिघ्र-

सधस्थं सहस्थानम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः'
 इति सधादेशः ॥

इति महभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञालये यशुर्वेदभाष्ये
 पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने पञ्चविंशोऽनुवाकः.

स्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स
एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यस्त ते
लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि ॥५८

सीत्यव-जिघ्रसि । आदित्यः । पशुः । आसीत् ।
तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अज-
यत् । यस्मिन् । आदित्यः । सः । ते । लोकः ।
तम् । जेष्यसि । यदि । अवजिघ्रसीत्यव-जिघ्र-
सि ॥ ५८ ॥

यस्मिन्नाद्यौ च ॥ २६ ॥

१*अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे 'अग्निः पशुरासीदित्यवघापयेत् १'
इति तमिभ नन्मस्मिन् पशुशानुवाके पठति—अग्निः पशुरासीदिति ॥
हे अश्व अय अग्निः देव पुरा कस्मिंश्चित् जन्मनि त्वमिवाश्व-
मेधे यागहेतुश्चाश्व पशुरामीत् । तेन अग्निरूपेण पशुना केचित् य-
जमाना अयजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकं एतं अजयत् ।
यस्मिन् लोके स अग्नि इदानीं तिष्ठति सः एव तवापि लोको
भविष्यति, त्वं च तं लोकं जेष्यसि । अर्थं सति त्वमुत्सुकः सन्
इदमुदकं जिघ्र । एवं वाय्नादित्यवाक्ययोरपि योज्यम् । वायुवा-
क्ये तु व्यतिरेकोपन्यास—यदि उदकं नावजिघ्रामि तर्हि तस्मात्
वायुलोकात् त्वां अन्नः ण्प्यामि त्वमन्नरितस्तस्माद्लोकोकाश्टो यथा

*एतस्याग्निमानुषावस्थापि माध्यमत्रयेषु भट्टमास्त्ररमाध्यकोशेषु नोपलभ्या
इति माधवीयमेवान् योजितम्.

यो वा अयंथादेवतं त्वामग्र इन्द्रस्य चित्ति य-
था वै वयो वै यदाकूताद्यास्ते अग्ने मयि गृह्णामि
प्रजापतिस्तोस्माय्स्तेगान् वाजं कूर्मान् योक्तं
मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण ओजं आनन्दमहंरग्ने-
र्वायोः पन्थां क्रमैर्यौस्तेऽग्निः पशुरांसीष्यद्वि-
शतिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाहुतिमभवन्पयिभिर्वरुह्यान-
न्दमष्टौपञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

यो वा अयंथादेवतं यद्यवजिघ्रसि.

हरिः ओम्—श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः

काण्डश्च समाप्तः.

भवति तथा करिष्यामि । आदित्यवाक्ये तु अग्निवाक्यवदन्तव.—यद्यु-
दकं अवजिघ्रसि तर्हि तमादित्यलोकं जेष्यसि ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे पद्विंशोऽनुवाकः.

प्रपाठकः काण्डश्च समाप्तः.

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१२	१०	सः	सः ।
२७	९	द्वितीयम्	द्वितीयम्
३०	३	पाणं	पाणं
३९	१	जिगां	जिगा
४०	१२	जङ्	जङ्
४२	६	ऐन्द्राग्नी	ऐन्द्राग्नी
६४	११	वै	वै
७१	१३	त्यां	त्या
८१	३	न्यङ्कुः	न्यङ्कुः
१३३	१०	पङ्	पङ्
१५०	२	नैवैन	नैवैन
१५८	१४	चितीक ।	चितीक
१७१	३	तता	तैता
१७६	४	वशा	वशा
११	५	वश	वशे
१९८	८	ऋच्छतु	ऋच्छतु
२०९	३	भि सं	भि सं
२४७	९	अग्रयः	अग्रयः

शुद्धिपत्रिका.

पृ. नं.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्
—	—	—	—
५८	३	देवैर्मिश्रि	देवैर्मिश्र
५९	४	ब्राह्मणम्	ब्राह्मणम् ।
९९*	१०	५-६-२. ^१	५ ६-२. ^१
११९	१	प्रथमोऽ	प्रथमो
१५२	२	पट्टकारो	पट्टकारो
